

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

KÂMÛSÜ'L Â'LÂM'DA GEÇEN KIRIM-KAFKASYA
İLE
İLGİLİ MADDELER VE DEĞERLENDİRMESİ

MERVE SULTAN GÖKTAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. KEMAL ÖZCAN

KONYA-2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	MERVE SULTAN GÖKTAŞ
	Numarası	20810501002
	Anabilim / Bilim Dalı	TARİH ANA BİLİM DALI TARİH BİLİM DALI
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	PROF. DR. KEMAL ÖZCAN
	Tezin Adı	KÂMÛSÛ'L Â'LÂM'DA GEÇEN KIRIM-KAFKASYA İLE İLGİLİ MADDELER VE DEĞERLENDİRMESİ

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı

İmzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	MERVE SULTAN GÖKTAŞ
	Numarası	20810501002
	Anabilim / Bilim Dalı	TARİH ANA BİLİM DALI TARİH BİLİM DALI
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	PROF. DR. KEMAL ÖZCAN
	Tezin Adı	KÂMÛSÛ'L Â'LÂM'DA GEÇEN KIRIM-KAFKASYA İLE İLGİLİ MADDELER VE DEĞERLENDİRMESİ

ÖZET

Osmanlı Devleti döneminde Sultan II. Abdülhamit Han'ın yönetimi boyunca eğitim, ulaşım, haberleşme, kültür, sanat alanları başta olmak üzere birçok alanda yenilik ve modernleşme için adımlar atılmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan başlıca eserlerden bir tanesi de tanzimat dönemi edebiyatçılarından en önemlilerinden biri olarak görülen Arnavut asıllı bir yazar olan Şemsettin Sami'nin II. Abdülhamit Han'ın teşvik ve himayesi altında kaleme aldığı *Kâmûsü'l Â'lâm* adlı eseridir. Bilgiye ulaşımın daha güç olduğu bir çağda yazılan bu eser, henüz bütünüyle Türkçeye aktarılmamış olsa da, tarihçiler ve coğrafyacılar açısından hâlâ önemini korumaktadır. Bu tez çalışmasında çağımızda Kırım ve Kafkasya konusunda yapılan araştırmalara ek olarak, ansiklopedik bir eser olma hüviyetine haiz olan Osmanlı Devleti döneminde yazılmış Türkçe bir eser olan *Kâmûsü'l Â'lâm*'in da bakış açısına yer verilerek ve günümüz kaynaklarını da göz önünde bulundurarak değerlendirmek, bununla birlikte literatüre konu ile ilgili Osmanlı döneminde Türkçe yazılmış bir eser olan bu kaynaktan da faydalanılarak bir çalışma ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Kâmûsü'l Â'lâm*, Şemseddin Sâmî, Kırım, Kafkasya, Karadeniz.

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	MERVE SULTAN GÖKTAŞ
	Student Number	20810501002
	Department	TARİH ANA BİLİM DALI TARİH BİLİM DALI
	Study Programme	Master's Degree (M.A)
	Supervisor	PROF. DR. KEMAL ÖZCAN
	Title of the Thesis/Dissertation	SUBSTANCES AND EVALUATION ON THE ABOUT CRIMEAN-CAUCASIA IN KÂMÛSÛ'L-Â'LÂM

ABSTRACT

During the rule of the Ottoman Empire, significant efforts were made to modernize and innovate various aspects such as education, transportation, communication, culture, and art under the leadership of Sultan Abdulhamit II. One of the prominent works from this period is the "Kâmûsü'l Â'lâm" written by an Albanian writer named Şemsettin Sami, who was highly regarded during the Tanzimat period and supported by Sultan Abdulhamit II. Despite not being fully translated into Turkish, this work remains important for historians and geographers. This thesis aims to provide a new perspective on the encyclopedic work "Kâmûsü'l Â'lâm" and its relevance to contemporary Turkish literature, alongside research on Crimea and the Caucasus, and to utilize this source, written in Turkish during the Ottoman period, in the literature, taking into account the current resources.

Keywords: Kâmûsu'l-Âlâm, Şemseddin Sâmî, Crimea, Caucasus, Black Sea

KISALTMALAR

Bk.: Bakınız

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

Ed.: Editör

S.: Sayı

s.: Sayfa

T.C.: Türkiye Cumhuriyeti

TDK: Türk Dil Kurumu

TTK: Türk Tarih Kurumu

vb.: Ve benzeri

vd.: Ve diğerleri

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	ii
ÖZET	iii-iv
ABSTRACT	v-vi
KISALTMALAR	vii
İÇİNDEKİLER	viii-ix
ÖN SÖZ	x
GİRİŞ	11

I. BÖLÜM

KÂMÛSÜ'L Â'LÂM'DA GEÇEN KIRIM VE KAFKASYA İLE İLGİLİ MADELERİN TRANSKRİPTİ

1-) Transkripsiyon Yapılırken Takip Edilen Yöntem	16
1.2-) Metin (Transkripsiyon)	17
A-) Kırım ile İlgili Maddeler	17
B-) Kafkasya ile İlgili Maddeler	49

II. BÖLÜM

KÂMÛSÜ'L Â'LÂM'DA GEÇEN KIRIM VE KAFKASYA İLE İLGİLİ BAŞLICA MADELERİN DEĞERLENDİRMESİ

2.1. Kırım'da Bulunan Bazı Yer İsimleri Kavimler ve Devletler	122
2.1.1. Kırım Maddesi	122
2.1.2. Bahçe Saray Maddesi	124
2.1.3. Simferopol Maddesi	125
2.1.4. Kıpçak Maddesi	126
2.1.5. Karadeniz Maddesi	127
2.2. Kafkasya'da Bulunan Bazı Yer İsimleri Kavimler ve Devletler	128
2.2.1. Kafkasya Maddesi	128
2.2.2. Kafkas Maddesi	132
2.2.3. Azerbaycan Maddesi	133
2.2.4. Tiflis Maddesi	136
2.2.5. Çerkes Maddesi	137
2.2.6. Çerkesistan Maddesi	138
2.2.7. Dağıstan Maddesi	139
2.2.8. Derbend Maddesi	141
2.2.9. Gürcistan Maddesi	142
2.2.10. Karabağ Maddesi	143
2.3. Kırım'da Bulunan Önemli Kişiler ve Doğal Unsurlar	144
2.3.1. Hacı Giray Han Maddesi	144
2.3.2. I. İslam Giray Maddesi	144
2.3.3. II. İslam Giray Maddesi	145

2.3.4. Bahadır Giray Maddesi	146
2.3.5. Çoban Giray Maddesi	146
2.3.6. Azak Denizi Maddesi	147
2.4.Kafkasya'da Bulunan Önemli Kişiler ve Doğal Unsurlar	147
2.4.1. Elbruz Maddesi	147
2.4.2. Terek Maddesi	147
2.4.3. Kur Maddesi	148
2.4.4. Aras Maddesi	148
SONUÇ	150
KAYNAKÇA	152
FİHRİST	157
EKLER	159
SÖZLÜK	173

ÖN SÖZ

Genel Türk Tarihi çalışmaları yapılırken Kırım-Kafkasya bölgesi ve Türki Cumhuriyetler araştırılmak istendiği zaman başvurulan kaynak eserler genellikle Rus, Çin, Arap, İran, Bizans vb. gibi Doğu veya Batı eserlerini içeren kaynakları barındırdığı gözlemlenmektedir. Kırım ve Kafkasya bölgesini içeren bu çalışmada Osmanlı zamanında Türkçe olarak kaleme alınmış olan, bu dönemde içerdiği bilgiler açısından dünya tarihinde ve Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan, özellikle tarih ve coğrafya dalında çalışanlar için önemli bir ansiklopedik sözlük olma özelliğini taşıyan Kâmûsü'l Â'lâm ele alınarak, burada geçen Kırım-Kafkasya'nın tarihini ve coğrafyasını içeren maddeler taranıp değerlendirilerek Genel Türk Tarihi literatürüne Osmanlı döneminde yazılmış olan Türkçe bir kaynaktan da eser kazandırmak ve bu eseri daha görünür hale getirmek amaçlanmıştır.

Kâmûsü'l Â'lâm'da incelenen maddeler göz önüne alındığında her bir maddenin aslında başka bir araştırmaya ön ayak olabilecek kadar tafsilatlı bilgiye ve donanıma sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bu yüzden Şemseddin Sâmî'nin yazdığı Kâmûsü'l Â'lâm hem lisans mezuniyeti için hazırladığım tezde müracaat ettiğim bir kaynak olmuş hem de yüksek lisans için konu bulmak ve tezi hazırlamak amacıyla başvurduğum temel kaynak eserim konumunda olmuştur. Tez yazım sürecim boyunca benden desteklerini esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Kemal Özcan'a, yol arkadaşım ve meslektaşım Ümmü Nur Çiftci'ye, her anlamda beni desteklediğini hissettiren kıymetli annem Ayşe Göktaş'a, teşekkürlerimi sunuyorum ve hayatım boyunca arkamda duran canım babam Ayhan Göktaş'ı rahmetle anıyorum.

Merve Sultan GÖKTAŞ

Konya 2023

GİRİŞ

Kırım ve Kafkasya dünyada buldukları fiziki coğrafya açısından ve siyasi tarih bakımından pek çok kültürün ve medeniyetin uğrak noktalarından biri olarak görülmektedir. Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Kırım, Orkapı adı verilen bir berzah ile Doğu Avrupa'ya bağlanan bir yarımadadır. Doğusunda bulunan Azak Denizinin Kırım ve Kafkasya'yı birbirinden ayıran bir sınır olarak görülebileceği söylenebilir. İsmi bölgede bulunan sıra dağlardan aldığı söylenen Kafkasya ise Karadeniz'i Azak Denizi'nden ayıran Anapa Yarımadası'ndan başlayarak Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron Yarımadası'na kadar uzanan Büyük Kafkasya dağlarını ve her iki yakadaki bölgeyi kapsar. Transkafkasya olarak bilinen Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan bulunurken, Kafkasönünde yani Kuzey Kafkasya'da Dağıstan, Kalmuk, Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya cumhuriyetleri ve Çeçenistan bulunur.

Türkiye'de Genel Türk Tarihi alanında Kırım ve Kafkasya ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiği zaman genellikle yabancı kaynaklardan özellikle Rus veya Avrupa menşeli kaynaklardan faydalandığı müşahede edilmiştir. Fakat tafsilatlı bir inceleme yapıldığı zaman o dönemde yazılmış olan orijinal el yazması eserlerin de olduğu ve döneme ışık tutacağı anlaşılabilir. Tarih ve coğrafya alanında kaynak eser olarak doğuda Arap coğrafyacıların ve müverrihlerin yazmış olduğu kitaplar, biyografiler ve seyahatnameler göze çarparken batıda ise tarih ve coğrafya alanında ayrı ayrı yazılan ansiklopediler göze çarpar. Ama bunların çoğu ya tamamen tercüme edilmez ya da o alan için yetersiz kalır. Avrupalı kaynakların birebir tercüme edilmesi sonucunda da İslam medeniyeti ile ilgili yeterince malumatın olmayacağı fikrine kapılan Şemseddin Sâmi kendi dilinden aktaracak olursak " *Mihran Efendi'nin müracaat ve iltiması üzerine, arzum aczime galib gelerek, vesait-i lazimeyi badeltedarik, tahririne başlamış idim.*" diyerek matbaa sahibi Mihran Efendinin de desteği ile 1889 yılında Türk medeniyetinin ve İslam medeniyetinin ihtiyacı olan tarih ve coğrafya sözlüğünü kaleme alır. Bu sözlük yazıldığı dönemin hem doğuyu hem batıyı bünyesinde barındıran ilk ansiklopedisi olması açısından önemlidir. Tezde Osmanlı döneminde yazılmış olan Türkçe bir kaynak olması

hasebiyle önemli bir başvuru ve ansiklopedik kaynak olma özelliğini taşıyan ve Şemseddin Sâmî tarafından kaleme alınmış olan Kâmûsü'l-Â'lâm temel başvuru eseri olarak alınmıştır.

Kâmûsü'l-Â'lâm, genel bir târîh, coğrafya ve meşhûr insanlar ansiklopedisi olarak ortaya çıkmış olup toplamda 6 ciltten ve 4830 sayfadan oluşur ve içerisinde özellikle İslam ve Doğu medeniyetlerine ait çok sayıda madde barındırır. Eser, Fransız araştırmacı Bouillet'nin “Dictionna universel d'histoire et de geographie” adlı eseri örnek alınarak hazırlanmıştır. Kâmûsü'l-Â'lâm'ın hazırlanması sırasında hangi kaynaklardan faydalandığı tam olarak belli olmamakla beraber ifade-i merâm kısmında yazar coğrafya ve tarih alanında faydalandığı isimler olarak doğudan İbn-i Esir, İbn-i Hacer-i Askalani, Yusuf Kurtubi, Suyuti, Yakut Hamavi, Ebu Nuaym İsfahani, Salibi, İbn Asakir, İstahrî, İbn Havkal, Birunî, İbn Esir, Hatip Bağdadî, İdrisî, İbn Batuta gibi bazı isimlerden ve eserlerinden bahseder. Batıdan ise D'Herbellot, Thomas William Beale, Alfred Dantés, Vivien de St. Martin gibi pek çok yazarların eserlerinden faydalandığı bilinmektedir. Bahsedilen kaynaklar arasında Batıdan alınmış olan pek çok eseri de barındırmakla beraber yazar, İslam medeniyetini içeren maddelerin dışındaki çoğu maddeleri satır satır tercüme ve iktibas ile Bouillet'in eserinden nakleder. Fakat Şemseddin Sâmî 'nin eserinin sadece bir nakilden ibaret olmadığı Bouillet'in eserine bakıldığı zaman Kâmûsü'l-Â'lâm'ın ona göre oldukça büyük hacimli olmasından anlaşılabilir (Sami, 1889, s. 4830).

Ü. Çiftci'nin aynı eserden faydalanılarak yapılan yüksek lisans tezinde Kâmûsü'l-Â'lâm'ın içeriğine dair şu bilgilere yer verilmiştir; "Eserin iç kapak sayfasında yer alan ifadeye göre Kâmûsü'l-Â'lâm, tarih ve coğrafyaya dair yeryüzündeki bütün özel isimleri içermektedir. Tarihle alakalı olarak; bütün kavimler, ümmetler, peygamberler, halifeleri, sahabeler, tabiin, muhaddisler, melikler, padişahlar, emirler, vezirler, hükümdarlar, alimler, fakihler, evliyalar, meşhur edebiyatçılar, şairler, doktorlar, tarihçiler, seyyahlar, hüner sahipleri, mitolojik karakterler, kısacası doğuya, batıya, eski ve yeni zamanlara ait bütün meşhur kişilerin isimleri, biyografileri ve eserlerine dair bilgiler yer almaktadır. Coğrafya ile alakalı olarak; kıtalar, ülkeler, devletler, denizler, boğazlar, adalar, dağlar, nehirler, göller,

ovalar gerek eski ve gerekse yeni kasabaların ve köylerin isimleri, mevkileri, tarihi durumları, nüfusu, başlıca mahsul ve ihracatları gibi konuları, kısacası mümkün olan bütün ayrıntıları içine almış ve alfabetik sıraya göre listelenmiştir (Şemseddin Sâmi, 1889)."(Çiftci, 2023, s.3-4)

Yazar ile ilgili olarak, "Türkiye de daha çok Şemseddin Sâmi ismiyle bilinen Sami Frashëri nin hem Arnavut hem de Türk münevverleri arasında ne kadar önemli yer tuttuğu bilinmektedir. Sami Bey, eserlerinin çoğunluğunu Türkçe olarak yazmış ve böylece Türk edebiyatı ve Türk bilim dünyasına büyük katkı sağlamıştır. 1889 ile 1898 yılları arasında Mihran Matbaasından çıkan altı ciltlik Kâmûsü'l-Â'lâm, ilk Türk ansiklopedisi sayılmaktadır. İlk ansiklopediler, çağın bilgilerini toplu olarak sunmak üzere özellikle alimlere yönelikken, daha yakın zamanlara ait olanlar, bütün bilim dallarına mahsus bilgiler aşırı olacağı için, bilinmesi gereken en önemli olguları daha geniş aydın çevrelere el kitabı şeklinde sunmayı amaçlar. Aynı dönemde Avrupa'da bir ansiklopedi geleneği bulunurken, Şark'ta özellikle Arapça olarak yazılan zengin bir târîh, coğrafya, seyahatname ve tercüme-i hal yani biyografi geleneği vardır. Ancak, Sami Bey'in Kâmûsü'l-Â'lâm'ın İfade-i Meram dediği önsözünde dile getirdiklerine göre Arap bilim geleneği, çağın bilgi durumuna ayak uyduramadığı gibi, bilgileri kısa ve kolay bulunur bir biçimde sunulmamaktadır. Ayrıca Arap klasik bilim geleneği ile rekabet edebilen Türkçe bilim kaynakları da yoktur" şeklinde bahsedilmektedir. (Rentzsch, 2015, s.10). Bu ihtiyaca karşılık vermek için Şemseddin Sâmi coğrafya ve tarih için kapsamlı ve ayrıntılı bir referans sunmak amacıyla bu eserini ortaya koymuştur.

Eserin 6 cildini baştan sona tarayarak elde edilen veriler doğrultusunda, tespit edebildiğimiz yaklaşık 28.000 madde yer almaktadır. Bu maddelerde o dönemde yazıldığı için özellikle Osmanlı Devleti'ne ve Şemseddin Sâmi Arnavut asıllı olduğu için Balkan Yarımadası ile ilgili bilgilere öncelik verilse de Avrupa ve diğer dünya bölgeleri ile ilgili de ayrıntılı bilgiye yer verilmiştir. (Çiftci, 2023, s.3-4)

Kırım ve Kafkasya konusunda tarih alanında pek çok çalışma yapılmıştır. Bu tezi hazırlarken faydalanılan başlıca eserler Halil İncalcık'ın *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar* (1441-1700) kitabı, V.D. Smirnov'un *Osmanlı Dönemi Kırım*

Hanlığı kitabı, Alan Fisher'ın *Kırım Tatarları* isimli eseri, Akdes Nimet Kurat'ın *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri* adlı kitabı, Ahmet Cevdet Paşa'nın *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, Abdullah Saydam'ın *Kırım ve Kafkas Göçleri* adlı eseri, Hayati Bice'nin *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler* kitabı, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* ve Yeni Türkiye Yayınlarının *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi* bu alanda yapılan çalışmalarda kullanılan başlıca eserler olarak gösterilebilir.

Bu çalışmada Osmanlı döneminin yazıldığı döneme ışık tutması hasebiyle önemli bir ansiklopedik sözlük olma özelliğini taşıyan Kâmûsü'l Â'lâm'da geçen Kırım ve Kafkasya ile ilgili maddelerin tespit edilerek fihristinin yapılması, transkript edilmesi ek olarak günümüz kaynakları da göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi ve literatüre kazandırılması amaçlanmıştır.

Tez iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde öncelikle Transkripsiyon yapılırken takip edilen yöntemler verilmiştir. Ardından metin bölümü yani Kâmûsü'l Â'lâm'da geçen Kırım ve Kafkasya ile ilgili maddeler ve onların transkribi verilmiştir. Bu kısım Kırım ile ilgili maddeler ve Kafkasya ile ilgili maddeler olarak ikiye ayrılmıştır. Kırım ve Kafkasya maddelerini sırasıyla transkripsiyonu verilmiştir.

İkinci bölümde Kâmûsü'l Â'lâm'da geçen Kırım ve Kafkasya ile ilgili maddeler yukarıdaki tasnif göz önünde bulundurularak iki kısma ayrılmış, tasnif edilmiş ve değerlendirilmiştir. Bu kısımda tespit edilen maddeler dört ana bölüme ayrılmıştır. Bunlar: Kırım'da bulunan bazı yer isimleri kavimler ve devletler, Kafkasya'da bulunan bazı yer isimleri kavimler ve devletler, Kırım'da bulunan önemli kişiler ve doğal unsurlar, Kafkasya'da bulunan önemli kişiler ve doğal unsurlar olarak sınıflandırılabilir. Alt başlıklar halinde verilmiş ve önemli görülen yirmi beş madde günümüz kaynakları da göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir.

Çalışmada toplamda yüz seksen ve fazlası madde tespit ve transkript edilmiştir. Yapılan bu çalışma, sonuç bölümünde toplanarak değerlendirilmiştir. Kırım ve Kafkasya ile ilgili olan maddelerin transkripsiyonundan sonra ortaya çıkan bilinmeyen kelimeler için sözlük oluşturulup tezin sonuna ekler kısmına ilave

edilmiştir. Kâmûsü'l Â'lâmda geçen Kırım-Kafkasya ile ilgili tespit edilen maddeler fihrist şeklinde çalışmanın sonunda kategorize edilerek ilave edilmiştir. Tarif edilen belli başlı bölgelerin haritası, hanlarla ilgili şecere ve transkript edilen metinlerin bazılarında geçen tablolar ekler kısmında toplu olarak verilmiştir.

I. BÖLÜM

KÂMÛSÜ'L Â'LÂM'DA YER ALAN KIRIM-KAFKASYA İLE

İLGİLİ MADDELERİN TRANSKRİPTİ

Transkripsiyon Yapılırken Takip Edilen Yöntem

Kâmûsü'l-Â'lâm'da yer alan Kırım-Kafkasya ile ilgili maddeler günümüz Türkçesine çevrilirken, alfabede imlânın aslının korunabilmesine dikkat edilmeye çalışılmıştır. Ama telaffuz edilirken sorun olabilecek bazı kelimelerin güncel versiyonları tercih edilmiştir. Çevrilen metinde elif harfi (-ل-) veya (-أ-) düz kesme işaretiyle (-' -), ayın harfi (-ع) ters kesme işareti yani ters apostrof (-' -) ile gösterilmiştir. Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzatma sesleri genel olarak harfin üzerine uzatma işareti konarak “â-î-û” şeklinde gösterilmiştir. Kaf harfi (-ق), sad harfi (-ص), hı harfi (-خ), gayın (-غ) harfleri kalın harfler olduğundan dolayı bazı yerlerde kalın olduğunu göstermek için harfin üzerine çizgi çekilerek “-ā-ī-ū” şeklinde verilmiştir. Arap alfabesinde kullanılan “ve” anlamına gelen vav (-و) harfi latin alfabesine çevrilirken “ve” olarak alınmıştır.

Metinde parantez içinde “()” verilen yerler aynı şekilde parantez olarak veya “ ” içerisinde verilerek aktarılmıştır. Bazı yerlerde asıl metinde parantez içinde verilen Latince veya Fransızca yer veya mekân isimleri dipnot olarak orijinal haliyle verilmiştir. Metnin dili günümüz Türkçesine nazaran daha ağıdalı olarak kullanıldığı için metindeki anlamının bilinmediği düşünülen kelimeler sözlük kısmında alfabetik olarak verilmiştir. Yazarın tırnak işareti kullanıldığı yerler aynen verilmiş ve kullandığı noktalama işaretleri nokta, virgöl, noktalı virgöl, üç nokta, soru işareti, ünlem kullanıldığı yerler ise birebir aktarılmıştır.

Bazı maddelerde alt alta yazılmış şekilde verilen tablolar tablo şekline dönüştürülerek verilmiştir. Eserde okunamayan yerler veya yabancı olarak verilmiş yer veya mekân isimleri okunduğu şekliyle yazılmış ve parantez içerisinde Osmanlı Türkçesi versiyonları da verilmiştir. Aynı zamanda transkript edilen her maddenin yanında maddenin Osmanlıca aslı ve orijinalinde kaçınıcı ciltte ve sayfada yer aldığı bilgisi parantez içerisinde yanında verilmiştir.

1.1. Metin (Transkripsiyon)

A-) Kırım ile İlgili Maddeler

Alma (ألمه) (I.C., s.344)

Kırım şibh-i cezîresinde bir nehirdir, ki Çadır dağdan nebe'ânla, güzel bir vâdî-i iskâ iderek, Sivastopol'ün 28 kilometre şimâlînde Karadeniz'e dökülür. Fransız ve İngiliz 'askeri 1854 târîh-i mîlâdisinde bu nehrin kenârında Rus 'askeriyle muhârebe idüb, bir büyük muzafferiyete nâ'il olmuşlardır. Nehir-i mezkûrun kenârında bu isimle büyücek bir karye dahi vardır. Fransızlar bu muzafferiyetin nâmına olarak, Cezayir'de Cezayir ile Konstantiniyye arasında te'sîs itmiş oldukları bir küçük şehre "Alma" nâmını vermişlerdir.

Ak Mescid (أق مسجد) (I.C., s.270)

Kırım şibh-i cezîresi'nin merkezi olub, Rusların Simferopol (سيمفروبول) tesmiye itmiş oldukları şehrin ism-i aslîyesidir. Bu şehir Kırım Tatarları hanlığının zâmanında te'sis olunarak, Ak Mescid tesmiye olunmuş idi. 1786 târîh-i mîlâdisinde Rusya'nın eline geçmekle, haylî tevsi' olunarak, ayrıca bir yeni mahalle yapılmış, ve eski kasaba hâl-i aslîyesine kalıb, belki tedennî de itmişdir. Ahâlîsi 29.028 kişidir.

Aloşte¹ (ألوشته) (I.C., s.348)

Kırım'ın sâhil-i cenûbisinde Balıklı ova'nın bahren 100 kilometre şark-ı şimâlîsinde ve Ak Mescidin 33 kilometre şark-ı cenûbisinde bir küçük kasaba olub, Tatar ahâlî-i misillemesiyle meskûndur. Kadîm bir mevki' olub, ba'zı âsâr-ı 'atıkası vardır.

Ahmed Bin 'Abdullah (احمد بن عبدالله) (I.C., s.790)

Ebul Feth Sultân Mahmut Han-ı Sâni devri 'ulemâsından olub, 'an aslı Kırımlıdır. Der-i saâdete gelerek, padişah-ı müşârün-ileyh'in nüvâziş ve iltifâtına mazhar olmuş; ve ba'zı müderrisliklere tâ'yin olunduktan sonra İstanbul'da vefât itmişdir. 'Âlim ve fâzıl ve sâlih bir zât idi. Seyyid 'Abdülhakîm "Şerh-ül leb" (شرح

¹ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde "Alouchta" olarak vermiştir.

اللّب) kitabına ve Teftâzânî'nin “Şerhu'l- 'Akā'id” ve “et-Telvîh” nâm-ı te'liflerine hâşiyeler yazmıştır.

Eski Kırım (اسكى قريم) (II.C., s.938)

Kırım şibh-i cezîresi'nin Fedosya kazâsında Fedosya'nın 23 kilometre garbında bir küçük kasaba olup, 1100 ahâlîsi vardır. Vaktiyle büyük bir şehir olup, Nogay hanlarının makarrı idi.

İslam Giray-ı Evvel (اسلام كراى اول) (II.C., s.940)

Kırım hanlarından olup, pederi Devlet Giray Han'ın zâmanında rehîn tarîkiyle der-i saâdete gönderilerek, Kanûnî Sultân Süleyman ve Sultân Selim Han-ı Sâni zâmanında mazhar-ı teveccüh ve iltifât-ı padişahı olmuş iken, Sultân Murat-ı Sâlis'in cülûslarında nazardan düşerek, Konyada ihtiyâr-ı ikâmet itmişti. 992 târihinde birâderi Muhammed Giray Han-ı Sâni'nin 'azli lazım gelmekle, sâhib-i tercüme ferman-ı pâdişahiye müstashiben Kırım'a 'azîmet itmiş, ve selefi firâr itmekde iken katl olunmuşdur. Kırım'da ve Kırım hanları'nın zir hükmünde olan memâlikde Kırım hanlarının ismini te'hîrle doğrudan doğruya selâtin-i 'âzam-ı 'Osmâniyye nâmına en evvel hutbe okutduran bu zattır. 'Âkil ve müdebbir bir zat olup, 3 sene hükûmet sürdükden sonra, 996 târihinde vefât idüb, Akkerman kal'ası câmi' kebirinde defn olunmuşdur.

İslam Giray-ı Sâni (اسلام كراى ثانى) (II.C., s.940)

Bu dahi Kırım hanlarından olup, Selâmet Giray'ın oğludur. Canbek Giray'ın zâmanında Lehlilerin eline esir düşüb, yedi sene esâratda kaldıktan sonra, Sultân Murad-ı rabi' hazretleri'nin 'akd eyledikleri mesâliha üzerine kurtarılıb, Yanboluda ikâmet itdirilmişdi. Birâderi Bahadır Giray Kırım hanı olduğunda, kendisini kalgaylıkla² ma'iyetine almış ve Kırım hanı olan Muhammed Giray Han'ın iltimâsı üzerine Reduse (ردوسه) iclâ' olunmuş ise de, iki ay sonra der-i saâdete dâ'vet olunarak, 1054 senesinde Kırım hanlığına ta'yîn olunmuşdur. On sene süren müddet-i hükûmetinde Ruslarla ve Lehlilerle bal-i def'ât muhârebe idüb, gâlibiyete nâ'il olmuş, ve pek çok ganâ'im olup, der-i saâdete dahi hüdâ-i giran-bahâ

² Veliahtlık

göndermiş, ve Rusya ve Lehistan'ı yeniden cizyeye rabt itmişti. Birçok cevâmi' ve mesâcid ve kal'a ve çeşme gibi âsar-ı hayriyesi vardır. 1064 târihinde 50 yaşında vefât itmiştir.

İsidor³ (ایسیدور) (II.C., s.1154)

Yunan-ı kadîm müverrihin ve coğrafiyûnundan olub, Kırım şibh-i cezîresi sâhilindeki Harakas şehr-i kadîmde doğmuştur. Bir rivâyete göre milâtdan üç karn-ı evvel Batlamyus Lagosun ve diğer bir rivâyette "Tiber" (تیبیر)in zâmanında yaşamıştır. Târîhe müte'âllik birkaç kitapla Partiye ya'ni Horasan ciheti ahvâline da'ir bir eseri vardır.

Berke Han (بركه خان) (II.C., s.1285)

Cuci Han'ın oğlu ve Cengiz Han'ın torunu olub, Deşt-i Kıpçak ve Kırım hanı idi. 'Asker ve tevâbi' ile berâber din-i İslâmı kabul edib, ve Volga kenârlarında te'sîs ve pâ-yi taht ittihâz etdiği "Saray" nâm-ı kasabaya her taraftan 'ulema-î İslâm-ı cem' itmiş idi. 660 târihinde Tuna'nın buzları üstünde Rumelîye geçib, Konstantiniyye suruna kadar gelmiş, ve o sırada Mihail Paleolog'un mahbesinden kurtulup Aynosa (اینوسه) firâra muvaffak olmuş olan 'Azâdin Selçukiyeyi berâber alarak, memaliğinden bir hıttaya vâlî ta'yîn, ve kendi kızını kendisine tezvîç itmişti.

Bahçe Saray (بغچه سراى) (II.C., s.1324)

Kırım şibh-i cezîresi'nin en büyük kasabalarından olub, Sivastopol'un 30 kilometre şimâlinde vâki'dir. 14.000 ahâlîsi olub, kısm-ı a'zamı Tatar ve Müslim, ve kusûru Ermeni, Yâhûdi, Rus ve sâ'iredir. Eski Kırım hanlarının makarr'ı bulunmuş olmakla, hanlara mahsûs olan Sarây el-yevm-i bâkîdir. Müte'addid cevâmî-i şerîfesiyle birkaç medresesi ve hamâm vesa'ire mü'essesât-ı İslâmiyesi vardır. Ahâlî-i müselleması'nın ve 'ale'l-husûs erbâb-ı hamiyetten belediye re'isi İsmail Berk himmetiyle kendilerine mahsûs usûl-i cedide üzere zekkûr ve inâs için ayrı ayrı mektebler dahi küşâd olunub, Tatar lisânında "Bahçesaray" 'ünvânıyla bir gazete dahi neşr olunuyor.

³ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde "İsodore" olarak vermiştir.

Balklava⁴ (بقلاوله) (Yahud Balaklava) (II.C., s.1348)

Kırım şibh-i cezîresi'nin sâhil-i cenûbiyesinde ve Sivastopol'un 15 kilometre cenûbunda küçük bir kasaba ve iskele olub, ekserî Rum olmak üzere, 2000 âhâlisi vardır. Limanı güzel ise de ticareti yokdur. Zâman-ı kadîmde Yunan muhâcirleri tarafından te'sîs edilmiş olan "Semibolun" (سمبولون) medîne-i kadîmesi'nin harâbeleri üzerine mebnî olduğu melhûz olub, kurûn-ı vustâda Cenevizler'in elinde bulunmuş, ve o sırada hayli büyümüş idi. Karim (Kırım) muhârebesinde İngiliz 'askeri bu mevki'de Ruslar'a karşı bir büyük muzafferiyete nâ'il olmuşdu.

Bahadır Giray (بهادرگرای) (II.C., s.1413)

Kırım hanlarından olub, Selâmet Girây'ın oğludur. Selefî 'Înâyet Girây Sultân Murâd Han-ı Rabî' zâmanında Bucak (ya'ni Besarabya) Nogaylarına karşı olan harekât tecavüz kârânesinden dolâyı azl olunmakla, 1046 târîhinde sâhib-i tercüme Kırım hanlığına ta'yîn ve a'zâm olunmuş, ve selefî birâderiyle müttefiken bunun Kırım'a duhûlüne memnû'ât itmeye hazırlanmış ise de, Nogaylar kendisinin 'azlini fırsat ittihâz iderek, hücûmlâ iki kardeşini katl, ve 'askerini târumâr itmekle, 'înâyet Girâyadır. Sa'âdete ilticâdan başka çare kalmayub, sâhib-i tercüme suhûletle Kırım'a duhûl itmişdi. O sırada Azâk kal'ası Kazakların eline düşmekle, Sultân İbrâhim'in culûsunu müte'âkib, 1052 târîhinde kapûdan-ı deryâ Siyavuş Paşa'nın kumandasıyla sevk-i 'asker olunduğunda, sâhib-i tercüme ile kapûdân müşârûn-ileyh'in arasında tahdis iden münâferid mâna' muvaffakiyet ve mûcib inhizâm olmakla, Siyavuş Paşa 'avdetinde 'azl olunmuş, ve Bahadır Giray o sene vefât itmekle, yerine küçük birâderi Muhammed Giray nasb olunmuş idi.

Pantikapye⁵ (پانتیقاییه) (II.C., s.1480-1481)

Kırım Boğazi'nda vâki' Kerç kasabası'nın ism-i kadîmî olub, zâman-ı kadîmde hayli vakit müstakil bir hükûmetle idare olunmuş idi.

⁴ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde "Balaclava" olarak vermiştir.

⁵ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde "Panticapée" olarak vermiştir. Günümüzde ise Latince ismi "Pantikapeumous" şeklindedir.

Perekop⁶ (پرقوپ) (II.C., s.1499)

Kırım şibh-i cezîresini Rusya'ya rabt iden bir zâhîde ve hemnâmı olân körfezde vâki' eski bir küçük kasaba olup, Eski Yunanîler 'inde Tafrus (تافروس) ismiyle ma'rûf idi, ki bu isimlerin ikisi dahi "hendek" (خندق) ma'nâsını ifâde ider. Bir kal'ası ve düz ticareti vardır. Perekop berzahı garb-ı cihetinde bulunan Perekop Körfezini Azak Denizine tâbi' olan bahr-i müte'affinden ayırarak, Kırım şibh-i cezîresini Rusya'ya rabt ider alçak bir dil olup, 8 kilometre vüs'ati vardır. 'Arzen bir kuru hendekle ve birtakım istihkâmâtla kesilmiştir.

Taur⁷ (تاور) (III.C., s.1619)

Kırım şibh-i cezîresiyle civârlarında sâkin bulunmuş bir kavm-i kadîmdir, ki vahşilikleriyle meşhûr olup, en büyük elhaları (الهه لرى) bulunan ve kamerden kinâye olan Üveys'e insandan garben kesirlerdi. Bunlara nisbetle mezkûr şube-i cezîreye dahi "Tauride" ismi verilirdi.

Çernaya⁸ (چرنايه) (III.C., s.1873)

Kırım şibh-i cezîresinde bir nehirdir, ki cenûb-ı cihetinde nebe'ânla, şimâl-i garbîye doğru cereyân iderek, Sivastopol garbında Karadeniz'e dökülür. Kırım muhârebesinde Fransız ve Sardanya (ساردنيه) 'askeri bu nehrin kenârında Rus 'askerine karşı büyük bir gâlibiyet kazanmışlardır.

Çoban Giray (چوبانگرای) (III.C., s.1884)

Kırım hanlarından Muhammed Giray Han-ı sâlis zâmanında 1032 târîhinde Nureddin mansıbına nasb olunmuş ümerâdan olup, Fatih Giray Han'ın oğlu geçinmek istemiş ise de, asıl sülâle'i hanından olmayub, Fatih Girayın Lehistan'da seby (سىبى) itmiş olduğu bir Boyar kızıyla bunu memleketine i'âdeye me'mur olan Hacı Ahmed isminde bir Tatarın ihtilât-ı gayr-i meşrû'undan mütevellid Mustafa isminde bir veled-i zinâ olduğu hâlde, çocuk iken pederi tarafından ihfâ' olunarak, ba'de çoban olmuş; ve Fatih Girayın vefâtından sonra meydana çıkub, (قولبولدى) ve (چولبولدى) isimleriyle mesmû' olân iki oğluyla berâber Kırım hanları hanedânına

⁶ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde "Pérékop" olarak vermiştir.

⁷ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde "Taures" olarak vermiştir.

⁸ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde " Tchernaïa " olarak vermiştir.

karışmış; ve kendisi Devlet Giray nâmını aldığı gibi, oğullarına dahi Fatih Giray ve ‘Adil Giray isimlerini vermiştir. Bunların ikincisi hanlık mesnedine dahi çıkmıştır. Çoban Giray’ın nesli Çoban Giray Zâdeler dinmekle meşhûrdur.

Hacı Giray Han (حاجی کرای خان) (III.C., s.1907)

(Melik) Kırım ve Kıpçak cihetlerinde hükûmet süren silsile-i Cengiziyeden Giray Han ‘ünvânıyla yâd olunan hanların birincisi olub, nesli bervech-i âtî sekiz batında Cengize müntehî olur: Melik Hâcî Giray bin Gıyaseddin Sultân bin Taş Timûr Canasi bin Tula Timur bin Gencin bin Tok Timur bin Tukatimur bin Cuci bin Cengiz. Pederinin vefâtında amca zâdesi Seyyid Ahmed Han galebe itmekle, sâhib-i tercüme yedi sene kadar firâr ve gaybûbetde kalub, ba‘de taht-ı mevrûsunu zabt, ve 871’de vefât itmiştir. Hüsn-ü siret sâhibi olub, ilkâsının birçok yerlerinde cevâmi‘ ve mesâcid ve medreseler itdirmiş idi. Bahçesaray’ın Selâçuk mahâlinde hayatında tahiyye’ itmiş olduğu türbesi derûnunda medfûndur.

Hacı Giray Han (حاجی کرای خان) (III.C., s.1907)

Bu dahi Kırım hanlarından Giray Han ‘ünvânını hâ’iz bulunanların yirmi birincisi olub, Selâmet Giray evlâdından Kırım Giray’ın oğludur. Pederinin vefâtından sonra Selim Giray Hanın hizmetine girmiş ve Namçe seferinde orduyu hümâyûn-u ‘Osmâniyyede bulunarak, cesur ve seci‘ bir zât olmakla, Viyana muhâsarasında vesa’ir vuqu‘âtta pek çok hizmetleri görülmüştü. O esnâda Kırım hanı bulunan Murad Girayın, saltanat-ı seniyyenin delhevahına (دلخواهه) mugâyyir hareketinden dolayı, vukû‘ ‘azlı üzerine, 1094 târîhinde sâhib-i tercüme Kırım hanlığına ve Selim Giray Zâde Devlet Giray kalgaylık ve onun birâderi ‘Azimet Giray Nureddinliğe nasb olunarak, Kırım’a ‘avdet iderken, İsmâ’il geçidini tutmuş olanla ‘askerine râst gelub, bunları münhezim ve perîşân itmiş ve birçoğunu esir götürmüştü idi. Kendisi ne kadar cesur ise o kadar da bahil ve hadid olduğundan, öteden beri ‘itâyâyâ alıymış olan Tatarları memnûn edemeyub, ‘aleyhinde zuhûr iden fesâd üzerine, menkûbkal‘asına tahsîn itmiş; ve Kırımdan takdîm olunan ‘arz-ı mahzar üzerine, Kırım Giray’ın oğlu Sa‘adet Giray Hanlığa ta‘biyin olunarak, sâhib-i tercüme Redûsde (ردوسده) ikâmete me‘mûr olmuş; ve 1100 târîhinde orada vefât itmiştir.

Halim Giray (حليم كراى) (III.C., s.1978)

Kırım hanlarının otuz dördüncüsü olup, el-hâc Selim Giray Zâde Sa'adet Girayın oğludur. 'Amcalarından Mengili Giray'ın Hanlığı zâmanında Nureddinlik mansıbında bulunub, ba'de evlâda meşrûat olan Siracalı (سراجہ لى) karyesinde garletgüzin (غرلت كزين) olduğu hâlde, 1169 târîhinde Sultân 'Osmân Han-ı Sâlis devrinde Kırım hanlığına nasb olunarak, iki sene ile dokuz ay icray-ı hükûmet itdikden sonra, Nogay Tatarlarının Boğdanda ba'zı yağmagirlikler icrâ itmeleri, te'dibleri için taraf bâb-ı'âliden aldığı emri icrâ edememesi üzerine 1172 târîhinde 'azl olunarak, yine Siracalı (سراجہ لى) karyesine çıkılmış; ve bir sene sonra, yetmiş yaşını mütecâviz olduğu halde, orada vefât itmiştir. Gençliğinde şecâ'at ve cesaretle meşhûr idi ise de, hanlığı zâmanında 'aczi görülmüştür.

Halim Giray (حليم كراى) (III.C., s.1978)

Kırım hanları neslinden 'âlim ve şâ'ir bir zât olup, bir hayli vakit dersaâdetde yaşamış ve ba'de Çatalca'ya nakl ve hicretle, 1229 târîhinde orada vefât itmiştir. 1226 târîhinde "Gülbün-i Hanân" 'ünvânıyla Kırım hanları'nın bir târîhçesini yazmıştır, ki 1287 târîhinde matba'a-ı 'âmirede tabi' olmuştur. Dîvânçesi dahi vardır.

Horsun⁹ (خرسون) (III.C., s.2034)

Kırım şibh-i cezîresinin sâhil-i garbîyesinde ve ihtimâle göre Sivastopolün muvakk'inde bulunmuş bir şehir-i kadîm olup, Karadeniz erkelesinde (ارکلیسنده) sâkin bulunan Yunan muhâcirlerinin müstemlekâtından idi. Ba'de akvâm-ı şimâlîyenin ta'rizâtından emin olmak için, ahâlisi mühürdâdın taht-ı himayesine girüb, nihayet Romalılardan zabtına geçmişlerdi. Bu isim Ruslar tarafından diğer kasabaya verilmiştir.

Ramiz Paşa (رامزپاشا) (III.C., s.2254)

(Abdullah) Devr-i saltanat Mahmud Han-ı Sâni vüzerâsından ve şu'aradan olup, Kırmılıdır. 1189 da pederiyle beraber dersa'adete vürudla, tahsîl-i 'ulûm iderek,

⁹ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde "Cherson" olarak vermiştir.

tarik-i tadrise sülûk itmiş; ve Kûdüs-ü şerif ve der-i saâdetde Mahmud Pâşâ muhakemesi niyâbetlerinde bulunduktan sonra, 1213 de orduyu hümâyûn kadılığıyla Mısıra i'zâm, ve ba'de küçük rûznâmçe ve Mısır rûznâmçeciliği hizmetlerine ta'yîn olunmuş; ve bir sene sonra der-i saâdete 'avdetle, humbarahane ve hendesehane nezâretleri inzimâmıyla mülkibâş muhâsebe mansıbına nasb olunarak, orduyu hümâyûnda bulunmak üzere, Şumnuya i'zâm olunmuş idi. 1222 de zuhûr iden vukû'âtı sonrasında Kavalaya nef' olunmuş ise de, Filibeye vâsıl olunca, 'Alemdâr Mustafa Pâşânın kethüdası tarafından tahlîs olunarak, vezir müşârün-ileyhin yanına gönderilmiş; ve 'Alemdâr kendisini ma'iyetine alarak, dersa'adete getirmekle, mesned sadârete geçdiğinde, rütbe'i vezâretle tebcil ve müşâvir hası olmak üzere, kapudân pâşâlık mesnedine ta'yîn buyurulmasına delâlet itmişdi. Sadr-ı müşârün-ileyhe karşı zuhûr iden yeniçeri fesadında firâra mecbûr olup, Rusçukda 'alemdârın kethüdâsı köse kethüdânın hanesinde ihtifa itmiş idi. 1226 da Tuna tarihiyle 'avdet itmekde iken, Sadrâ'zam Hurşid Pâşâ tarafından sâhilde bekledirilen 'asker tarafından katl, ve Yergögü kal'ası civârlarında defn olunmuşdur. Tarik-i mevleviyye mensûb edib ve şâ'ir bir zât idi.

Sa'âdet Giray (سعادتکرای) (IV.C., s.2564)

Bu isimle Kırırmda bir veche zir üç han gelmişdir: Birincisi Mengili Han'ın oğlu olup, Yâvuz Sultân Selim Han hazretleri'nin kâffe-i teşriflerinde şeref-i mülâkâtlarına nâ'il olmakla, ma'iyyetlerinde Rum-iliye göçüb, birâderi Mahmud Giray Han'ın vefâtında 930 târihinde Kırırn hanlığına nasb buyurularak, birâder zâdesi Gazi Giray kalgaylık mensûbuna ta'yîn itmiş; bi'l-âhire der-i saâdete gelmiş; ve Eyyübde kendisine konak ve mahsûsât verilerek, 944 de 46 yaşında vefât itmişdir. Civâr hazreti Eba Eyyübde medfûndur. Şi'ir ve inşâyâ muktedir 'âlim bir zât idi.

İkincisi 'Ömer lakabıyla mulakkab olup, Selâmet Girây Han Zâde Kırırn Girâyın oğludur. Murad Giray Hanın zamânında nureddinlik mensûbundan 'azl olunarak, Rum-ilinde ikâmet itmekde iken, 1102 târihinde Selim Giray Hanın şefâ'ati üzerine, Kırırn hanlığına nasb olunarak, Selim Giray Zâde Devlet Giray kalgaylıkda ibga ve kendi oğlu Fatih Giray Nureddinliğe nasb itmiş; ma'iyyet serdâr-ı ekremide bi'z-zât Namçe sefirine 'azîmet itmiş iken, ba'zı fesada kendisini Devlet Giray'dan

endişenin itmekle, bunu ‘azl, ve kendi birâderi Cihan Giray kalgaylığa nasb iderek, kendini Buçakda (بوجاقده) ya‘ni Besarabyada bulunduğu halde, iki Kalgay ‘askeri tedarik için Kırım’a göndermiş; ve Tatar ‘askerini Eflağın içinden geçirirken, bunların ahâliye zulm itdikleri mesmû‘ olmakla, hiddet mizâcına mebnî mecâzâtde ziyâde şiddet gösterdiğinden, ‘askeri firâr idüb, kendisinden emniyetleri olmadığını der-miyân iderek, devlete ‘arz-ı hâl takdîm itdiklerinde, 1103 de ‘azl ve Rodosa nefî olunarak, 1106 da orada vefât itmiştir.

Üçüncüsü Hâcî Selim Girayın oğlu olup, birâderi Devlet Girayın iki def‘a kalgaylığı mensubunda bulunub, ba‘del azl Yanbolu (يانبولى) civârında Sirâcâlî (سراجہ) karyesinde ikâmet itmekte iken, 1129 târîhinde Devlet Girayın infisâli üzerine, Kırım hanlığına nasb olunarak, sene-i mezbûrede Tatar ‘askeriyle Buçakda (بوجاقده) meşâtâneşin (مشاتانشين) olup, baharda Sofya sahrâ’sında orduyu hümâyûna iltihak itmiş; mute‘âkiben mesâlihe vukû‘ bulmakla, sadr-ı a‘zam İbrahim Pâşâ ma‘iyyetiyle Edirneye gelerek, tebrik-i mesâlihe için, rikâb-ı hümâyûna yüz sürdükden sonra, Kırım’a ‘avdet etmiş; ve evlâdından Sâlih Girây Çerkesleri dâ‘ire-i itâ‘ate almağa göndermiştir. Ba‘de Sıraçalı (سراجہ لى) karyesinde ikâmet güzün olmuş; ve 1144 târîhinde orada vefât itmiştir. Kırım ve sehâvetle ve seyyid ve şikâre inhimâkiyle meşhûrdur. Yedi sene hanlık idüb, vefâtında senî yetmiş karîb idi.

Salgır¹⁰ (سالگیر) (IV.C., s.2493)

Kırımında bir nehirdir, ki çadır dağından neb‘atle, ibtidâ şimâl-i garbîye ve ba‘de şimâl-i şarkîye cereyân idüb, Simforopolün içinden mürur, ve mümbit bir vâdînin içinden cereyân ederek, Karasu Nehriyle birleşdikden sonra, Azak Denizine dökülür. Mecerâsı 181 kilometre tülünde ve havzası 5467 murabba‘ kilometre¹¹ vüs‘atindedir.

Simferopol¹² (سيمفروپول) (IV.C., s.2781)

Kırım şibh-i cezîresinde Salgır Nehri ve Rusya’nın içinden Sivastopole giden demiryolu hattı üzerinde şube-i cezîre’i mezkûreyi şâmil olân Tauride eyâletinin

¹⁰ Şemseddin Sâmi Kâmûsü’l Â‘lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde "Salguir" olarak vermiştir.

¹¹ Kâmûsü’l Â‘lâm’da geçen "İhtarât" kısmında Şemseddin Sâmi bu kelimenin "metre kare" yerine kullanıldığını belirtmiştir.

¹² Şemseddin Sâmi Kâmûsü’l Â‘lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Simféropol" olarak vermiştir.

merkezi bir şehir olup, bir hayli mikdârı Tatar ve Yâhûdi olmak üzere, 36.900 ahâlisi, güzel bahçeyle fidanlıkları, sâbûn mum tütün fabrikaları ve Rusya'nın iç taraflarına kayıtlı meyva ihrâcâtı vardır. Kırım'ın en büyük şehri olup, pek güzel bir mevki'de mu'esistir. Nehir-i mezkûrun cenûbundaki kısmı Tatarların Ak Mescid dedikleri eski bir kasaba olup, sokakları dar ve haneleri duvarlarla muhâtdır. Burası sırf Tatar ve Yâhûdi ahâli ile meskûndur. Nehrin şimâlindeki kısmı ise, Ruslar tarafından müceddiden yapılab, vâsi' ve düz sokakları ve güzel ebniyesi vardır. Şehrin 10 câmi' şerifi, 16 Ortadaoks, 1 Katolik, 1 Protestan ve 1 Ermeni kilisesi, 1 Havrası, zekure mahsûs bir mekteb-i dâhiliyesi, Yâhûdilere mahsûs bir mektebi ve Müslümânların müte'aded mekâtibi, biri Ruslara ve diğeri Yâhûdilere mahsûs iki hastahanesi ve sâ'ir mü'essât-ı hayriyesi, etrâfında birkaç kışlası, müferrih mevâki' ve vâsi' bir orman şeklini alân eşcâr-ı müsmire bağçeleri vardır. Şehirden 20 kilometrelik mesâfede Kırım'ın en yüksek cebelî olan Çadır Dağ gözüktür. Civârlarında görünen ba'zı virâne anarı (آنارى) Napolis şehir-i kadîminin harâbelerinden olduğu maznûndur.

Şahin Giray (شاهين كراى) (IV.C., s.2840)

Kırım hanlarından olup Sâhib Giray Hanın birâderi ve topal Ahmed Giray Sultân'ın oğludur. Birâderinin hanlığında Kalgay olup, 1191'de ümerâ'nın intihâbıyla hod-be-hod (خود بخود) Kırım hanı olmuş; ve ba'de cânib bâb-ı 'âliden tasdik olunmuş idi. 1196'da Kırım ahâlisi kıyâm idüb, katline kasd itdiklerinde Rusyaya firâr itmiş; ve ba'de müşârün-ileyhin imdâdıyla hanlığa i'âde olunmuş; ve harekâtı nâbecâsı Kırım'ın büsbütün Rusların zabtına geçmesine sebep olup 1201'de memâlik-i 'Osmâniyyeye firâra mecbûr olmuş ve Rodosa nafî olunarak, orada i'dâm olunmuşdur. Tabî'at-ı şa'iriyesi olup ba'zı eş'ârı vardır.

Şahbâz Giray (شهباز كراى) (IV.C., s.2887)

Kırım hanlarından olup, Arslân Giray'ın üçüncü oğludur. 1145 târihinde doğub, pederinin birinci hanlığında yedd-i yesân ser'askeri, ve 'ümî Kırım Giray'ın hanlığında Bucâk ser'askeri ve Urbike, ve büyük birâderi Devlet Giray'ın iki def'a hanlığı zamânlarında kalgay bulunmuşdu. Ba'del infisâl Rum-ilinde Saray ve beyzade ikâmet itmekde iken, der-i saâdete celble, şehzâde başında ikâmetine me'zûniyyet verilmiş idi. 1201 senesi evâhirinde Kırım hanlığına nasb buyurularak,

muhârebe zamânı olmakla, Bucak ya'ni Basarabya cânibine 'asker sevkine me'mûr olmuş; ve cesâret ve dirâyeti hasebiyle muvaffak olub, yaşı zabt itmiş olân 'Açê 'askerini oradan çıkarmış ise de, istediği imdâd ve mühimmât gönderilmemekle, o sırada Ruslar dahi hudûdu tecâvüz ittiğinden, oğlu Muhammed Giray dahi meydân-ı harbde şehid olduktan sonra, nâ-çâr bendere çekilmeğe mecbûr olmuşdu. 1203 târihinde hanlıktan 'azl olunarak, Saray vizeye mu'âvedet, ve 1207 de orada vefât itmiştir. Vefâtında 62 yaşında olub, birçok sene hanlık itmiştir.

Sefa Giray (صفاکرای) (IV.C., s.2955)

Kırım hanlarından olub, Selâmet Giray Zâdelerden Nureddin Sefâ Giray Sultân'ın oğludur. Pederinin vefâtından sonra doğub, 'ümme Bahâdır Giray tarafından pederinin ismiyle tesmiye ve terbiye olunmuşdu. Hâcî Selim Giray'ın birinci hanlıkda Nureddin ta'yîn olunmuş; ve ba'del 'azl, karn-ı âbâd kazâsında ikâmet itmekte iken, 1103 târihinde Sa'âdet Giray Handan sonra Kırım hanlığına nasb olunarak, sadr-ı a'zam Hâcî 'Ali Paşa ma'iyyetiyle Namçe sefirine me'mûr olmuş; ve cemi' eylediği 'asker Tatarla bir kokuya (کوکى به) vâsıl oldukda, 'asker firâr itmekle, Kırımlılar dahi Selim Girayı talebde ısrâr itdiklerinden, hasb-ül icâb 'azl, ve Rodosa nefi olunmuş; ve ba'de nefiden kurtulub, 1115 târihinde karn-ı âbad da vefât itmiştir. 'Ömrü 60 sene ve hanlığı müddeti yalnız on aydır.

Gazi Giray Han (غازى كراى خان) (V.C., s.3240)

Kırım hanlarından iki zâtın ismidir: Birincisi Devlet Giray Han'ın oğlu olub, büyük birâderi Muhammed Girayın hanlığı zamânında ma'iyyetinde İran seferine giderek, han-ı müşârün-ileyh bilâ-zan 'avdet ittiğinde, kendisi ma'iyyetiyle sebât iderek, şark ser'askeri 'Osmân Pâşânın ma'iyyetinde kalmış; ve esnâ-i harbde İranilerin eline esir düşüb, yedi sene mahbus kaldıktan sonra, bir tarikle firâr ederek, dûr-u devlete vusûlü diğer birâderi İslâm Giray Hanın vefâtı hengâmına tesâdüf itmekle, 996 târihinde Kırım hanlığına ta'yîn olunarak, birâderi Fatih Girayı kâlgaylık ve diğer birâderi 'Adil Girayın oğlu Baht Girayı Nureddinlik mensubuna nasb itmiş idi. Ba'de Sultân Mahmud Han-ı sâlis hazretlerinin Eğri seferinde Tatar 'askerinin başında bulunan kâlgay Fatih Girayın hüsn-ü hizmeti görülmeğe, sadr-ı a'zam Sinan Pâşânın sevkiyle Kırım hanlığına ta'yîn olunub, sâhib-i tercüme infisâl

etmekle, Sinob'a 'azîmet itmiş ise de, mute'âkiben Sinan Pâşâ 'azl olunarak, selefi İbrahim Pâşâ mesned sadârete 'avdet edince, Gazi Giray yenîden hanlık makâmına i'âde olunarak, cânib Kırım'a 'avdet itmiş; ve bu sırada kâlgaylık ve nureddinlik mensûblarını sık sık tebdîl ve hanedânı efrâdından ba'zılarını i'dâm ve ahâliye birtakım yenî teklifât tarh ederek, 'umûmun hoşnudsuzluğunu mûcib olmuş ise de, muhârebât-ı vâkı'ada büyük hizmetler itmeğe muvaffak olduğundan, Silistre sancâğı Arpalık nâmıyla kendisine tevcîh, ve ceb harçlığı nâmıyla otuz bin altûn tahsis olunmuş idi. Emvâli ganâ'imiyle Gazi Kirmân ismiyle metin bir kal'a yaptırmıştı. 1016 târihinde 55 yaşında iken tâ'ûndan vefât idüb, Bahçe Sarâyda pederinin türbesinde medfûndur. Def'a-i evlâda sekiz sene ile on ay ve def'a-i sâniyede onbir sene üç ay ki cemi'an yirmi sene ile bir ay hanlık itmişdir. 'Âlim ve edîb ve şâ'ir bir zât olub, elsine'i tilded (تلتة ده) eş'âr ve münşe'âtı vardır. 'İlim-i hey'eti ve mûsikîye dahi intisâbı olub, bir hayli besteleri mevcûddur. Cesâret ve besâleti dahi derece'i nihâyede olub, ancak honhuvarlığı (خونخوارلغی) ve hıfz-ı câh (حفظ جاه) için sefk-i dimâdan ihtirâz itmediği dahi gayri menkurdur.

İkincisi El-Hâc Selim Giray Hanın oğlu olub, birâderi Devlet Giray Hanın ilk hanlığında nureddinlik mensûbuna ve Çerkes nizâmına ta'yin olunmuş iken, Togay kabilesini kendine tâbi' iderek, han-ı müşârün-ileyhe karşı 'isyân idüb, mağlub oldukda daman (دامن) 'afva sarılarak, Rum-ilinde ikâmetine müsâ'ade olunmuş; ve Edirneye vusûlunde, birkaç gün kapu arasında mahbus kaldıktan sonra, Rodosa nefî idilmiş idi. Ba'de 'afv olunarak, 1116 târihinde Devlet Giray Hanın yerine Kırım hanı olmuş; ve 1118 târihinde der-i saâdete celb olunan baş ağasının ba'zı ifâdâtı üzerine 'azl olunarak, Rum-ilinde Karın-abadda ikâmet itmekde iken, 1120 târihinde 36 yaşında tâ'ûndan vefât idüb, Yanbolu câmi' hatırasında medfûndur. Kırım ve sehâvetle meşhûr idi.

Kalamita¹³ (قالاميته) (V.C., s.3553)

Kırırnda eski bir kasaba olub, mevki'inde el-yevm "Alma" ismiyle bir karye vardır.

¹³ Şemseddin Sâmi Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Calamita " olarak vermiştir.

Kamış Körfezi (قلمش كورفزی) (V.C., s.3573)

Kırım şibh-i cezîresi sâhilinde ve Sivastopol'ün garbında ve cenûbunda bir kavî olub, meşhûr Sivastopol muhârebesinde Fransız 'askeri burada ikâmet itmekle, mersay (مرسای) 'askeri ve bir kasaba te'sis itmişlerdi.

Kara Su (قره صو) (V.C., s.3634)

Kırım'da bir nehirdir. Ki şube-i cezîre'i mezkûre'nin cenûbunda bulunan Yayla dağlarından neb'an iden birçok çaylardan bit-teşkîl, şimâl-i şarkîye doğru cereyanla, Azak Denizine dökülür. Kırım'ın en büyük nehri olub, Kara su bâzârı dahi kenârında vâki'dir.

Kara Su Bazarı (قره صوبازاری) (V.C., s.3634)

Kırım şibh-i cezîresinin iç tarafında Rusya'nın Taueride eyâletine mülhak Simferopol kazâsında ve Simferopolün 45 kilometre şark-ı şimâlîyesinde bir kasaba olub, 15.000 ahâlisi, 18 câmi' şerifi, 3 kilisesi, hamâmları, çârşısı, at ve sâ'ir hayvânât ticareti, ma'mûlât-ı sirâcîyesi ve 'abâ ve keçe ve sâ'ire ma'mûlâtı vardır. Eski Kırım hanları'nın ikâmet-gâhlarından idi.

Giray (کرای) (V.C., s.3832)

Kırım hanları'nın isimlerine 'ilâve olunur bir 'ünvân olub, 'an-asıl bir kabilenin ismi olduğu hâlde, sülâle'i Cengiziyeden oldukları ma'lûm olan hanân-ı müşârün-ileyhimin birincisi "Melik Hâcı Giray Han", mezkûr kabilenin yanında terbiye olunmakla, süt babası bulunan bir pir ruşn zamirin tedib (تطیب) hâtrı maksadıyla, bu isim 'unvân makamında kabûl olunarak, sülalesinde bâkî kalmışdır.

Mengili Giray-ı Evvel (منکلی کرای اول) (VI.C., s.4452-4453)

Kırım hanlarından olub, en evvel taht-ı tâbi'iyet-i 'Osmaniyyeye giren bu zâtdır. Hâcı Giray Hanın oğlu olub, pederinin vefâtında 871 târihinde üç ay kadar mesned-i haniyede bulunduktan sonra, 'ümmü zâdelerinden Nur Devlet Han ve ba'de Yay Geldi Han ile itdiği muhârebelerde mağlûb olmakla, menkûb kal'asında Cenevizlere ilticâ itmiş; ve ba'de taraftarlarının teksîr ve da'veti üzerine, Kırım'a 'avdetle, merkûm Yay Geldi Hanı mağlûb iderek, bit-tekrar mesned-i haniye geçmiş

ise de, Kazan Hanı Seyyid Ahmed Han ve sâ'ir akrabâsının tecavûzatından emin olmak için, ebûl-feth Sultân Mahmud Han-ı Sâni dergâhına mürâca'la, Kefe ve Taman ve menkûb kal'alarının Cenevizlerden ahzine teşebbüs olunduğu hâlde, mu'âvenet ideceğini ve 'add iderek, matlûbî is'âf, ve tûğ ve 'ilim ve sâ'ir teşrifâtla taltif olunmuş; ve kala'-i mezkûrenin fethinde hizmeti görülmekle, hakkındaki iltifât ve teveccüh iz'âf idilmiş; ve Sultân Beyazıd Han zâmanında dahi Geyli (گیلی) ve Akgerman'ın fethinde kırk elli bin 'askerle yardım itmekle, yeniden iltifata nâ'il olmuş; ve Turla (طورله) ya'ni Dinyeper sevâhilinde feth olunan bir hayli arâzî kendisine ihsân olunmuş idi. 47 sene hükûmet sürdürdükden sonra, 919'da 71 yaşında vefât itmiştir. 'Akil ve 'adil ve şeci' bir zât olub, Kırım'da birçok cevâmi' ve medâris ve sâ'ir hayrâtı vardır.

Mengili Giray-ı Sâni (منکلی گرای ثانی) (VI.C., s.4453)

Hâcı Selim Giray'ın evlâdından olub, 1093 de pederinin menfi bulunduğu Rodos cezâresinde doğmuş; ve pederinin hanlığı zamânında ba'zı ser'askerliklerde ve birâderlerinin hanlığında Kalgaylığı mensubunda bulunduktan sonra, 1137 de, Kırımdaki şu reisi teskin itmek şartıyla hanlık mesnedine nasb olunmuş; ve gördüğü hüsn-ü hizmet üzerine, der-i saâdete celble, envâ'ı nüvâzişlerle taltif idilmiş idi. Sultân Mahmud Han-ı evvelin cülûsunu mute'âkib 1143 târihinde 'azl, ve Rodos cezâresine nefî olunarak, 1150 de sâniyen Kırım hanı olmuş; ve ba'de Rusyalılar Kırımın ba'zı taraflarına müstevli olmakla, lecal-ül mezâkura der-i saâdete da'vet olunarak, Kırım'a ba'de'l 'avde, 1152 de vefât itmiştir. Kırım'da ve Bucakda cevâmi' ve medâris ve sâ'ir hayrât ve İstanbul'da Tophanede bir gelesni (گلشنی) takiyyesi binâ itdirmiş idi.

Malakoff (مالاقوف) (VI.C., s.4574)

Kırım şibh-i cezâresinde Sivastopol şehrine hâkim kala'in biri ve en müteyenni olub, Kırım muhârebesinde Fransız General Polisiye (پلیسیه) tarafından hücûmla zabt olunmuş; ve bunun üzerine Ruslar Sivastopol'ü tahliyeye mecbur olmuşlardı. Mûma ileyha buna mükâfâta müşir olmuş, ve kendisine Malakof dükası 'ünvâmı dahi verilmişdi.

Mehmed Giray (محمد كراى) (VI.C., s.4218-4219)

Kırım hanlarından bu isimle dört kişi gelmiştir: Birincisi Mengli Girayın ekber evlâdı olub, pederi ber-hayât iken, gazâya ‘azîmet itdiğinde, kimi vekil bırakacaksınız diye vâki‘ olan sevâ‘ ile cevâben Tatar şivesiyle oğlum Mehmed Giray Kalgay ya‘ni galsun demekle, gaybûbetinde vekâlet etmiş; ve pederi ‘avdet etdiğinde, lezzet-i hükûmetden zu-kıyâb (زوقیاب) olmuşdur, mahrûm kalmasın diye, kalgaylık ‘üvânıyla şöhret bulan bir mansıb-ı cedid icâd etmiş; ve kendisine Akmescid kasabasını makarr-ı ta‘yin ile, arpalık (آرپه لى) sûretiyle birtakım yerler tahsis eylemiş; ve vâli ‘ahdliğini musaddak fermân-ı‘âli istihsâl etmiş idi. Bu vecihle sâhib-i tercüme birinci olarak pederi zamânında Kalgay Sultân olub, 920 târihinde, pederinin vefâtı üzerine, mesned-i haniyye su‘ûd, ve birâderi Bahadır Giray Kalgaylık mansıbına nasb itmiş; ve kendisi dahi pederi gibi gazâ ve cihâdla meşgûl olarak, on sene hükûmet sürdürdükden sonra, 930 de ba‘zı Nogay fasdası tarafından leylen basılûb, kalgayla berâber şehid idilmiştir. Vefâtında 58 yaşında idi.

İkincisi Devlet Giray Hanın evlâdından olub, 985 târihinde pederi yerine Kırım hanlığına nasb olunarak, birâderi ‘Adil Giray Sultan’ı kalgaylık mensubuna ta‘yin itmiş; ve şark seferine Tatar ‘askeriyle azîmet idüb, ancak kendisi pek şişman ve Ağarceseli (أغرجه لى) olduğundan, serdâr-ı ekrem Mustafa Paşa seferden ‘avdetle, öz Timur Zade ‘Osman Paşayı vekil bıraktığı sürede, sâhib-i tercüme dahi kalgay ‘Adil Girayı ve birâderlerinden diğer iki kişi vekil bırakarak, kendisi Kırımı ‘avdet itmişti. Müteâkiben ve vuku‘ bulan muhârebede kalgay müşârün-ileyh İranilerin eline esir düşüb, ba‘de şehid olmakla, Mehmed Giray Han onun yerine oğlu Sa‘âdet Girayın kalgaylığını ‘arz itmişede, birâderi Alp Giray dahâ müsün olduğundan, bunun kalgaylığı icrâ olunub, Sa‘âdet Giray için dahi, me‘yûs olmasun diye, Nureddinlik ismiyle bir ikinci mansıb icâd, ve ikinci velî-‘ahd nâmıyla fermân-ı ‘âli esdâr olunmuş idi. Bir sene sonra yine şark seferine ‘azimete me‘mûr olmuş iken, kendisi Moskof diyârını gart etmeye gidüb, oğlu Murad Giray Sultân-ı sefer-i mezkûra göndermesi ağbrar-ı (اغبرار) pâdişâhiye mûcib olmuş; ve öz Timur ‘Osman Pâşanın Şirvandan ‘avdetle kefedenden mürûrunda aralarında mübâyenet zuhûr etmiş; ve kalgay bulunan Alb Giray müşarun-ileyh ‘Osman Pâşaya ilticâ edüb, bunun infikâkı

‘asker Tatarın perişanlığını mûcib olmuş olduğundan, 992 târihinde mesned haniden ‘azl olunub, İdil yani Volga cihetindeki Nogaylara ilticâ etmek üzere, yola çıkarak, Kanglıcak (فكلجق) nâm-ı mahalle vusûlünde ta‘kibine me’mûr olan birâderi Alb Giray yetişüb, katl itmişdir. ‘Ömrü 52 ve müddet-i hükûmeti 7 senedir.

Üçüncüsü Sa‘âdet Giray Handan oğlu ve ânifü’t-tercüme Mehmed Giray-ı Sânînin torunu olub, Selâmet Girayın Hanlığı zamânında Kalgay bulunduktan sonra, firar idüb, bir müddet vezire ve bahr-i sefid boğâzında ikâmet itmiş; ve ba‘de bir hayli vakit Yedi kalede ve Rodosda mabus kalmış idi. 1032 târihinde sadr-ı a‘zam olan mera Hüseyin Pâşâ ile hukuk sâbıkası olmak hasebiyle, câniben Giray Hanın yerine Kırım hanı olub, birâderi Şâhin Girayı kalgay nasb itmiş; ve oğlu Boğdan Ahmed Girayı rehin sûretiyle der-i saâdete göndermiş; ve sâ‘ir ekâribi Rum-eli cihetinde bulunmakla, Kırırnda Nureddinlik mansıbına ta‘yin olunacak han zâdelerden kimse bulunmadığından, Çobân Mustafayı Devlet Giray ‘ünvânıyla Nureddinliğe ‘arz etmişdi. Bir sene ile üç ay hanlık itdikden sonra, hâmisi olan mara (مره) Hüseyin Pâşânın sadâretten ‘azli üzerine, kendisi dahi ‘azl olunub, selefi hanlık mesnedine i‘âde olunmuş ise de, sâhib-i tercüme mukâvemeteye giriştiğinden, fesâd zuhûruna meydân verilmemek üzere, yine mesned-i hanide ibkâ’ olunmuş; ve bu def‘a dahi üç sene ile dokuz ay hanlık edüb, ekser zamânını selefi Cânibin Han ile harb ve nizâ‘ etmekle geçirmiş; ve 1037 târihinde ‘azl olunduğunda, Kazaklarla birleşüb, Kırırna hüçûm itmekle, vâki‘ olan muhârebâtın birinde katl olunmuşdur.

Dördüncüsü Selâmet Giray Hanın evlâdından olub, Câniben Girayın Hanın lâm (لام) birâderidir. Müşarun-ileyh Câniben Girayın Hanlığında Nureddin ve kalgay bulunub, ba‘de-l ‘azl, Yânbolu civârında ikâmet etmekte iken, 1051 târihinde, büyük birâderi Bahadır Girayın vefâtı üzerine, Kırım hanlığına nasb olunarak, üç sene kadar icrâyı hükûmet itmiş ise de, ne Kırım ricâlini ve ne de bâb-ı ‘âliyi memnûn idemediğinden, 1054 de ‘azl ve Rodosa nefi olunmuş; ve 1060 da İslam Giray Hanın vefâtı üzerine, sâniyen han-ı Kırım olub, on iki buçuk sene kadar hükûmet sürmüştü; ve namnâs (نامناس) ‘azl ve nasblarla kibâr Tatarı dil-gir (دل گير) iderek, hakkında şikâyât artmış olduğu gibi, Köprülüzâde Ahmed Pâşâ Eyvar seferine da‘vet itmiş iken, bilzât gitmeyüb, oğlu Ahmed Girayı göndermesi de ağbararı (اغبارارى) mûcib olmakla, 1076 da azl olunub, Dağüstana firâr, ve 1085 târihinde orada vefât itmişdir.

Murad Giray (مراد كراى) (VI.C., s.4255)

Kırım hanlarından olup, Selâmet Giray Hanzâde Mübârek Giray'ın oğludur. 'Ümmü Mehmed Giray'ın ikinci def'a hanlığında nureddinlik mansıbında bulunub, ba'de Siracalı çiftliğinde ikâmetitmekte iken, 1088 târihinde sadr-ı a'zam Kara Mustafa Pâşânın sevkiyle mesned-i haniyye ta'yin olunarak, Leh ve Namçe seferlerinde orduyu hümâyûn ma'iyyetinde bulunmuş ise de, bir veche del-hevâ hizmete muvaffak olamadığından, 1094 de Varadin kal'ası bışkahinde (بيشكاهنده) 'azl olunarak, yine Siraçalı çiftliğine çekilmiş; ve 1107 de irtihâl itmişdir. Bunun zamânına dek Rusya sefirleri doğrudan doğruya bâb-ı 'âlîye mürâca'at edemeyub, Kırım hanları vâsıtasıyla matlûblarını 'arz etmek 'âdet iken, sâhib-i tercüme 'aled-devam mest ve medhûş bulunmakla, gelen elçileri tahkir itdiğiinden, bunların ibtidâ Bender (بندر) ve el-lilkane (اليلكنه) ve giderek doğrudan bâb-ı 'âlîye mürâca'at itmelerine sebep olmuşdur.

Maksud Giray (مقصود كراى) (VI.C., s.4364)

Kırım hanlarından olup, Selâmet Giray Hanın oğludur. Pederinin vefâtından sonra Fedekli (فدقلى) çiftliğinde ikâmet idüb, Kırım Girayın birinci hanlığında kalgaylık mansıbında bulunmuşdu. 1181 târihinde Arslan Giray Hanın yerine Kırım hanı olup, ertesi sene sefer-i hümâyûn açılmakla, harbe iktidarı olmamak vesilesiyle, 'azl olunarak, mezkûr çiftliğe 'avdet etmiş; ve 1185 de sâniyen mesned haniye ta'yin olduğu hâlde, Devlet Giray Hanın Kuban cihetine me'mûriyeti bâ's infî'âli olmakla, yedi ay kadar Rusçuk cihetinde imrâr-ı evkât itdikten sonra, bilâ-istîzân çiftliğine 'avdet itmesi üzerine, 'azl ve semakuya (صماقويه) nefî, ve ba'de çiftliğinde ikâmetine müsâ'ade olunmuş idi. 1195 de orada vefât itmişdir. Mezkûr çiftliğin önünde Tunca nehri üzerinde bir köprüsü vardır.

Kırım¹⁴ (قريم) (V.C., s.3650-3654)

Rusya'nın cenûbunda Karadenizle Azak Denizi arasında büyük bir cezîre olup, 30 kilometre uzun ve 9 kilometre geniş olan (Perekop) berzahıyla karaya

¹⁴ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde "Crimée" Rusçasını da "Krym" olarak vermiştir.

merbutdur, ve karanın bir parçasıyla beraber Rusya'nın (Tavrida) eyâletini teşkil ediyor.

Şekl-i tab'iyesi, hudûd ve mesâhası - Kırım şibh-i cezîresi gayr-ı muntazam bir ruba'î idlâ' şeklini ibrâz idüb, dört köşesinden biri karaya merbud olduğu halde, biri garba doğru uzanarak, (Tarhangot) bîrûnuna Müntehî olur, biri cenûba doğru Sivastopolun ilerisine kadar varır, dördüncüsü şarka doğru bir şibh-i cezîre sûretinde uzanarak, Kafkas silsile'î cibâlin garba doğru uzandığı bîrûna takrible (Kerç) boğazını teşkil ider, ve Azak Denizini Karadenizden ayırır. 44° 25' ile 46° 10' 'arz-ı şimâlî ve 30° 10' ile 34° 20' tül-i şarkî aralarında mümted olub, mesahâ'î sathiyyesi 25.590 murabba' kilometre ve ahâlîsi 368.797 kişidir.

Sevâhil-i, cibâl ve enhârı - Kırımın sevâhil-i da'irenmâdâr takrîben 1000 kilometre tülünde olub, hayli girintili çıkıntılı olmakla, birçok bîrûn ve koyları ve az çok sağlam liman ve iskeleleri vardır. Azak Denizindeki sevâhil-î alçak ve çıplak olub, Kerç şibh-i cezîresinin berzahındaki (Arabat) kasabasından Rusya sâhilindeki "Geticesin" (كتيچيسك) kasabasının önüne dek sâhilin açıklarında bir sehm yani dar bir kum seddi mümted olur; ve Perkop berzahından uzanan "Sivaş" veya "bahr-i müntin" (بحرمنتن) nâmıyla ma'rûf sığ ve pek girintili çıkıntılı bir küçük denizi Azak Denizinden ayırır. Kerç boğazının yani kal'a önündeki 15 kilometre ise de, sefâ'inen mürûrunda müsâ'id yeri ancak 6 kilometre önündedir. Boğazın içinde sâhil-i garba doğru oyularak (Kerç) körfez ve limânını teşkil itdikten sonra, (Takla) birunundan garba doğru dönüp, Kerç şibh-i cezîresi berzahının sâhil-i cenûbiyesinde (Kefe) körfezini teşkil ediyor. Oradan sâhil-i garb-ı cenûbîye doğru uzanarak, Yayla dağı silsilesinin leb-i deryaya kadar inen eteklerinden 'ibâret olmakla, ekser yerleri taşlık ve burunları çokdur. Bu burunların başlıcaları: Karadağ, Migatom (ميغاتوم), Ayva dağı ve Aytodor (آيتودور) burnu olub, Sudak, Aloşte (الوشته) ve Yalta koylarını teşkil ederler. Aytodor (آيتودور) burnundan sonra sâhil-i garba doğru uzanub, büs bütün dik ve sarb olur. Ba'de şimâl-i garbîyeye doğru dönerek güzelliğiyle meşhûr olan "Balaklava" koyunu ve "Horsules" burnunu, ve oradan birden şarka dönerek, 6 kilometre karaların içine girmiş olan Sivastopol limanını teşkil ider. Oradan sâhil alçalub, şimâle ve ba'de garb-ı şimâlîye dönerek, "Opatorya" körfezini teşkil ile, körfezin zâviyesinde vât'î hemnâmı olan iskeleden başka ma'mûresi ve limanı

olmaksızın Tarhangot burnuna vâsıl olur: ve oradan şark-ı şimâlîye doğru dönüb, Perekop berzahineden Ak Mescid ve Sarı Balat isimleriyle iki küçük iskeleden başka ma'mûresi yokdur. Bu vecihle Kırım sevâhiline en güzel ve ma'mûr ciheti Kefe ile Sivastopol arasında ve Yayla dağlarının altında olan kısım-ı cenûbisidir.

Kırım şibh-i cezîresinin yalnız cenûb-u şarkî sâhili boyunca bir sıradağlar mümted olub, bu dağlar “Yayla Dağı” ismiyle ma'rûf olduğu halde, şarkı ve garbı olarak iki kısma münkasımdır, ve ikisinin arasında “Çadır Dağ” ismiyle münferid bir dağ bulunuyor, ki boğazında o en yüksekleri olub, 1560 metre irtifâ'ı vardır. Esasen bir sıradan 'ibâret olan ve Kefeye kadar uzanub, oradan şarken Kerç şibh-i cezîresindeki bir sıra alçak tepeler ve Kerç boğazında tahte'l-bahr devam iden sırt vâsıtasıyla Kafkas silsile'i cibâline kesb-i iltisâk iden iş bu Yayla dağının tepeleri kabevi (قبوى) ve düz ve etekleri sath-ı mâ'il sûretinde olub, eşcâr ve nebâtatla mestûrdur; ve 'ale'l-husûs cibâlin sırtlarıyla leb-i derya arasında beş altı kilometre vüs'atinde uzanan sath-ı mâ'il bihakkın Kırımın ve bütün Rusya memâlikinin bağçesi denilmeğe sezâvardır. Dahil-i mâ'ilesinde içeriye doğru ba'zı kollar dahi uzanarak, akan enhârın havzâlarını tefrîk iderler. Şibh-i cezîrenin sâ'ir tarafları ise kâmilen düz ve alçak olub, başka 'arızaları yokdur. Enhârı çok ise de, hiçbir seyri sefâ'ine ve hatta sâhil yüzdürmeye bile sâlih olmayub, heman cümlesi feyezânları mevsimlerinin haricinde geçid verirler. Enhâr-ı mevcûdeden 14 ü Karadeniz ve başı Sivaş denizine dökülür. Cümlesinin en büyüğü Sivaş denizine dökülen (Salgur) nehridir, ki Çadır dağının bir mağarasından çıkub, şimâle ve ba'de şarka doğru akarak yine Yayla dağlarından inen Çoyunço (چويونچو), Zaviye (زوييه), Bozluca (بوزليجه) ve Büyük Karasu çaylarını dahi alır. Mecrâsı 150 kilometre olub, önü ancak 12 metre ve derinliği 'âdi vakitlerde 2 kadîmdir. Karadenize dökülenleri yine Yayla dağlarının şimâl-i garbî eteklerinden inüb, şibh-i cezîrenin sâhil-i garbîyesinden denize dökülür. Bunların başlıcaları şimâlden başlayarak: Bolganak (بولغاناق), Alma (آلمه), Gaça (قاچه), Balbek (بلبک) ve Çernayedir (چرنايه). Kolları pekçok olub, 'adedleri dörtüze garib ise de, cümlesi küçük ve suları tuzludur. Başlıca üç takım olub, Kerç, Perekop ve Opatorya ciheti kollarıdır. En büyükleri Perekop cihetindekiler olub, bunlardan “Kansko”i (كانسقوءه) kolu pek pek beyaz ve şeffif bir tuz verir, ve “İstarve”i (استاروءه) kolundan dahi salamurada müsta'mel güzel bir tuz çıkar.

Ekâlim ve hevâsı - ‘Umûmiyyet üzere Kırımın havâsı latîf ve sağlam olub, yalnız ziyâde alçak olan ba‘zı yerleri sıtmalıdır. Vaktiyle Sivaş denizinin kuraklık mevsiminde çekildikçe havâyı bozduğı zann olunmuş, ve bundan dolayı bahr-i müntin tesmiye olunmuş ise de, bahr-i mezkûrdan yûd ve kulûr tebahhurâtı kalkdığı ve bunun ise havâyı ıslâha çok yardımcı olduğu bugün tebyin itmişdir. Merkezi olan Simferopolde yazın mizânü’l-harâre had-ı vasatî üzere sıfırdan yukarı 8 derece ile 5 dakika ve kışın tahte’s-sıfır 9 derece, ve sâhilde olan Sivastopolde yazın fevk-al sıfır 9 derece 4 dakika ve kışın tahte’s-sıfır 2 derece gösterir. Ahvâl-i arâzîsi, mahsulât ve hayvanât ve menâbi‘ serveti - Kırımın arâzîsi iki sınıftır. Birinci sınıfı alçak ve düz yerleri, ve ikincisi dağlık ve ‘arızalı cihetidir. Birinci sınıfının toprağı muhtelif renklerde tuzlu balçıkdan ‘ibâret olub, zirâ‘ate gayr-i müsâ‘id ise de, ma‘âdeni ve mermer, alçı ve sâ‘ire ocaklarıyla tuzu çokdur. Bu sınıf arâzi Kırımın münkasım bulunduğu 5 kazâ veya (Sancak) dan Perekop ve Opatorya (اوپاتوریه) kazâlarının bütünüyle Simferopol ve Kefe kazâlarının birer kısmından, ve ikinci sınıf ise Yalta kazâsıyla Kefe ve Simferopol kazâlarının kısm-ı mütebâkîsinden ‘ibâretdir. Birinci sınıf arâzinin şark-ı şimâlîye ya‘ni Sivaş denizine doğru ancak his olunur bir hafif meyelânı vardır. İkinci sınıf arâzinin kuvve-i inbâtiyye pek ziyâde olub, dağların tepeleriyle etekleri başlıca gürgen, meşe ve çam ağaçlarını hâvî sık ormanlarla mestûrdur. Kara ağaç, diş budâk, kayın, akça ağaçlarıyla yaban hâlinde meyva ağaçlarının envâ‘ı dahi bulunur. Dağ eteklerinin sâhil-i garib olan alçak taraflarında taflan, incir, nar, fıstık, dut, çınar ve kudret helvâsı ağaçları ve bağçelerde manolya, sünbül, zerdali, şeftali, armud, elma ve sâ‘ir meyvadâr eşcâr yetişir. Bağlarında çok olub, memlekete mahsûs 50 nev‘i üzümü vardır. Nebâtât-ı sanâ‘iye ve tabiyeden tütün, safran, kök boya, haşhaş ve sa‘ire hâsıl olur. Düz arâzîde ahâli başlıca hayvânât yetiştirmekle meşğul olub, kaliteli sığır ve manda ile koyun, iki hörgüçlü deve ve sâ‘ire beslerler. Sığırları memleketimizde dahi Kırım denilen iri ve suda çok cins mensûb olub, koyunları Rus ve Karaman cinsleriyle beraber karn-ı hâzır milâdi ibtidâsından beri idhâl olunan merinos cinsinden mürekkebdır. Azak Denizi ve Kerç şibh-i cezîresi sevâhilinde kaliteli balık sayd olub, kurutularak veya tuzlanarak ihrâç olunur.

Sanâyi‘ ve ticâreti - Rusyanın zabtına geçeli Kırım sanâyi‘ ve ticâretçe çok ga’ib idüb, vaktiyle kaliteli yapılmakta bulunmuş olan sahtiyân, meşin, kılıç ve bıçak, kababiz, keçe, sâbûn ve sâ’ir ma‘mûlât şimdi az miktarda yapılmaktadır. Bundan bir karn-ı evvele gelinceye kadar sevâhilindeki iskelelerin cümlesi birer işlek ticaretgâh iken, şimdi ticâret çok tedennî idüb, elvem-i ihrâcâtı: tuz, buğday, şarap, bal, balmumu, deri, sahtiyân, yapağı, keçi ve deve kılı ve sâ’ireden‘ibâretdir. Büyük liman ‘askerî olan Sivastopolden sonra başlıca limanları: sâhil-i garbîde Opatorya (اوپاتوریه) ve nâm-ı diğerle Koslof, (قوسلوف) sâhil-i cenûbide Balaklava ve Kefe ve Azak Denizi boğazda Kerç iskeleleridir. Kırım’ın ve bütün eyâletin merkezi olan “Simferopol” şehri kısm-ı cenûbinin merkezinde olub, sevâhildeki iskelelerle güzel şoselerle ihtilât ider. Bir demiryolu hattı dahi Rusya’nın içinden gelerek ve Sivaş denizinde bir ada ile sığ boğazların üstünden köprülerle şibh-i cezîreye girerek, Simferopolden mürûrla, Sivastopole müntehî olur.

Taksîmât-ı mülkiyesi, şehir ve kasabaları - Tauride eyâletinin münkasım bulunduğu 8 kazâdan 5’i ya’ni Perekop, Opatorya, Simferopol, Yalta ve Kefe kâzaları Kırım şibh-i cezîresinde olub bunların merkezleri ve hemnâmları olan kasabalarla yukarıda sayılan iskeleler başlıca ma‘mûreleridir. Ancak târihçe Rusya’nın en ehemmiyetli yeri olub Kerç-i kadîmâ Yunaniler zâmanında Kerç kurûn-ı vustâda Tatar hanları zâmanında ehemmiyet-i mahsûsayı hâ’iz bunumuş birçok eski kasabalarıda vardır, ki şimdiki hâlde bir güne ehemmiyeti hâ’iz olmadıkları hâlde, ahvâl-i mâzîyeleri cihetiyle celb-i nazar-ı dikkat idiyorlar. Şibh-i cezîreye nâmını viren Kırım, hanların makarrı bulunmuş olan Bahçesaray, Akmescid, Karasu Bazarı ve sâ’ire bu cümledendir.

Ahâlisi, cinsiyet ve lisân ve meshepleri - Kırım’ın esâslı ahâlisi Tatar olub, diğer beş cins ahâli dahi bulunuyor, ki bunlarda: Rus, İrani, Alaman ve İsrâ’ili cinsleridir. Tatarlardan ovalarda sâkin olanlar sırf Nogay Türklerinden olub, hâlis Tatar simâsına muhâfaza itmişlerse de, dağlık yerlerde sâkin olanlar Rumdan ve sâ’ir cinsiyetlerden mühtedî efrâdla karışarak, simâları hayliden hayliye düzelmiştir. ‘Umûmiyet üzere Tatarlar pek çalışkan ve namûslu adamlardır. Ruslar gitdikçe çoğalmaktadır. Almanlar zirâ’atle, Rumlarla Ermeniler Yâhüdiler san‘at ve ticâretle

meşguldürler. İsraililer yalnız tevrata inanub tefsirlerine ve sâ'ir kitab-ı meshebiyeye inanmayan “Kara'ib” meshebine tabi'dirler.

Ahvâl-i târihiyesi - Kırım en evvel Yunaniler tarafından (Tauride) yahud (Horsunes Tavrik) ya'ni “boğa şibh-i cezâresi” nâmıyla tanılıb, bu ism-i sagîrlerinin kesretinden dolayı verilmiş olsa gerekdir. Mîlâd-ı 'İsa ('aleyhisselâm) dan altı karn-ı evvel İzmir sevâhiliyle karşısındaki Cezayir-i bahr-i sefidden 'ibâret olan Yevniye (يونيه) Yunanileri gemicilikle Kırım sevâhiline yanâşub, o vakit kürre'i arzın aksâyı şimâlî zan olunan o yerleri tutan ve ticârete pek elverişli gördüklerinden, sevâhil-i cenûbiyesinde birtakım ticaret haneler te'sis etmişlerdi, ki bunlar mürûr-u zamânla büyüyerek, 'adetâ kasabalar hâline geçmiş idi. Bu kabileden olarak vücûda gelen kasabaların en eskileri: Kerçden 'ibâret olan Pantikapya (Pantikapamoeus) Kefeden 'ibâret olan Te'odosya (Fedosya) ve Sivastopol garbında bulunmuş olan Herson kasabaları idi. Kerç boğazına dahi darlığı sığılığı hasebiyle, “Sığır Geçidi” ma'nâsıyla, (Busfor) nâmı verilmişti. Mezkûr Pantikapya (Pantikapamoeus) kasabasının boğazın üzerinde olan mevki“ ticâretce dahâ mühim olub, bu ma'mûre tedricen Kırımın merkezi hükmüne geçmiş ve orada “Busfor Devleti” nâmıyla bir devlet teşkîl etmiş idi. Kırımın asıl yerli ahâlisi mütekaddiminin (İskit) ta'bir etdikleri ve Tatar mı yoksa İslav mı oldukları muhtelifiye olan mübhem bir kavimden 'ibâret idiler. Tatar olmaları ihtimâle dahâ garib olan İskitler Yunan muhâcirleriyle ihtilât etdiklerinden mi yoksa eskeriyet ve kuvvetle galebe etdiklerinden mi, her neden ise, işbu Busfor Devleti hükümdârları arasında İskit cinsiyetine mensûb birkaç hükümdâr dahi hüküm sürmüş idi.

Milâd-i 'İsâdan evvelki karnda meşhûr mühürdad Busfor Devletini zapt edüp, Romalılara karşı olan büyük muhârebede mağlûb olduğunda, oraya çekilmiş, ve kabl-el milâd 65 târinde orada vefât itmiş idi. Birinci karn-ı milâdide (Elan) ve ikinci ve üçüncü karnda (Got) kavimleri Busfor devletini zapt itmişler ise de, istiklâlini muhafaza itmişlerdi. Milâdın 300 târihlerinde Gotların hükûmetin zamânında Hristiyanlık Kırım şibh-i cezâresine idhâl olunmuşdu. 375 târihinde (Hun)lar Gotların hükûmetine hitâm vermişlersede, Gotların bir tâkımı Kırımın dağlık cihetinde kalmışlardı. Hunlardan sonra yine akvâm-ı Tatariyeden (Ongur)lar beşinci ve

(Hazar)lar yedinci karn-ı milâdide Kırım ve Karadenizin sevâhil-i şimâlîyesini zapt etmişlerdi. Hazarlar oralarda tül-i müddet hüküm sürdürmekle, memlekete (Hazariye) nâmı virilmişti. Cengiz Hanın hurûcundan sonra, Moğol devletinin inkısâmında teşkîl iden (Deşt-i kıpçak) devleti Kırımı ve Karadenizin sevâhil-i şimâlîyesine dahi hüküm-fermâ olub, bu devletin devlet-i İslâmiyeye inklâbıyla yedi hanlığa inkısâmında Kırım ile civârları bu hanlıklardan birini teşkîl itmiş; ve kavmi-hâkim olan Nogay Tatarları memleketin sâbik sâhipleri olan Hazar ve Elan ve Got kavimleri bekâyâsıyla kârışarak, çümlesi Kırım Tatarları dediğimiz bir kavim hâline girmişlerdi. Kırım hanları meskûr yedi hanlıkla en kutlularından olub, birçok vakit Rusları ceziyeleri tahtda tutmuş; ve o vakitlerde kutlu bir devlet hâlinde bulunan Lehlilere dahi meydân okuyarak, def'âtle kendilerini mağlûb itmiş; ve Bucak (ya'ni Basarabya) ve Boğdan taraflarını dahi zaptla, şimâle doğru tevsi' memâlik itmişler idi. Venedikliler Konstantiniyye Rum imparatorlarının mu'âvenetiyle Kırım sevâhiline yanaşarak bir tâkım ticârethaneler açmış; ve ba'de Cenevizler Venediklileri ihrâçla Kırım Tatarları'nın himâyesiyle ticâretlerini zapt ederek, Kefe iskelesini büyük bir ticâretgâh ve müstahkem bir istinâdgâh hâline koymuşlardı.

Hanların Cenevizlere itdikleri mesâ'idât ahâliyenin hoşnutsuzluğunu celb etmekle, Tatarlar o sırada İstambulu feth iden Sultân Mehmed Han-ı Sâni hazretlerine mürâca't ve istimdâd itdiklerinden, 880 târihinde donanmâ-i hümâyûn sevkiyle, Kefe ve menkûbkal'aları ve Kerç Boğazı zapt olunarak, Cenevizler Kırımdan ihrâç olunmuş; ve Kırım hanları devlet-i 'Osmaniyyenin taht-ı tâbi'iyetine girmek mecburiyetinde bulunmuşlardı. O târihten i'tibâren Kırım ve tevâbi' memâlik mümtâza-i 'Osmâniyyeden ma'dûd olub, hanlık münhal oldukça, hanedân-ı haniye mensûb biri ferman-ı 'âlî ile han nasb olunur; ve Kırım hanları sefer vukû'nda 'asker Tatarla ordu-yı hümânyûn ma'iyetine gider idi. Ancak hanedân-ı haniye menûb efrâdın çoğalmasıyla, aralarında tefrika ve fesâd eksik olmadığından ve her tarafın der-i sa'âdet'de hâmisi ve hasmı bulunduğundan, gittikçe hanlarca tebdilât sıklaşub, beyinlerinde nifâk ve muhâsamât ve katl ve i'dâm gibi harekât ve haşyâne dahi eksik olmadığından, Kırımlılar o vakit ve nüfûz devirlerinden bir güne istifâde'i maddeye ve esasiye edememiş; hanedân hanının mevki'-i iktidârda bulunmayan efrâdıyla ma'zûl hanları ekseriyâ'ömürlerini menfâlarda geçirmişlerdir. Hanın

ma'iyetinde (Kalgay) ve (Nureddin) 'unvanlarıyla iki büyük mansıb bulunarak, bunlara dahi hanedân hanıye mensub zevât ta'yin, ve hanlar değişdikçe, bular dahi tebdil olunurdu. Devleti 'Osmâniyye 'arz-ı itâ'at olundukda (Mengili Giray) Kırım hanı olub, bu zâtın nesebi bervech-i âtî on batında Cengiz Hana vâsıl olur: Mengili Giray, bin Hâcı Giray, bin Gıyasettin Sultan, Bin Taş Timur çânâsı?, bin Tulâ Timur, bin Gencek, bin Tok Timur, bin Toka Timur, bin Cuci , bin Cengiz. Mezkûr Mengili Giraydan i'tibâren devlet-i ' Osmâniyye nin fermânıyla nasb olunan hanlar kırk üç kişi olub: bunların ekseri birkaçar def'a mesned Haniye geçmiş olduklarından, târih-i nasblarını beyân etmeyerek, yalnız isimlerini bervech-i âtî ta'dâd ederiz:

Tablo:3.1. Kırım Hanları

Mengili Giray	İslam Giray	Selamet Giray-1 Sani
Mehmed Giray	'Adil Giray	Selim Giray-1 Sanip
Sa'âdet Giray	Hâcı Selim Giray	Arslan Giray
Sâhib Giray	Murad Giray	Halim Giray
Devlet Giray	Hâcı Giray	Kırım Giray
Semin Mehmed Giray Sani	İ'var Sa'âdet Giray-1 Sani	Selim Giray-1 Salis
İslam Giray	Sefa Giray	Maksud Giray
Gazi Giray	Devlet Giray-1 Sani	Devlet Giray-1 Rabi'
Fatih Giray	Gazi Giray-1 Sani	Kaplan Giray-1 Sani
Selamet Giray	Kaplan Giray	Sâhib Giray-1 Sani
Canib Giray	Kara Devlet Giray-1 Salis	Şahin Giray
Mehmed Giray-1 Salis	Sa'âdet Giray-1 Salis	Badır Giray
'İnayet Giray	Mengili Giray-1 Sani	Şahbaz Giray
Rezmi Bahadır Giray	Fatih Giray-1 Sani	Baht Giray
Mehmed Giray-1 Râbi'		

Rusya devleti kuvvet buldukça, Karadenize mâlik olmak üzere, Kırım hanlığını zabt etmek ihtiyâcını derk ile, buna var kuvvetini sarf ederek, vesile-i cüst ü cüysünde iken, yine hanedân hanı efrâdı beynindeki nifâk ve muhâsede netâyiçinden

olmak üzere, yukarıda sayılan hanların kırkıncısı olan Şahin Giray Rusyaya ilticâ etmekle, Rusya devleti müdâhaleye vesile bulub, 1774 de Küçük Kaynarca mu‘âhedeyle Kırım hanlarının istiklâl ve bî-terafîliğini bâb-ı ‘âliye tasdik itdirmiş; ve dokuz sene sonra 1198 târih-i hicrîsinde Rusya devleti hanların hükûmetine büsbütün hitâm verub, Kırımı kendi memâliğine ilhâk itmiştir. Bahadır Giray Şahin Girayın firârında ve iki hanlığı arasında bir müddet hükûmet sürmüş idi. Şahbaz Giray ve Baht Giray ba ferman-ı ‘âlî hanlık mesnedine nasb olunmuşlarsa da, harb zamânı olmakla, Erdukahde (اردوگاهده) bulunub, Kırırna duhûl idememişlerdir. Kırım’ın Rusyaya ilhâkından sonra, ahâlisi olan Tatarların bir kısm-ı ‘azamı memâlik-i ‘Osmâniyyeye ve ‘ale’l-husûs Dobruca cihetine hicret itmişlerdir.

Kırım (قیرم) (V.C., s.3654)

(Eski – ve nâm-ı diğere salkât (صلقات)) Kırım şibh-i cezîresinde ve Tauride (تاوریده) eyâletinin Kefe kazâsında olarak Kefenin 23 kilometre garbında ve Karadenize dökülen “Çürük Su” çâyı üzerinde bir kasaba olub, 3000 ahâlisi ve sırf beyâz mermer ile kırmızı semâkiden (صماقیدن) inşâ olunmuş altı yüz senelik pek sînâ’i (مصنع) bir câmi‘ şerifi vardır. Kırım hanlarının en evvel merkezi burası olduğundan, bunun ismi şibh-i cezîreye ve bütün hanlığa dahi itlâk olunmuşdur.

Kırım Giray (قیرم گرای) (V.C., s.3654-3655)

Kırım hanlarından olub, el-haç Selim Giray’ın torunu Devlet Girayın oğludur. Birâderi Arslan Girayın birinci hanlığında Nureddinlik mansıbında bulunduktan sonra, isti‘fâ idüb, Bergus (برغوس) civârındaki çiftliğine çekilmiş iken, 1172 târihinde mesned hanîye nasb olunmuş; ve 1178 de rikâb-ı hümâyun da‘vet vesilesiyle, der-i saâdete celb ve Rodosa nefî olunmuş; ve 1180 de birâderinin iltimâsıyla nefiden bil-ittihalis, çiftliğinde ikâmetine müsâ‘de buyurulmuş; ve 1186 da der-i saâdete celble, sâniyen mesned hanîye nasb olunarak, Rusya seferi hengâmı olmakla, kendisi Bucak cihetindeki Tatarlarla ve Kalgay bulunan birâder zâdesi Mes‘ûd Giray Kırım Tatarlarıyla Rus diyârına ilgar (الغار) iderek, ferâvân (فراوان) ganâyim (غانایم) ve üserâ (اسرا) ahziyle, ‘avdetinden sonra, sana-i mezbûrede vefât etmiştir. Cesûr, harîs şöhret ve şân, zevk ve eğlenceye mecbûr ve debdebe ve tantanaya mâ’il olub, “Deli Han” dinmekle şöhret bulmuş idi. Bahçe Saray’da

“Dalara” (دلارا) ismiyle bir câmi‘, Kuşân kasabasında diğere bir câmi‘i şerifi ve müte‘adede çeşmeleri, Bahçe Saray civârında hanlara mahsûs “İşleme Bahçe” (اشلمه) (باغچه) ismiyle kayıtlı mezyin saray ve bahçesi ve sâ‘ir asârı vardır.

Kaplan Giray (قپلان كراى) (V.C., s.3600-3601)

Kırım hanlarından iki zâtın ismidir: birincisi el-Hac Selim Giray Hanın oğlu olup, pederi Rodosda münfi iken, 1091 târihinde cezire‘i mezkûrede dünyaya gelmiş; ve pederinin dördüncü def‘a hanlığında nureddinlik ve Gazi Giray Hanın zâmanında kalgaylık mansıbına nâ‘il olmuş idi. 1118 de Kırım Hanlığına nasb olunarak, bir sene on ay Hanlık itdikden sonra, Kabartay çerakesine mağlub olması üzerine, 1120 târihinde ‘azl ile, Rodosa nefi olunmuş; ve 1125 de Devlet Girây Handan sonra sâniyen Kırım hanı olup, Hotinkal‘ası inşâsına me‘mûr, ve ba‘de Namçe sefirine da‘vet olunmuş iken, Belgrada vusûlü orduyu hümâyûnun mestaye ‘avdetine tesâdüf itmesiyle, bu küçüğümsü müciib ‘azl olmuş; ve bu vecihle bu def‘a dahi üç sene sekiz ay hanlık itdikden sonra, 1128 de Geliboluda ikâmete me‘mûr, ve ba‘de çiftliğinde ve mu‘ahharan Bursada iskâna me‘zûn olmuş idi. 1143 de zuhûr iden fitne üzerine re‘yinden istifâde olunmak üzere, dâru’s-sa‘âde ağası Beşir ağanın delâletiyle, der-i saâdete celb olunarak, tenkîl-i aşkiyâ husûsunda hizmeti görülmekle, sene‘i mezkûrede sâlisen mesned haniye i‘âde olunarak, bu def‘a dahi altı sene hanlık itdikden sonra, Rusların Kırım‘a tecâvüzüyle memleketi ihrâk ve tahrîb itmeleri üzerine, kendisi ‘alet-i takrise mübtelâ olduğundan, rükûb ve nüzûle muktedir birinin mesned-i haniyyede bulunmasına lüzûm görülerek, 1149 da ‘azl ile, Sakız cezîresinde ikâmete me‘mûr olmuş; ve bir aralık menfâsı Geliboluya tahvîl olunub, tekrâr Sakıza i‘âde olunmuş; ve 1151 de afv olunmuş ise de, fermânının vusûlünden evvel orada vefât idüb, vasiyeti üzere Çeşmede defn olunmuşdur.

İkincisi birincinin türünü Selim Giray Han-ı Sâniyenin oğlu olup, Arslan Giray ve Kırım Giray Hanların def‘a‘i sâniyelerinde nureddinlik mesnedinde bulunmuş; ve 1183 de Kırım hanlığına nasb olunmuş; ve Rusya seferi hengamı olmakla, ‘asâkir-i Tatarla Bucağa ya‘ni Basarabyaya giderek, mukâvemete cihad ve gayret itmiş ise de, düşmanın kesretine mebni inhizâma dûçâr olup, Bender (بندر) ve Geli (كلى) kal‘aları Rusyalının eline geçmiş; ve o cânibden müdâfa‘a mümkün

olamayacağını derk ile, özi (اوزى) cânibine (جانبنه) ilgâr (الغار) ile, Kırırma vusûlünde Rusların ma'petisde (معیتسده) bulunan Kalmuk ta'ifesini tefrik ve Kuban tarafına imrâr itmeğe çalışmakda iken, rivâyete göre mesârif-i seferiye olarak o sırada îtâsı mümkün olamayacak mübâlağa keliye (كلیه) talibinde bulunduğundan dolayı, 1184 de 'azl ve der-i saâdete celb olunarak, çiftliğinde ikâmete me'zûn olmuş; ve bir sene sonra, 32 yaşında iken, orada tâ'undan vefât itmişdir. Hanlığı müddeti on bir aydır.

Kara Devlet Giray (قره دولتکرای) (V.C., s.3631)

Devlet Giray ismiyle mesmu Kırım hanlarının üçüncüsüdür.

Kerç¹⁵ (كرچ) (V.C., s.3838)

Rusya'nın Tauride eyâletinde ve Kırım şibh-i cezîresinin mûntehâyı şarkında olarak Kefenin 90 kilometre şark-ı şimâlîsinde Azak Deniziyle Karadeniz arasındaki boğazda vak'ı bir koy'un içinde bir kasaba ve iskele olup, 22.450 ahâlisi, 'Osmanlılardan kalma metin birkal'ası, vâsi' kışlaları, sütunlarla muhât bir meydâna mûntehî olan birkaç büyük ve vâsi' caddesi, kârgır haneleri, koy'un etrafında hilâl resminde güzel şekli, hâvyâr ve balık ve yağ ve sâ'ireye müte'allik işlek ticâreti, civârlarında birtakım eski harâbeleri ve (Gürkan) ism-i Türkisiyle ma'rûf birtakım tepeleri ve bir küçük müzesi vardır. Pek eski bir kasaba olup, mîlâd-ı 'İsadan altı karn-ı evvel (Pantikaya) (پانديکايه) ismiyle (milet)-i (میلت) muhâcirin-i Yunaniyesi tarafından te'sis olunmuş; ve mühürdadın sükûtundan sonra teşkîl iden, (Busfor) (بوسفور) devlet-i sağıresinin pây-i tahtı olup, o sırada (Busfor) (بوسفور) nâmıyla dahi tesmiye edilmiş idi. Ezmine'i kadîmede pek ma'mûr ve büyük bir şehir iken, kurûn-ı vustâda ahâlisi üç dört bine tenzil idecek kadar tedennî itmişdi.

Kerç Boğazı¹⁶ (كرچ بوغازى) (V.C., s.3838)

Ve nâm-ı diğerle (Yenikal'a Boğazı) Kırım şibh-i cezîresinin mûntehâyı garb-ı şimâlîyesindeki (Taman) şibh-i cezîresi arasında Karadenizle Azak aenizini birleştirir bir boğaz olup, kadîmen İstanbul Boğazına teşbîhen "Kırım Busforu" ismiyle yâd olunurdu. Karadeniz cihetindeki medhali on beş on altı kilometre

¹⁵ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde "Kertch" olarak vermiştir.

¹⁶ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde "Ditroit de Kertch" olarak vermiştir.

vüs'atinde olub, ba'de altı yedi kilometreye kadar darlaşır, ve Kerç kasabasının bulunduğu koyda 40 kilometreye kadar tevsî' itdikden sonra, yeniden 6 kilometreye kaddar darlaşarak, Azak Denizine kadar bu darlıkta devâm ider. Bu ikinci def'a dolaşdığı mahalde ancak 2 metre derinliği olan kayalık bir sedd bulunub, bunun geçid mahallindedede 'umkı 4 1/2 metreden ziyâde değildir; ve akıntısı o kadar şiddetlidir, ki gemiciler çok zahmetle geçebilirler.

Azak Denizi¹⁷ (أزاق دكیزی) (I.C., s.176)

Bahr-i siyâhın şimâlinde bir küçük deniz, ve daha doğrusu bahr-i siyâhın kapalı bir körfezidir. Bu deniz bahr-i siyâhla yalnız bir dar boğazla ihtilât idiyor, ki bu boğaz dahi Kırım şibh-i cezîresinin şarka doğru mümted olan (Kerç) burnuyla (Abaza) memleketinin müntehâyı şimâl-i garbîyesinde olan (Taman) şibh-i cezîresi arasında vâki'dir. (Perekop) bir zihinden? Don Nehrinin ağzına kadar garb-ı cenûbîden şark-ı şimâlîye olan boyu 445, ve Kerç Boğazından karşısındaki sâhile kadar cenûbdan şimâle olan eki? 150 kilometre olub, mesâha-i sathıyyesi 35.000 murabba'kilometredir. Her tarafı Rus memâlikiyle muhât olub, garb-ı cenûb ve garb tarafından Kırım şibh-i cezîresiyle, şimâlen Tauride, Yekaterinoslov ve Don Kazakları eyâletleriyle, şark-ı cenûbî tarafı dahi (Kuban) memleketiyle mahdûddur.

Azak Denizi'nin sevâhilî 'umûmiyet üzere alçak ve bataklıkdan 'ibâret olduğu gibi, sâhil-i garbîyesinde ya'ni Kırımın şark-ı tarafından dahi geniş bir bataklık vardır, ki (Arabat) denilen ince bir dil ile denizden ayrılmış bir göl hâlinde olub, yalnız bu dilin müntehâyı şimâlinde denizle ihtilât ider, ve şark rüzgârı esdiği vakit deniz suyuyla dolub, ba'de ta'funa başladığından, Ruslar bu bataklığa bihakkın (Sivaş) ya'ni "müte'affin" nâmını vermişlerdir. Azak Denizi'nin en derin mahallinde ancak 15 ve nihâyet 16 metre 'umkı olub, ekser tarafları beş altı metreden ziyâde derin değildir, ve ba'zı taraflarında en küçük gemiler bile işleyemez. Suyu acı ve sertdir. Fırtınaları pek şiddetli olur. Kışın dört beş ay muncemid hâlinde bulunduğundan, gemiler giremezler. 'Acâ'ib tabiatden olarak, bu denizin suyu mevsime göre tahlif idüb, yağmurlar mevsiminde 'umkı artar, ve hizâsı bahr-i siyâh

¹⁷ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde Fransızca "Mer d' Azof" olarak vermiştir.

hizâsından 1 metre ile 45 santimetre daha yüksek bulunur. Bu denize (Don) ırmağından başka şimâlden Muluçna (مولوچنه), Berde (برده), Kalmiyos (قالميوس), Miyos (ميوس), ve şarkdan Mokruy (موقروي), Kağalnik (قاغالنيق), Yaya (ييا), Çalbas (چلباس), Koçti (قوچتي) ve sâ'ir küçük nehirler ve dereler dökülür. Kuban Nehri ise aşağı tarafda iki şu'beye ayrılıb, büyüğü doğrudan doğruya Karadenize mansab olur ise de, küçük şu'besi (Purutga) ismiyle Azak Denizine dökülür; ve bu nehrin böyle çatallanması (Taman) şibh-i cezîresine bir cezîre sûretini veriyor. Bu denizde mersin balığı pek kaliteli olub, kışın buzun üstünden delikler güşâdıyla tutarlar, ve tuzlayub, Rusyanın her tarafına gönderirler. Milâdın 1799 târihinde Azak Denizinde büyük bir sadâdan sonra ansızın bir ada zuhûr idüb, ibtidâ çamur, ba'de duman ve âteş dahi püskürtmeye başlamış ise de, bir sene sonra yine nâ-bedid olmuşdur. Taman şibh-i cezîresinde zaten birkaç çamur Bürkânı vardır.

İstavropol¹⁸ (استاوروپول) (II.C., s.884)

Rusyada hemnâmı olan eyâletin merkezi bir şehir olub, (Taşla) (تاشله) nehrinin sâhil-i yesârında ve (Corcoski) (جورجوسكى) şehrinin 170 kilometre şimâl-i garbîyesinde vâki' ve 15.000 ahâliye câmi'dir. Bu şehir milâdın 1780 târihinde te'sis olunmuşdur.

Karadeniz¹⁹ (قره دکيز) (V.C., s.3629-3631)

Avrupa'nın müntehâ-i şark-ı cenûbiyesiyle Asyanın garb-ı şimâlîyesi arasında dâhilî bir deniz olub, İstanbul Boğazıyla Marmara Denizi ve Kal'a-i Sultaniye Boğazı tarîkiyle Akdenizle ihtilât ider. 40° 56' ile 46° 36' 'arz-ı şimâlî ve 25° 1' ile 39° 28' tül-i şarkî aralarında mümted olub, şarkdan garba boyu 1187 ve garb cihetinde şimalden cenûba olan 'arz-ı a'zamı 613 kilometre ve mesâha-i sathiyyesi 382.843 murabba' kilometredir. Müntehâ-i şark-ı şimâlîyesinde ve Kırım şibh-i cezîresinin ötesinde vâki' olub Kerç Boğazıyla ayrılmış olan Azak Denizi dahi bu hesâba dâhildir. Asıl Karadeniz, öncesi garb-ı cenûbîde, üçü şarkda ve ağzı şimâlde olmak üzere, bir iskarpin şeklini ibrâz ider. Sevâhili 4914 kilometre tülünde olub, İstanbul Boğazından Kerç Boğazına dek olan cenûb ve şark sevâhili ya'ni 2048

¹⁸ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Stavropol " olarak vermiştir.

¹⁹ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde Fransızca " Mer Noire " olarak vermiştir.

kilometreliği Asya ve yine mezkûr iki boğazın arasında garb ve Şimâl sevâhili ya'ni 2866 kilometreliği Avrupa kıt'asına 'â'iddir. Sevâhil-i cenûbiyesiyle sâhil-i garbiyesinin kısm-ı cenûbiyesi Devlet-i 'Osmaniyyenin, sâhil-i garbiyenin kısm-ı Şimâlîyesi Bulgaristan ve Romanyanın, sâhil-i Şimâlî ve Őarkiyesi dahi Rusya'nın elindedir. Rusya Devleti Şimdiki hâlde sevâhil-i mezkûrenin yüzde elli beş hissesine mâlikdir. Azak Denizini ayıran ve sâhil-i garbiyesinde "Ulu Deniz" (اولو دكيز) ismiyle bir kôrfez teşkîl iden Kırım Şibh-i ceziresi müstesnâ olduğu halde, Karadenizin girinti ve çıkıntıları çok olub, yalnız sâhil-i Şimâlîyenin kısm-ı garbiyesindeki Hacıbey Kôrfezi (هوجه بك كورفى) zikre Şâyândır. Asya kıt'asına 'â'id sevâhil leb-i deryâya kadar inen cibâl eteklerinden 'ibâret olub, yalnız Çürük Su ile YeŐilırmak, Güzelırmak ve Sakarya Irmakları cibâl-i mezkûrenin arasından yol bularak, Karadenize dökülür. Avrupa kıt'asına 'â'id sevâhilin ise iki üçü bir taraftan estirince (استرانجه) ve bir taraftan Kırım'ın Yayla Dağlarının eteklerinden 'ibâret olub, kısm-ı vasatîsi düz ve vâsi' ovaların leb-i deryâya kadar uzandığını gösterir. Bu kısımda Tuna, Dinyester ve Dinyeper gibi üç cisim ırmak geniş ağazlar ve dalyalar⁶⁰⁵ (داليه لى) teşkîl iderek, denize düşer. Karadenizin ekser taraflarında ta sâhilin yanında yüz metreden ziyâde derinliği olub, engine doğru açıldığıca, derinlik ziyâdeleŐmekle, ba'zı yerlerde sâhilden 60 kilometrelik mesâfelerde 1200 ve 120 kilometrelik mesâfede 1800 metreden ziyâde 'umkı vardır. Yalnız Azak Denizi ve Kırım Şibh-i ceziresinin ucuyla bir gavs kôrfezi arasına bir hat çekildiği hâlde bu hattın Şimâlînde kalan Şimâl-i garbi köŐesi büyük enhârın dökdükleri kum ve çamurlarla dolarak sığcadır. Karadenizin bir hassası da adasızlığı olub, Tuna mansabının karşısında bulunan "Yılan Adası"yla oçakufun (14 وچاقوفك) kilometre garb-ı cenûbisinde bulunan Berzan (برزان) ve Anadolunun Kocaeli sâhil-i garbındaki Kefken (كفكن) adalarından başka hiçbir cezîresi yokdur, ve bu üç ada dahi kaale alınmayacak derecede küçük ve ehemmiyetsizdir. Karadeniz takrîben iki buçuk milyon murabba' kilometre vüs'atinde arazinin sularını cem' idüb, 'ale'l-husûs Avrupa sâhilinden dökülen Tuna, Dinyester, ²⁰ (بوغ), Dinyeper ve Don Irmakları ilkbaharda kışdan birikmiŐ kar ve buzların erimesinden pek kaliteli sular dökmele, denizin tebahhurâtı buna tekâbül idemediğinden, fazlası İstanbul Boğazından Marmara vâsitasıyla

²⁰ Kâmûsü'l-Â'lâmda Bog-Boug olarak geçmektedir.

Akdenize dökülerek, dâ'imî sûrette bir akıntı yapıyor. Enhârın dökdükleri tatlı suların kesretinden dolayı Karadenizin suyu Akdenizinkinden çok daha tatlı ve daha hafiftir. Ma'hazâ akıntı dâ'imâ Karadenizden Akdenize vukû' bulsa, mürûr-ı zamânla Karadenizin suyu büsbütün tatlı olmak iktizâ ideceğinden, Akdenizden Karadenize dahi anaför ve derinden akıntı vukû'u şübhesizdir. Zaten İstanbul Boğazında bu hâl dahi his ve müşâhede olunuyor. Bundan mâ-'adâ İstanbul Boğazından geçmek üzere gelen akıntının bütününü boğaz almadığından, birer kısmı Rum-ili ve Anadolu sâhilleri boyunca geri döner; ve bu vechle Karadenizin bütün sevâhilî boyunca dâ'imî sûrette bir devrân hâsıl olur. Rüzgarları ve buraları dahi pek sert ve şiddetli olub, her lisânda eskiden beri "Karadeniz" ma'nâsını ifâde ider isimlerle tesmiye olunması bu sebebe mebnîdir; yoksa suyu, az tuzlu olduğundan, her denizinkinden açık renktedir. Eski Yunaniler bu denize asıl "Pontus" nâmını virüb, bu hâline binâen "Garib Nanvaz" (غريب نانواز) ma'nâsıyla "Aksonos" (آقسنوس) sıfatını dahi 'ilâve, ve ba'de hüsn-i ta'bîr tefâ'îl sûretiyle bu sıfatı "mihman-nevaz" ma'nâsıyla "Okusnos" (وقسنوس) tahvîl itmişlerdi. "Milas" ya'ni "Kara" sıfatıyla dahi yâd iderlerdi. 'Arab coğrâfiyünü "Pontus" ismini noktaların takdîm ve ve te'hîriyle "Nebtaş" (نبطش) ve "Bentaş" (بنطش) sûretlerinde isti'mâl itmişlerdir. Cenûb ve cenûb-i garbî rüzgarları bahr-i mezkûrun cenûb-i şarkî, vâsıl bora (بورہ) dinilen şimâl-i şarkî rüzgârı dahi cenûb ve cenûb-i garbî cihetinde şiddetlerini icrâ iderler.

Ezmine-i kadîmede Akdenizin her tarafında muhacirler ve ticâret-gâhlar açub, bahr-i muhit-i atlasîye dahi çıkan Fenikeliler her nasılsa Karadenize çok yanaşmamışlardı. Bu denizde en evvel seyr ve seyâhat ve ticâret idenler Yunanilerdir. Taomirosk (تاوميروسك) zamânında gerek nüfus-u Yunandan ve gerek Anadolunun sevâhil-i garbiyyesiyle Cezâyir-i Bahr-i Sefidde te'sîs itmiş olan Yunan muhâcirlerinden birtakım gemiciler Dardanel ve Busfor Boğazlarından mürûrla, Karadenizin sevâhilinde birtakım muhâciler ticâret-gâhlar te'sîs itmeğe başlamış; ve Karadenizle Azak Denizi arasındaki "Kerç" Boğazına dahi ehemmiyet virerek, yine "Busfor" nâmıyla tesmiye itdikleri bu boğazda "Tanayis" (تاناييس) ismiyle bir şehir bînâ itmişlerdi. Ta o vakitlerden Karadenizin o ciheti buğday ve sâ'ir zahâ'ir (زخاير) ihrâcâtıyla ve sevâhil-i cenûbiyyesi ise meyva vesâ'ir mahsûlâtlarıyla şöhret bilmüşdü. Makedonyalı Filipin zamânında Karadenizin Yunaniler vâsıtasıyla icrâ

olunan ticâreti üç kemâle vâsıl olmuşdu. Ba‘de Asyadan Avrupaya muhâceret veya akın iden akvâm-ı muhtelifenin Karadenizin sevâhil-i şimâlîyesini ta‘kib iderek geçmesi ticâret ve emniyete mâni‘ olub, nihâyet altıncı karn-ı milâdide Konstantiniyye Rum imparatorları Kerç Boğazını zabtla, eski ticâreti ihyâ itmeğe çalışmışlarsada, o sırada o cihetlerde kesb-i kuvvet iden Terek akvâmından "Hazar"lar Rumlara galebe çalmışlardı. Hulefâ’i ‘Abbasiyye zamanında Avrupanın o cihetleriyle Asya'nın memâlik-i mütemeddine’i İslâmiyyesi arasında icrâ olunan ticâret biran ve Bahr-i Hazar vâsıtasıyla icrâ olunduğundan, Karadeniz tarîki hayli vakit ehemmiyetsiz kaldıktan sonra, Venedik ve Cenova Cumhuriyetleri bahr-i mezkûrun boğaz ve sâhillerinde birçok nukât-ı mühimme’i ticâriyye elde idüb, icrâ-i ticârete başlamışlardıysada, Cengiz Timurlenkin hurûçlarından sonra Rusyanın cenûb ve şark cihetlerinde teşkil iden Tatar hanlıkları ve nihâyet boğazları ve Karadenizin sevâhil-i cenûbiyye ve garbiyyesini zabt iden Devlet-i ‘Osmaniyye mezkûr iki cumhûriyyetin Karadenizdeki münâsebetlerine hitâm virmişlerdir. Çok geçmeden Karadenizin sevâhil-i şarkiyyesi ve Kefe ve Azak dahi Devlet-i ‘Osmaniyyeye geçüb, sevâhil-i şimâlîyyeye hükm iden Kırım hanlığında bu devletin taht-ı tabî‘iyyetine girmesiyle, Karadeniz dâ’iren-mâ-dâr bir ‘Osmanlı Denizi olmuşdu. On yedinci karn-ı milâdî nihâyetinde Büyük Petro Azak Denizinin sâhiline mâlik olmakla, Rusya Devleti Karadenize iştirâk idüb, İkinci Katerina zamânında Kırım ve Besarabyayı dahi iltihâk itmekle, bütün sevâhil-i şimâlîyyeye ve nihâyet Mâverâ’ı Kafkasdaki futûhât tadrîciyyesiyle bahr-i mezkûr sevâhilinin nısfından ziyâdecesine mâlik olmuş ise de, kapuları hükmünde olan boğazlar Devlet-i ‘Osmaniyyenin elinde bulunmakla, devlet-i müşârün-ileyhanın bu denizdeki hissesi daha ehemmiyetlidir. Belin mu‘âhedesiyle Romanya Devleti Dobruca sâhiline mâlik olmakla, Devlet-i ‘Osmaniyye ve Rusyadan sonra bu devlet-i sagîre dahi Karadenize hissedâr olmuşdur. Karadeniz bütün Avrupa Rusyasıyla bilâd-i Kafkasın ve Anadolunun ve Bulgaristan ve Romanya'nın mahreci oldukdan başka, garbiyyeti cihetiyle ayıranın, Poti ve Batumdan Baküye olan demiryolu hattı münâsebetiyle, Asya-i vasatînin ve Tuna vâsıtasıyla Macaristan ve Avusturya ile bütün Avrupayı vasatinin mahrecidir. Gerek Tuna ve gerek Rusya'daki büyük ırmaklar ta yukarılara kadar seyr-i sefâ’ine sâlih olmakla, bu enhârın cümlesi birer ticâret oluğu (اولوغى)

olduğu gibi, sevâhilinde birkaç büyük iskelesi de vardır. Bunların başlıcaları: Rusyada Hacıbey, Sivastopol; bilâd-i Kafkasda Poti, Batum; Anadolu da Trabzon, Giresun, Samsun, Sinop; Rum- ilinde Bargos (برغوس), Varna; Dobrucada Köstence ve sâ'iredir. Karadeniz sevâhilinde sâkin bulunan akvâmdan en ziyâde gemiciliğe isti'dâd ve mahâreti olanlar cenûb-i şarkî sevâhilinde sâkin Lazlar olup, bunlar Karadenizin mihenkleri dinilmeğe sezâdır.

B-) Kafkasya ile İlgili Maddeler

Abaza²¹ (آبازہ) (I.C., s.3)

Kâfkâsya'nın cihet-i şimâlîyesî memâlikinden olup, Çerkesistan'ın şimâl-i garbîyesî'nde vâkı'dır, ki bu da memâlik-i mütecâviresi gibi Rusya'nın isti'lâsı altına girmiştir. Abazie memleketi Kâfkâs dağları'nın zirvelerini teşkil iden "Karadâğ"ın iki cihetinde vâkı' olup, cihet-i cenûbiyesi'nde olan kısmına "Büyük Abazie", ve cihet-i şimâlîyesî'ndekine "Küçük Abazie" denur. Büyük Abazie Karadeniz sevâhilinde mümted olan dağ eteklerinden 'ibâretdir. Havâsı mu'tedil ve ratîb olup, vâdîleri ve bâyırları gâyet mümbit ve mahsûldârdır. Dağlarda pek vâsî' demir, kurşun, bakır ve sa'ire ma'denleri bulunur. Bu memleketin ahâlîsine dahi Âbâzie diniyor. Bunlar, cihet-i şimâlîyelerinde bulunan Abhazielerden tefrîk olundukları hâlde, 42.000 nüfûsdan ziyâde değildirler. İçlerinde zirâ'atle iştigâl idenleri az olup, ekserîsi râ'î hayvânâtla meşgûldürler. Vaktiyle civârlarında bulunan Türk ve Tatar akvâmıyla berâber Rusya'ya akıncılık iderek, cengâverlikle şöhret bulmuşlarsa da, şimdiki hâlde sulhperver bir kavimdirler. Bunlar dahi 'umûmiyet üzere Çerkesler gibi uzun boylu ve tendürüst adamlardır. Abazie ve Çerkes lisânları'nın mukâyesesinden bu iki kavmin bir asıldan münşâ'ib buldukları anlaşılıyorsa da, birbirlerinin lisânını anlayamayacak derecede ayrılmışlardır. Abazielerin târihi sa'ir Kafkasya akvâmı'nın târihiyle müşterek bulunduğundan, "Kafkasya" kelimesinde tafsîlât verilecektir. Abazieler mîlâdın dördüncü 'asında Hristiyânlığı kabul itmişlarsede, mu'ahharan dîn-i İslâmla mütedeyyin olmuşlardır. Rusya'nın sâl-nâme'i resmiyesi beyânına göre, Abazie memleketi 2166 murabba' kilometre vüs'atindedir. Büyük şehirleri olmayub, A'nâpa, gelincik, karga muvakki'leri istihkâmlarıyla meşhûrdur.

²¹ Şemseddin Sâmi Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Abazie " olarak vermiştir.

Abaziler hakkında Almanyalı mösyö Rozan? Berlin'in akademiyası'nın 1845 senesi mecmû'asında, ve mösyö Segérin? Petersburg akademiyası'nın 1847 senesi mecmû'asında, ve mösyö Viyovin-Dosn-Martin (ويوين دوسن مارتين) dahi Paris'in seyâhat-nâmeler mecmû'asında (*Annales 5 p. 1854 avril, des voyages*) ma'lûmât-ı kâffeye vermişlerdir.

Abhaza (آبخازہ) (I.C., s.6)

Kafkasya'nın Karadeniz sâhilinde ve Abazie memleketinin cenûbunda vâki' bir memleket olup, ekseriyâ bu da Abazie nâmıyla ma'rûf memleketden 'ad olunmaktadır. Başlıca kasabaları sahûm-u kal'a, kağrı (كغري) ve abucundadır (ابيجونده). Sathı 9100 murabba' kilometre, ve ahâlîsi takrîben 80000 kişidir. Bunlar Abazelerle bir nesilden münşa'ib iseler de, ekseriyâ Gürcülerle birlikte yaşamışlardır. Ekseriyesi Hristiyan olup, içlerinde Müslümanları dahi bulunuyor. Bu memleket vaktiyle devlet-i 'Osmaniyenin kabza'î tasarrufuna geçmiş iken, mu'ahharan ayrılıp, nihâyet 'asr-ı Hazarda Rusya'nın zaptına girmiştir. Ahâlîsi gayet fakir olup, şimşir ağacı satmakla geçinirler. Bunlar kendilerine "Arza" nâmını viriyorlar.

Atropat²² (آتروپات) (I.C., s.28)

Büyük İskenderin zabtlarından olup, müşârün-ileyhin vefâtından sonra, Azerbaycan "Atropatene"(آتروپاتنه) ismiyle bir devlet-i muvakkate te'sis itmiştir.

Atropatene²³ (آتروپاتنه) (I.C., s.28)

Azerbaycanın İskender-i Rumiden sonraki tavâ'if-i mülûk zâmanında almış olduğu isimdir, ki bu da İskenderin zâbitlerinden olup, orada tefrîd iden Atropata (آتروپات) nisbetle hâsıl olmuş bir isimdir. Merkezi olan Tebriz şehrine dahi "Garaga" (غراقه) denilmiştir.

Ateşgah (آتشگاه) (I.C., s.28)

(Yahûd Âteş Hüdâ) Dağıstan'ın Bahr-i Hazarın içine mümted olan Abşeron burununun vasatında ve Bakü şehrinin 15 kilometre garbında bir mevk'idir, ki

²² Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Atropate " olarak vermiştir.

²³ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Atropatène " olarak vermiştir.

Zerdüştilerin en meşhûr Ateşgedeleri ya'ni ma'bûdları mahallidir. mevki'î mezkûrda 40 metre tülünde beyziyûş'-şekl bir neft kuyusu bulunub, tabî'atın 'acâyibinden olarak, dâ'imâ yanmakta ve alevi altı metre kadar yükselmektedir. Civârlarında dahi yer kazıldığı gibi açılan çukur derhâl neft ile dolar, ve bir kibritle yakıldığı gibi, toprakla örtülerek söndürüldükçe, sönmemek üzere yanmağa başlar. Bu alevlerin devamı Zerdüştlere orasının bir mahal-i mukaddes ittihâzı fikrini vermiştir.

Ahti²⁴ (آختی) (I.C., s.45)

Kafkasya'nın Lergistan (لرکستان) memleketinde Bahr-i Hazara dökülen Samur Nehri'nin kenârında bir şehirdir, ki Samur kazâsının merkezi olup, Derbendin 40 kilometre cenûb-i garbîsinde vâki'dir.

Azerbaycan (آذربایجان) (I.C., s.67)

İran'ın şimâl-i garbî hudûdunda vâki' bir vilâyetidir. Ki şarken Gilan vilâyeti ve Rusya'nın elinde bulunan Bahr-i Hazar sâhiliyle, şimâlen Rusya hudûdunu İran "Aras" nehriyle, garben hudûd-u 'Osmaniyye ile ya'ni Beyazıd sancağı ve Kürdistanla, cenûben dahi İran'ın elinde bulunan Kürdistanla ve 'Irak-ı Acemî ile mahdûd ve muhâtdır. Asıl ism-i kadîmi Azerbaygân (آذربایگان) veya Azerâbadgân (آذربادگان) olup, bu ta'bîr hâfız-ı nâr ma'nâsına gelmekle, ibtidâ bir büyük Ateşgedeye, ve ba'de tâ'mîm sûretiyle bu Ateşgede'nin bulunmuş olduğu Tebriz şehrine ve nihayet merkezi Tebriz olan bu vilâyete 'ilm (علم) olmuştur. Diğer bir rivâyet ve ihtimâle göre de Azerbaycan ismi "Atrupateneden" (آتروپاتنه) muharref olup, bu da İskenderin serdârlarından Atarupatos'a (آتروپاتوس) nisbetle hâsıl olmuş bir isimdir; çünkü murakkam Atarupatos (آتروپاتوس) İskenderin vefâtında orada i'lân-ı istiklâl iderek, Atropatene (آتروپاتنه) ismiyle küçük bir devlet teşkîl itmiş idi. Vâki'a, Roma Devleti zâmanından kalmış olan Latin ve Yunan târîhlerinde Azerbaycan'ın ismi Aterupatne (آتروپاتنه) diye zikr olunduğu gibi, ba'zı Pehlevi eserlerde dahi Atrupatkan (آتروپاتگان) sûretinde ise de, tevârîh-i Fârisîyede ve Ermeni târîhlerinde Âderbadgan (آذربادگان) veya Âzerbaygan (آذربایگان) sûretinde muharrer olduğundan, birinci ihtimâl daha kavî görünüyor. Saim İbn-i Nuhun neslinden Azer isminde bir

²⁴ Şemseddin Sâmi Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Akhti " olarak vermiştir.

zâta, ve yâhüd Şapur zil-ektâf zâmanında zuhûr ile iddi'âyı nâbud itmiş olan Azerbad (آذرباد) isminde bir adama nisbetle, bu memleketin Azerbaycan tesmiye olunması rivâyeti ise şâyân-ı kabul değildir. Memleket dağlık olub, 'ale'l-husûs hudûd-u şarkîye ve garbîyesi bir rasra (رصره) cibâl ile mahdûd olduğu halde, 36° 'arz-ı şimâlîden 38° 50' ya ve 41° 50' tül-i şarkîden 46° 25' ye kadar mümted olur. Cenûb-i şarkîden şimâl-i garbîye doğru olan tul-i a'zamı 'alet-tahmin 500, ve şarktan garba olan 'arzı dahi 400 kilometre kadar olduğu halde, ahâlisi yedi-sekiz yüz bin kişiden ziyâde değildir. Hudûsatı olarak memleketin hizâ-ı bahirden irtifâ'ı 1200'den 1500 metreye kadar olub, en yüksek dağları 4752 metre irtifâ'ı olan Savalan (سوالان) dağıyla 3505 metre irtifâ'ı bulunan en Senbenid (سنبنید) dağıdır, ki ikisinin dahi yukarı tarafları dâ'ima sûrette kar ile mestûrdur. Bu iki dağın birincisiyle Kürdistan dağları arasında Urmiye (رومیه) gölü bulunur. Ki bunun sathı hizâ-ı bahirden 1250 metre yüksektir. Memleketin toprağı arâzi'î bürkâniye'den olub, gaz çıkarır yerleri ve nefit kuyuları çok olduğu gibi, zelzeleleri dahi pek sık olub, kasabaları ve 'ale'l-husûs merkezi olan Tebriz şehri defa'âtle harâb olmuşdur. Zâman-ı cahiliyette Ateşligedelerinin kesreti ve belki Azerbaykan (آذربایکان) tesmiye olunmasa dahi bir ateş dâ'imi halinde olan bürkân ve nefitlerinin kesretinden ileri gelmiştir.

Havası 'umûmiyyet üzere mu'tedil ise de, kışın mürtefi' yerlerinde soğuk, ve yazında alçak mahallerinde sıcak ziyâdededir. İnanın sa'ir tarafları hilâfında olarak, Azerbaycan'ın suları yol olub, 'ale'l-husûs Rumiye ovasıyla sa'ir düz mahalleri pek münbitdir. Her ne kadar ki Bahr-i Hazar sevâhili kadar hitta-i nebât-ı eşcârı ve ormanları yoksa da, eşcâr-ı müsmiresi ve söğüt, çınar, kavak gibi ağaçları şehir ve karyeleri'nin etrafında o kadar çokdur. Ki uzaktan orman gibi görünürler. Arâzisi hubûbât-ı mütenevvi' ile beraber envâ'ı meyvalar ve 'ale'l-husûs gayet güzel bir üzüm verir, ki bundan meşhûr şarap yapılır. Tebrizin şark-ı cihetinde gümüş, Erdebil'in garbında bakır ve sa'ir ba'zı taraflarda dahi pek iyi demir ma'denleri bulunuyorsa da, odunun kaletinden (اودونك قلتندن) ihraç olunamıyor; ancak ahîren memlekette kömür ma'deni bulunduğu dahi tahakkuk etmiş olduğundan, eğer ibtidâ' kömür çıkarılıpda, ba'de bunun vâsıtasıyla öteki ma'denler dahi işlenilirse, memleketin serveti pek çok artub, parlak bir istikbali olabilecektir. Tebrizin civârındaki dağlarda yeşim ve beyaz mermer bulunur. Memleketin mer'âları dahi çok

olub, haylî hayvânât ve ‘ale’l-husûs güzel bir cins at yetiştirilir. Oranın atları Medya (میدیه) devleti zâmanında dahi meşhûr idi. Mer‘âlarının kesreti eskiden beri Türkmen ‘aşiretlerini celb edegelmîş olduğundan, Azerbaycan’ın hemen her tarafında Türkmenlere mahsûs olan bir nev‘i Türkçe lisân-ı ‘umûmi hükmüne geçib, Fârisî yalnız büyük şehirlerinde söyleniyor. Şimâl-i garbî cihetinde Aras nehri civârlarında Ermeniler ve cenûb-i garbî cihetinde Rumiye (رومیه) gölünün civârlarında dahi Kürtler kesret üzere bulunuyorlar. Azerbaycan memleketi 10 Taman ya‘ni kazâya münkasım olub bunlar dahi: Tebriz, Meşkin, Hoy, Sere, Cürs, Merand, Maraga, Gülistan, Erdebil, Hahal kazâlarıdır. İngiliz seyyahlarından Monteyt (مونتایت) ‘Abbas Mirza’nın emriyle memleketin her tarafını gezerek, ahvâlini mükemmel sûretde yazmışdır.

Arbas²⁵ (آرباس) (I.C., s.86)

Asuriye devleti’nin eyâlâtından Medye ya‘ni Azerbaycan ve ‘Irak-ı ‘acem vâlisi iken, Babil vâlisi Belsis (بلسيس) vesâ’irler ile bil-ittifâk ‘isyân idüb, Asuriye devletini rafi‘ ile, memleketini taksîm iderek, husûsuna düşen Medye’nin hükümdârı olmuş ve Hemedan’ı pây-i taht ittihâz iderek, kable’l-mîlâd 788 senesinden i‘tibâren 28 sene hükûmet sürmüştür.

Arslan (آرسلان) (I.C., s.121)

(Gazel Arslan) Azerbaycanda saltanat süren atabeyândan üçüncü padişahın ismidir.

Astara (آستاره) (I.C., s.186)

Kafkasyada Bakü eyâleti’nin Lengüran (لنگوران) kazâsında ve Lengüran şehri’nin 37 kilometre cenûbunda, Bahr-i Hazarın sâhil-i garbîyesinde ve Rusya ile İran hudûdunu İran Astara (آستاره) nehri’nin mansabında bir küçük kasaba olub, 38°20’ ‘arz-ı şimâlîde vâki’dir. Vaktiyle büyük bir ticaretgâh olub, el-yevm dahi şarap ve meyva ihrâcâtı vardır.

²⁵ Şemseddin Sâmi Kâmûsü’l Â‘lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Arbace " olarak vermiştir.

Ak Oğlan (آق اوغلان) (I.C., s.255)

Kafkasyada, Rusya'nın elinde bulunan Karabağ memleketinde, Şoşe (شوشه) Şehri'nin 35 kilometre Şark-ı cenûbiyesinde ve Aras ırmağına dökülen bir çayın üzerinde vâki' bir kasabadır. Bu kasabanın alt tarafında Alagöz (الاکوز) dağları hitâm bulub, Bahr-i Hazara kadar mümted olan vâsi' ovaya girilir.

Akora (آقوره) (I.C., s.271)

Kafkasya'nın Karabağ hittasında bir nehirdir, ki Şimâl-i garbîden cenûb-i Şarkîye doğru akarak, sağ ve soldan birçok dereler ahz ile, BergüŐt (برکوشت) nehriyle dahi birleŐtikden sonra, İnan hudûdunda Aras nehrine dökülür. Dağlar arasında olan mecrâsı 85 kilometre kadardır.

Aleksandropol²⁶ (آلكساندرپول) (I.C., s.330)

Kafkasya'nın Erivan eyâletinde ve Arpa Çayı'nın sâhil-i yesârında kazâ merkezi bir müstahkem Şehir olub, 22.670 ahâlisi vardır. Rusya'nın eline geçmezden evvel, kamerî ismiyle ma'rûf küçük bir kasaba ve bir kal'adan 'ibâret idi. Yeni Şehir eskisinden yarım sâ'atlik mesafede buna ve istihkâmât-ı cedide ile tahkîm olunmuşdur.

Ahr (اهر) (I.C., s.501)

İnan'ın Şimâl-i garbîsinde Azerbaycan kıt'asında, Tebriz'in 115 kilometre Şimâl-i garbîsinde ve hemnâmı olan ânifü'z-zıkr nehri'nin sâhil-i yesârında vâki' bir kasaba olub, takrîben 3500 ahâlisi vardır.

İbrahim Bin Merziban (ابراهيم بن مرزبان) (I.C., s.550-551)

Dördüncü 'asr-ı hicrî evâ'ilinde Azerbaycan emiri bulunmuş olan Dilem (ديلم) ümerâsından Salar Merziban'ın (سالار مرزبان) oğlu olub, pederinin vefâtında birâderleri Nasır Vecistan (ناصر وجستان) ile münâza'aya giriŐdiklerinden, 'amcaları ve hüsudan (هسودان) bunların tefrikalarından bi'l-istifâde , Azerbaycanı ele geçirmiş, ve sâhib-i tercüme İbrahimi yanına celble 'izzet ve ikrâmla tuttuğu halde,

²⁶ Şemseddin Sâmi Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Alexandropol " olarak vermiştir.

birâderlerinden Nasırı dahî birâderi Çestana (جستانه) karşı îğvâ ederek, beyinlerinde ittifâkın önünü almak istemiş ise de, mûmâ-ileyhimâ bunun hilesini anlayarak, beyinlerinde sulh edince, merkûm ve hüsudan (هسودان) birtakım va‘atlerle kendilerini vâlideleriyle berâber yanlarına celb iderek, ba‘de hapse koymuş, ve İbrahim birâderlerine olunan mu‘âmeleyi görünce, ‘amcasının yanından kaçıp, başına topladığı birtakım ‘avne ile ‘isyan İtmış ise de, mağlûb olub, 349 târîh-i hicrîsinde Ermenistana kaçmış idi. Bakiyye‘i ahvâlî mechûldür.

İbrahim Keleşni (ابراهيم كلشنى) (I.C., s.580)

Kübâr-ı müşâyihinden ve Pirân (پيران) tarikatden bir merd-i hüdâ olub, dokuzuncu karn-ı hicrî evâsıtında Azerbaycanda dünyaya gelmiştir. Silsile‘i nisbî pederi tarafından altı batında lisân-ı Türkîde vâzi‘ul-îlgâ olan Oğuz âtaya, ve vâlideleri tarafından hazreti imâm-ı ‘Ali‘ye müntehî olur. Bir müddet pederinin dâ‘ire-i te‘allüm ve terbiyesi içinde bulunduktan sonra, Tebriz’e giderek, Seyyid Yahya Halveti hulefâsından Dede ‘Ömer Ruşeynî hizmetine girmiş, ve bu zatın irşâd ve dalâletiyile tenvîr bâtın ve kesb-i kemâlât-ı ma‘nevîye ettikten sonra, seccade-nişin irşâd olunmuş idi. Şah İsmâ‘il-i Safevî zuhûr ile İran‘da Şî‘îliği i‘lân ettiğinde, sâhib-i tercüme ve zannını terkle, Mısır’a rihlet iderek, Kahire‘nin kubbetü-l Mustafa nâm-ı mahâllinde ihtiyâr-ı ikâmet itmiş idi. Yavuz Sultân Selim Han hazretleri Mısır‘ı teshîr itdikleri esnâda, şeyh hazretlerine fevka‘l-‘âde hürmet ve ri‘âyet itmiş, ve mü‘eyyideye karşısındaki mahâl-i ma‘rûfî hibe ve temlik almışlar idi. 926 târîhinde meridan (مریدان) ve muhibbâ‘nın imdâd ve i‘ânesiyle mahâllî mezkûr‘da takiyyesi‘nin binâsına mübâşeret iderek, 31 senesinde ikmâl itmiştir. Mısır diyârında bir derecede şöhret bulmuşlardı, ki va‘az ve zikrî meclislerine toplanan erbâb-ı irâdâtın hadd ve hesâbı yok idi. Ba‘de Kânunî Sultân Süleymân hazretleri kendilerinden der-i saâdet kuddumlerini iltimâs itmekle, 935 târîhinde İstanbul‘a gelib, meclis-i hass hazreti padişahîye dâhil olmakla, fevka‘l-‘âde ‘îzâz ve ikrâma nâ‘il olmuş, ve Mısır‘a ‘avdetle, 940 senesinde ‘âzim-i cenân olarak, zâviyeleri civârında türbe-i mahsûsuna defn olunmuşdur. ‘Ulûm-u nakliyede ve ‘ale‘l-husûs tefsîr ve hâdis ve tasavvuf ve ‘ilim-i kelâmda yedi düveli sahi olub, ‘ilm ve fazlı dahi kerâmât ve makâmât ve ahvâl-i bâtiniyyeleri gibi had-ı kemâle vâsıl idi.

Hazreti Mevlâna-i Rûmî'nin Mesnevisine nazîre olarak, ma'nevi 'unvânıyla kırk büyük beyitden 'ibâret bir kitab-ı hikmet nesâbî, İbn-i Firaz'ın meşhûr "*Kaside'i Ta'iyye*" bir nazîresi, 'ârifâne bir dîvanı ve sa'ir ba'zı manzûmeleri vardır.

Ebreştevim (ابرشتويم) (I.C., s.586)

Azerbaycan'ın Mogan (موقان) hıttasında ve Baz (بز) kazâsında bir dağ olduğu ve Babek Harmi (بابك خرمى) tarafından me'vâ ittihâz olduğu "*Mu'cemü'l-Büldân*"da mezkûr olup, şu'arâ-i 'Arabın ba'zı eş'ârında zikr olunuyor.

Üçân (اجان) (I.C., s.781)

Azerbaycanda Tebriz'den 10 fersahlık mesâfede ve rey'e giden tarîk'in üzerinde bir kasaba olup, vaktiyle kal'ası ve çarşısı var idiyse de, el-yevmü harâbdır.

Ordubad (اردوباد) (II.C., s.826)

Azerbaycanda bir kasaba idi, ki ba'zı şu'arâ ve 'ulema'nın maskat-ı re'si bulunmuşdur. El-yevmi harabdır.

Elbruz (البرز) (II.C., s.1021)

(Ve nâm-ı diğerle Kâf Dağı) Kafkas silsile'i cibali'nin en mürtefi' dağı olup, silsile-i mezkûre'nin cihet-i garbîyesinde ve Âbazie memleketi'nin şimâl-i şarkîsinde vâki'dir. Asıl silsile-i mezkûre sireti'nin cihet-i şimâlîyyesinde olup, iki zirveden 'ibâretdir, ki bunların en yükseği 5660 metre irtifâ'ında olup, diğeri bundan 18 metre alçaktır. En mürtefi' zirvesi 43° 21 dakika 8 saniye 'arz-ı şimâlî ile 40° 6 dakika 30 saniye tül-i şarkîde vâki'dir. Mezkûr iki zirve vaktiyle sönmüş bir bürkân iki ağzı olup, aralarında vâki' boğazın dahi 5200 metre irtifâ'ı vardır. Gerek bu dağ ve gerek altındaki silsile'nin sermedî karlarla mestûrdur. Etrafında sâkin olan akvâm-ı muhtelif bu dağı muhtelif isimlerle tesmiye iderek, cümlesi cinlerin mekânı 'ad itmektedir. "Elbruz" ismi ise İran'da bulunan madde-i ânfede beyan olunan silsile-i cibâl'in isminden me'hûz olsa gerekdir. Ba'zı hurâfât kitaplarında hakkında o kadar 'acâ'ib ve garâ'ib nakl olunan Kaf dağı dahi bu cibâl'in 'aynı olup, bu isim bütün silsileye dahi itlak (اطلاق) olunmuş, ve Kafkas ismi bundan tevellüd itmiş gibi görünüyor.

Ellan (اللان) (II.C., s.1024)

Bilad-ı Kafkasda ve Gürcistan ile Dağıstan aralarında bir memleket olduğunu, ve hulefâ-i ‘Abbasiye zâmanında buranın hâkimi nasrani-ül mezhep olub, ba‘de gerek melîkleri ve gerek ahâli’nin kısm-ı a‘zamı şeref-i İslâmıla müşerref olduklarını Yâkût el-Hamevî zikr idiyor. ‘Arap müverrih ve coğrâfiyyûn bu memleketin bir Derbentde vâkî‘ kala‘nın metânetini mübâlağa ile vasıf idiyorlar.

Oset²⁷ (اوست) (II.C., s.1087)

Kafkasyada bir kavimdir, ki takrîben 10.000 ceng-âver çıkarabilub, bunlar Rusya hükûmeti tarafından aldıkları mahsûsât’a karşı Rus erzâk ve mühimmâtını sa‘ir dağlıların ta‘rîz’inden muhâfaza ile mükellefdirler.

Üveys Celâyirî (اويس جلايرى) (II.C., s.1109-1110)

(Emir Şeyh) ‘Irak ‘Arap ve Azerbaycanda hükûmet süren mülük-u ilgâniyyenin ikincisi olub, 575 târîh-i hicrîsinde devlet-i mezkûre’nin bânîsi olan pederi Emir Şeyh Hasan Celâyirî’nin vefâtında Bağdatda cülûs itmiş, ve 579’da Azerbaycan hâkimi Ahicun (اخيجون) galebe çalarak, kendisini katl ile, muzafferan Tebrize dâhil olmuşdur. 19 sene hükûmet sürdükden sonra, 776 târîhinde vefât idüb, oğlu Sultân Hüseyin ca-nişini olmuşdur. Hoca Selman Savcı, Şerif Rami, Hoca Muhammed a‘sâr ve ‘abid Zâkanî zâmanında olub, kendisini meth itmişlerdir.

Eher (هر) (II.C., s.1111)

Azerbaycanda Erdebil ile Tebriz arasında ma’mûr ve hayrâtı çok bir kasaba olduğunu Yâkût el-Hamevî zikr idiyor.

Aytoğmuş (ايتغمش) (II.C., s.1127)

(Ki aslı Âydoğmuş’dur.) Azerbaycan atabeylerinden Cihan Pehlûvan’ın kölelerinden olub, cesur ve şecî‘ bir adam olmakla, ümerâsı sırasına geçmiş, ve 600 târîhinde Rey ve Hemedan’a müstevlî olmuş olan Gökçe’nin üzerine sevk olunarak, kendisini katl, ve memâlik-i mezkûreyi istihlâs itdikden sonra, hükümdâr

²⁷ Şemseddin Sâmî Kâmûsü’l Â‘lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Ossetes " olarak vermiştir.

müşârün-ileyhin oğlu Özbek nâmı altında orada hüküm sürmeye başlamış, ve Cihan Pehlûvanın vefâtında, Özbek Azerbaycan'a gitmekle, sâhib-i tercüme Rey ve Hemedan ve cibâlde müstakîl kalmış, ve Özbeğin istimdâdı üzerine Maraga (مراغه) ve Erbil sâhiblerine ve Harezimîlere karşı birkaç şanlı muhârebe kazanmakla, büyük bir nüfûz ve iktidâr kazanarak, nihâyet Özbeği dahi muhâsara itmişdi. 608 târîhinde "Mengili" isminde diğeri bir köle zuhûr edüp, Aydoğmuşun ekser memâliğini zabt etmekle, sâhib-i tercüme Bağdat'a kaçıp, halife Nasreddinullah tarafından i'zâz ve ikrâmı kabul olunmuş, ve 610 târîhine dek Bağdatda kaldıktan sonra, halife tarafından 'askerle Mengiliye karşı gönderilmiş ise de, bunun tarafından tutulup, katl olunmuşdur.

İldeniz (ایلدکز) (II.C., s.1158)

(Şemseddin Atabey) Azerbaycanda hükûmet süren Atabeyân devleti'nin mü'essisi olup, ibtidâ Sultân Mes'ud bin Muhammed bin Melikşah-ı Selçuki'nin kölelerinden iken, iktidâr ve dirâyet fevka'l-'âdesine mebnî, kat' merâtib iderek, emâret mertebesine erişmiş, ve pâdişah-ı müşârün-ileyh'in birâderi Sultân Doğardan dul kalmış olan hâtûnu tezvîç iderek, oğulları ve halefleri olan Cihan-ı Pehlûvan Muhammed ve Gazel Arslan 'Osman bu hâtûndan tevellüd itmişlerdir. Nevbet-i saltanat onu oğlu Sultân Arslan bin Doğarla geldiğinde, müşârün-ileyh zevk ve sefâhate mâ'il olduğundan, umûr-u devlet tamâmıyla sâhib-i tercümenin elinde kalmışdı. Bu vechle Sultân Arslan'ın nâmı altında 13 sene hükûmet sürdükden sonra, 568 târîhinde Hemedanda vefât itmişdir. Büyük oğlu Cihan Pehlûvan dahi müşârün-ileyh Ârslanın ve oğlu Doğarlık zâman-ı saltanatlarında bu vechle emâret sürmüş, ve ikinci oğlu Gazel Ârslan Doğarla muhârebede mağlub ve katl etmekle, Devlet-i Selçukiyeye hitâm vererek, müstakilen hükümdâr olmuşdur.

İmeretya²⁸ (ایمرتیا) (II.C., s.1164)

Kafkasya'nın cihet-i şarkîyesinde bir hıttta olup, Kafkas silsile-i cibâli'nin cenûbunda, Gürcistan'ın garbında ve Lazistan'ın şimâlînde vâki'dir. Etrâfi dağlarla muhât ve Karadeniz sâhiline dek mümted bir havzadan 'ibâret olup, enhârı çokdur,

²⁸ Şemseddin Sâmi Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " İmerethie " olarak vermiştir.

ve bunların ekserî toplanıp, Revan Irmağını teşkil itdikleri gibi, diğer ba‘zılarında doğrudan doğruya denize mansab olurlar. İskelesi Poti olup, Karadeniz’den Bahr-i Hazara giden demir yolu hattı ortasından geçer. Merkezi Kutays (قوטיيس) şehridir. Arâzisi pek münbit olup, hubûbât-ı mütenevvi‘ ile gayet iyi bir nev‘i tütün ve şarab ve pamukla envâ‘ı meyvalar kesret üzere hâsıl olur. Dağlarında ma‘denleri ve ‘ale’l-husûs demir mâ‘deni ve av hayvânâtı çokdur. Rusya hükûmeti’nin sâ‘iyle berâber ahâlisi ‘asra beyândan vaz geçemeyub, hasenleriyle şöhretleri olan kızlarını satmayı ‘âdet edinmişlerdir. Bu hıttta on dördüncü karn-ı milâdiye kadar Gürcistan’a tâbî‘ olup, ba‘de ayrıca bir prenslik sûretine girerek, mute‘âkiben Devlet-i ‘Osmaniyeye cizye güzâr olmuş, ve 1804 de Rusya’nın zabtına geçmiştir. Tülü 140 ve ‘arz-ı 100 kilometre olup, 80.000 ahâlisi vardır.

Eyvaniye (ايوانيه) (II.C., s.1174)

(Yahud Eyvaniyye) Yedinci karn-ı hicrî evâ’ilinde Azerbaycan cihetine müstevlî olup, etrafı nehb-ü gâret itmiş bir Türk tâ’ifesidir, ki Celâleddin Hârizmşah’ın Gürcistan ve Ahlat taraflarında futûhâtla iştilalini fırsat ittihaz iderek, bir vakit Azerbaycan ahâlisinden vergi dahi almış, mümteni‘ül- ‘abur dağlarda tahsîn itmişlerdiysede, müşârün-ileyh Celâleddin 623 de üzerlerine ‘asker sevk iderek, târumâr itmiştir.

Berze‘a (برزعه) (II.C., s.1278)

(Yahud Berde‘a) Azerbaycan cihet-i şimâlîyesinde ya‘ni Kafkasyada bir büyük şehir idi, ki Gence’nin 70 kilometre şark-ı cenûbiyesinde ve Kur Irmağı mecrâsı’nın 20 kilometre cenûb-i garbîsinde olarak, Gökçe (Sevan) Gölüne dökülen bir nehrin iki kolu arasında vâkî‘ idi. Coğrâfiyyûn-u Arap âsârında bu şehrin ma‘mûriyeti uzun uzadıya vasıf ve ta‘rîf olunarak, ticareti ve ma‘mûlat-ı sanâ‘iyesi pek çok bulunmuş olduğu gibi, meyvaları ve içki dahi meşhûr ettiği zikr olunuyor. Etrafı dahi pek ma‘mûr ve bağ ve bahçelerle mestûr olup, haftada bir şehrin haricinde bir yük pazarı kurulurdu. Bu şehir ta Yâkût el-Hamevî’nin zâmanında ya‘ni yedinci karn-ı hicrîde harâb olup, vîrâneleri el-yevm-i meşhûrdur. Berz‘ah hazret-i ‘Osman bin Affan’ın zâman-ı hilâfetinde 25 târîh-i hicrîsinde Süleyman bin Rebia‘-i

Bahlı yed-i ile feth olunmuşdu. İçinde meşhur ‘ulemâdan pek çok zevât zuhûr itmişdir.

Berzenc (برزنج) (II.C., s.1278)

Kafkasyada İran civârında ve Berze‘anın 18 fersah şimâl-i şarkîsinde bir kasaba olduğunu Yâkût el-Hamevî zikr idiyor.

Beş Dağ (بش طاغ) (II.C., s.1312)

Kafkas silsilesi’nin şimâl-i şarkî kısmı olub, bir sıra tepelerle (Elbruz) silsilesine dahi kesb-i irtibât idiyor. Miyâh-ı mâ‘deniyesi çokdur. Bu dağların îtikâllerinde cins atlar yetişdirildiğinden, Batlamyus Hipbuk (هيبك) ya’ni “Cibâl-i Farisiye” tesmiye itmişdir.

Bağdadıcık (بغدادجق) (II.C., s.1328)

Kafkasya’da ahseniâ civârında bir küçük kasaba olub, 1600 ahâlisi vardır.

Belencer (بلنجر) (II.C., s.1350)

Bahr-i Hazar’ın sâhil-i garbîsinde ve Bab-ül Ebvab’ın şimâlînde ya’ni Şirvân cihetinde eski bir şehir olub, sahâbeden Rebi‘a-ı Bâhlı ve bir rivâyetde Selman bin Rebi‘a-i Bahlı fethine gitdiği halde, orada şehid olmuşdur.

Bilgan (بيلقان) (II.C., s.1444)

Şirvanda Derbend garbında bir şehir idi, ki hazret-i ‘Osman’ın zamân-ı hilâfetinde feth olunarak, hayli vakit bilad-ı mâ‘mûre-i İslâmiyeden olub, müşâhir ‘ulemâdan birçok zevâtın maskat-ı re’si bulunmuşdur. Moğollar’ın hücumunda, tahrîb ve ihrâk olunarak, ba‘de ahâlisi yeniden toplandığı Merv ise de el-yevm nişânı kalmamışdır.

Terek (ترك) (III.C., s.1642)

Kafkasya’nın bir büyük nehridir, ki Çerkesistan ve Kabardayda Kafkas silsilesinden inen birçok çayların içtima‘ından bit-teşkîl, şarka doğru cereyânla “Mevzdok” (موزدوق) kasabasının içinden geçer ve daha aşağıda şimâl-i şarkîye

dönüp, Gizler (قيزلر) kasabasından dahi geçtikden sonra, yine şarka doğru dönerek ve birçok kola ayrılarak, Bahr-i Hazar'a mansab olur. Şimâl-i şarkîye döneceği yerde Çeçen memleketinden inen ve birçok çayların içtimâ'ından teşkîl iden Sunca Nehrini ahz ve oradan aşağı mütevâzi'yen akan diğer birtakım enhârla dahi ihtilât ider. Mecrâsı takrîben 500 kilometre tülündedir. Bu ırmakla tâbi'lerinin vâdîlerini ve şimâlîndeki o vâha-i hâvî olan ya'ni Dağistan'ın şimâl-i garbî cihetinde bulunan hatta Rusya Devleti tarafından Kafkasya idâresine mülhak bir eyâlet ittihâz olunarak, Terek tesmiye olunmuştur. Bu eyâletin mesâha-i sathiyyesi 60988 murabba' kilometre ve ahâlîsi 678.110 kişidir. Kısm-ı a'zamı müslimdir. Arâzîsi cenûb-i cihetinde Kafkas silsilesi eteklerinden 'ibâret olarak dağlık ve şimâl ve şark-i cihetinde ova olub, miyâh-ı câriyesi pek çok ve toprağı haylî münbitdir. Merkez eyâlet Gizler (قيزلر) şehridir.

Tiflis (تفليس) (III.C., s.1657)

Bilad-ı Kâfkâs'ın en büyük ve en meşhûr şehri olub, vaktiyle Gürcistan'ın pâ-y-i tahtı idi ve el-yevm-i Rûsya'ya tâbî' olân bilâd-ı Kâfkâs'ın merkez-i 'umûmîsî ve hemnâmı olan eyâletin merkezîdir. Kur İrmâğı'nın iki kenârında ve 41° 41' 'arz-ı şimâlî ile 42° 30' tül-i şarkîde vâki'dir. Gürcû, Ermenî, Türk, 'Acem ve Rusdan mürekkeb 110.000 ahâlîsi, çârşısı, bir Rûs ve bir Ermenî mekteb-i i'dâdîsi, büyük bir kilisesi, bir câmi'i şerifi, müte'addid kışlaları, gâyet nâfi' kükürtlü kaplıcaları, ve pek işlek ticâreti vardır. Poti ve Batumdan Bakü'ye giden demiryolu hattı bu şehrin içinden geçer. Rivâyete göre beşinci karn-ı milâdî evâsıtında te'sîs olunub, hazret-i 'Osmân bin 'Affân (r.a)ın zamân-ı hilâfet'inde Habib bin Mesleme tarafından sulhen feth olunarak, zımmiye-i memâlik-i İslâmîye olmuş; ve o vakitden medeniyet-i İslâmîye'nin cümle'i merâkiz'inden olub, (Ebû Ahmed Hâmat bin Yûsuf Tiflîsî) gibi ba'zı müşâhîr 'ulemâ'nın maskat-ı re'sî bulunmuştur. 515 târîh-i hicrîsinde Gürcüler Melikşâh-ı Selçûkî'nin oğulları Mahmûd ve Mes'ûd arasındaki mübâyenetden bilâ-istifâde, Tiflis'i zabt ile, ahâli-i İslâmîyesini dağıtmışlardı. 6230'da Celaleddin Mengüberti bin Harzemşah Tiflisi zabt ve istirdâd itmiş ise de, bıraktığı vâlî'nin zulmü netâyicinden olarak, bir sene sonra Gürcüler şehri yeniden zabt ve ihrâk eylemişlerdi. Ba'de Cengiz Han tarafından yeniden tahrîb olunmuşdu. 986'da Sultân

Murad Han-ı Sâlis dördünde feth olunarak, o vakitten kâh memâlik-i ‘Osmaniyye ve kâh memâlik-i İraniyeden mâ’dûd bulunmuşdur. 121 târîhinde Ağa Muhammed Han-ı Kaçar tarafından yeniden tahrîb, ve 6 sene sonra Gürcistan’ın son hükümdârı tarafından Rusya devletine terk olunmuşdur. Ruslar bilad-ı Kafkas’a merkez-i ‘umûmi ittihâz iderek, i‘mâr ve tevsî‘ne sâ‘î itmişlerse de, yine ebniyesi gayr-ı muntazam ve sokakları dar ve gayr-i müstevîdir.

Tiflis eyâleti bilad-ı Kâfkâs’ın eyalât-ı merkeziyesinden olup, Kâfkâs silsile-i cibâli’nin cenûbunda vâki‘ Kur Irmağı havzasının kısm-ı a‘lâsından ‘ibâretdir. Garben ve şimâl-i garbî cihetinden Kutâyi, şimâlen Türk, şimâl-i şarkî cihetinden Dağısdan, cenûben dahi Yelizavetpol, Erivan ve Kars eyâletleriyle mahdûd ve muhâtdır. Mesâha-i sathiyyesi 40.345 murabba‘ kilometre ve ahâlisi 726.675 kişiden ‘ibâret olup, Gürcü, Ermeni, Türk ve sa‘ireden mürekkebdir. Bu eyelet Gürcistan hıttasından ‘ibâret olup, ahâlî-i asliyesi hüsn-ü endâm ve tenâsüb a‘zâlarıyla meşhûrdur. Arâzisi dağlık ise de, Kur Irmağıyla buna dökülen enhâr-ı kesîrenin vâdilerinde pek münbit yerleri dahi vardır. Cenûb-i garbî kısmında birçok göller dahi bulunur.

Timur Taş (تيمورتاش) (III.C., s.1724)

Sekizinci karn-ı hicrî evâ’ilinde Azerbaycanda hükûmet süren Emir Çoban’ın ikinci oğlu olup, pederi zâmanında Rum vâlisi iken, Emir Çoban’ın katlinden sonra ya‘ni 728 târîhinde Sultân Ebu Sa‘idin havfından sonra firar ile, Melikü’n-Nâsır Muhammed bin Kalâvûn ilticâ itmiş; ve bunun tarafından hürmet ve tâ‘zîm görmüş ise de, ba‘de melik Mısırâ tama‘ itmesi korkusuyla sene’i mezkûrede ahz ve katl olunmuşdur.

Cabervan (جابروان) (III.C., s.1746)

Azerbaycan’da Tebriz’in garbında bir kasaba olduğunu Yâkût el-Hamevî beyân idiyor.

Corc²⁹ (جورج) (III.C.,s. bk)

Gürcistan hükümdârlarından on bir kişinin ismidir. Bunlardan en meşhûrlarından ikincisi Rum İmparatoru İkinci Basil'e karşı 1021 târîh-i milâdîsinde muhârebe iderek, gâlib olmuş, ve 1027 de vefât itmiştir. Dördüncüsü 1206'dan 1222 târîhine dek hüküm sürerek, Suriyedeki ehl-i milible (میلیله) ittiği ittifak sayesinde Azerbaycanda ba'zı yere zabt itmiş ise de, 1220 de Moğolların Gürcistanı nehb-ü gâret itmelerine mani' olamamış idi. Altıncısı Cengiz Hanın vefâtından bi'l-istifâde, Gürcistan'ın istiklâlini istirdâd itdikten sonra, 1346'da vefât itmiştir. On birincisi Heraklitosun oğlu olup, 1798'den 1799 târîhine dek ikisine hükûmet sürmüştü; ve 'Osmanlı askerine karşı dayanâmayacağını anlâdığı için, memleketini Rusyaya teslim iderek, işten çıkılmış idi.

Culfa (جولفه) (III.C., s.1852)

Karabağ kıtasında ve Aras Nehri'nin sâhil-i yesârında ya'ni şimâlînde bir kasaba olup, nehir-i mezkûr üzerindeki mürtefi' cism-i köprüsüyle meşhûrdur. El-yevm-i Rusya'nın elinde olup, İran hudûdu karşısındadır.

Çaldıran (چالدران) (III.C., s.1865-1866)

Azerbaycan'ın şimâl-i garbî cihetinde ve Bayezid sancağıyla Van vilâyeti'nin şarkında uzun bir vâdî olup, 925 târîh-i hicrîsinde Yavuz Sultân Selim Han hazretleri'nin Şah İsmâ'il-i Safevîye karşı kazandığı muzafferiyet-i 'azîme ile şöhret bulmuştur. Bu galebe Devle-i 'Aliyye'i 'Osmâniyye'nin Asyâ kıt'asında şân-u şevketini bir kat daha tezyîd ve istikbâlinî te'mîn itmiştir. Çaldıran muhârebesinde 'Asâkir-i 'Osmâniyye 150.000 kişiden 'ibâret olup, 80.000'i süvâri ve 7000'i piyâde idi. Şah İsmâ'ilin 'askeri dahi hemen bu miktarda olup, piyâdesi az idiyse de, süvârisi ziyâde idi. Hatta 'Asâkir-i 'Osmâniyye yoldan yorgun ve erzak fıkdanından fütûrzade olup, içlerinde mezheb-i şî'aya meyli olanlar dahi çok bulunmakla, muhârebeye hevâhisleri az olduğu halde, İran 'askerî müttehid-ül mezheb ve mücerrib adamlardan mürekkebe olup, mühimmât ve hayvânâtları dahi mükemmel olduğundan, gâlibiyyetin 'Osmânlılara nasib olması me'mûl değil iken,

²⁹ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde " George " olarak vermiştir.

mücerred Sultân Selim'in Şeyh Sa'îd ve celâdet-i zâtiyyesiyle fenni harbdeki mahâreti ve bir de 'Osmânlı ordusunda toplar bulunması sâyesinde muzafferiyet meyser olmuşdur. Sultân Selim Hanın ma'îyyetinde bulunan ricâlin başlıcaları Hâdım Sinan Pâşâ, Hersek Zâde Ahmed Pâşâ, Dukakin Zâde Ahmed Pâşâ, Rumeli beylerbeyi Hasan Pâşâ, Zeynel Pâşâ, defterdâr Pîrî Pâşâ, müverrih İdris-i Bitlisî ve sâ'ireleri idi. Saf harb de Anadolu ve Karaman sipâhîleri satan ve Zeynel Pâşâların kumandası altında olarak sağ cenâhı ve Rumeli sipâhîleri dahi Hasan Pâşâ'nın kumandası altında sol cenâhı teşkîl iderdi. 'Azaplar dahi bu iki cenâha taksîm idilmişdi. Yeniçeriler ordunun kalb-gâhını teşkîl idib, arkalarında hazreti pâdişâh ve yanında Dukakin Zâde Ahmed, Hersek Zâde Ahmed ve Mustafâ Pâşâlar bulunuyordu. İki cenâhın arakasında toplar vaz' olunarak, 'azaplar bataryaların önünde bir siper teşkîl idiyordu; ve toplar birbirlerine zincirle bağlı olub, düşmana karşı bir sed-ü âhenîn şeklini almışdı. Şâh İsmâ'il 'askerinin sağ cenâhı başına bizzat kendisi geçib, sol cenâhı kumandasını Diyarbekir vâlisi Ustaclu oğluna vermiş; ve iki cenâhın birden hareket ve hücûm itmesini görmüş idi. Kendi kumandası altında olan sağ cenâh ibtidâ' gâlib gelib, 'Asâkir-i 'Osmâniyye'nin sol cenâhı kırılmış, Rumeli beylerbeyi Hasan Pâşâ dahi maktûlün içinde kalmış ise de, sağ cenâh ca'îl (جعلی) bir sûretde iki bölüğe ayrılıb, düşmana yol vermekle, İran 'askerî hücûmlarına topların önüne gelib, bataryaların birden ateş itmesi üzerine, kaliteli te'lîfât vererek, perişan bir halde ric'ate mecbur olmuşlar, Şâh İsmâ'il mecrûh olub, atından düşmekle, esir tutulmasına ramak kaldıktan sonra, Tebrize kaçmış idi. İran ordusu'nun bütün ıslâhı ve mühimmatıyla Şâh İsmâ'ilin hazîneleri ve zevcelerinden biri 'Asâkir-i 'Osmâniyye'nin ganîmeti olmuş, ve bu gâlibiyet-i kat'îyyenin üzerine 13 gün sonra, Sultân Selim Han ordusuyla bilâ-harb Tebrize duhûl olub, nâmına hutbe okutmuş; ve bir takım Cevâmî'-i şerîfe ve sâ'ir meberrâtın ta'mirine himmet eylemişdir. Tebrizde sülâle'i Timuriyeden Bedî'üz Zamân bin Sultân Hüseyin Baykarayı bulub, hakkında pek çok hürmet ve ri'âyet itmiş, ve 'avdetinde beraberlerinde olub, İstanbul'a getirmişlerdi. Tebrizden ileriye gidip, Tebvan (تبون) İran memâliğini zabt itmek cümle-i âmâlinden iken, Erdusunda (اردوسنده) zuhûr iden ba'zı uygunsuzluklar ve 'askerin gösterdiği hoşnudsuzluk ve serkeşlik sebebiyle, sekiz gün sonra Tebrizi terk iderek, 'avdete mecbûriyyet hâsıl olmuşdu. Sultân Selim Tebrizden müşâhîr 'ulemâ

ve edebâ ve huzurundan birçok zevâtı beraber olub, İstanbula getirmiş idi. Ki bunların biri de mü'ezzin Mahmud Hâfız İsfahanî ve oğlu Hasan Câhdır. Müverrih Sa'adeddin Efendi bunun oğludur. Şâh İsmâ'ilin mulûk-u Timuriyye ve Cengiziyye ile Akkoyunlu sülâlesinden zabt itmiş olduğu nice zî-kıymet mevâdd ve eşya dahi İstanbul'a nakl olunmuş idi.

Çerkes³⁰ (چركس) (III.C., s.1869-1871)

Bilad-ı Kâfkâs akvamından meşhûr bir kavim olub, Kâfkâs silsile-i cibâlî kısım-ı garbîsinin şimâlî eteklerinde ve Terek ile Kuban Irmakları mecrâlarına kadar mümted olan bayır ve vadilerde sâkindirler. Çerkeslerin dahi, sa'ir akvam-ı Kâfkâsiye gibi, asıl ve nesepleri meçhûl olub, lisânlarının el-sine-i ma'lûmeden hiçbirisi ile müşâbehet ve garâbeti tahakkuk idememiştir. Her ne kadar kendileri 'Araplarla garâbet-i cinsiyeleri bulunmak iddi'asında olub, lisânlarının dahi telaffuzca 'Arabiyye bir müşâbehet-i sûriyesî var ise de, bu garâbet ne târîhle ve ne de 'ilm-el lisân kavâ'idiiyle mu'eyyid olmayub, vâhî bir iddi'âdan 'ibâretidir. Ahlâkça Arnavu'dlarla olan müşâbehetleri dahi tesadüfî olub, Dağistan'ın kadîmen Albanya (آلبانيا) tesmiye olunmasını bu iki kavim arasında bir garâbet-i cinsiyeye vücûduna delil itthâz itmeye çalışanların farziyatı dahi vahiddir. Müsbet ve muhakkak şu'râsıdır ki; Çerkesler ezmine-i kadîme-i meçhûleden biri Kâfkâs silsile'i cibâlî etkilerinde sâkin münferid bir kavim olub, el-yevm-i mevcûd olan akvâmın hiçbirisiyle münâsebet ve garâbet-i cinsiyeleri yokdur. Ma'a-hâzâ kendileri ezmine-i târîhiyeden evvel Avrupada yaşamış olan akvâm ve hâşiye bekâyâsından veya Asya'nın şark ve şimâl cihetlerinden gelmiş akvâm-ı Moğuliyeden olmayub, 'Irak-ı Kâfkâsiyye'nin en mükemmel ve en güzel sîmâ ve kıyafetini ha'iz bir kavim necîbdir. Çerkesler hiçbir vakit kendi memleketlerinde büyük bir devlet teşkîl itmeyüb, eski zâmanlardan beri bilâd-ı Kâfkâsı zabt iden büyük devletlere ve zâman zâman zuhûr iden cihangîrlere tâbi' olagelmışlersede, hiçbir vakit tamamıyla mutî' olmayub, dâ'ima istiklâl-i zâtilerini az çok muhâfaza itmiş; ve Estrabonun (استرابون) zâmanından ve belki çok daha evvelden beri kendi beylerinin taht-ı idaresinde bulunmuşlardır. İhtimaldir ki vaktiyle nüfusu ziyâde bir kavim olub, memleketlerine ta'arruz iden ecânible çarpışa

³⁰ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Circassiens " olarak vermiştir.

çarpışa efrâdları azalmıştır. Rusyaya kat'iyen mağlûb olmazdan evvel Çerkesler tahsînen ve takrîben bir milyon nüfus raddelerinde idi. O vakitden beri ekserî memâlik-i 'Osmâniyyeye hicret edip, Çerkesistanda kalanlar pek azalmıştır. Her ne kadar Çerkeslerin eskiden beri yazıları olmayub, yazılı kavânîn ve nizâmâtları yok ise de, 'indlerinde men-nül kadîm-i mer'î bir takım 'âdat-ı mahsûsaları vardır. Kendileri büsbütün müstakil ve har olub, usûl-i idâre ve hükûmetleri bir tarz-ı kadîmde idi. Âhalî beş sınıfa münkasım olub, birincisi ""Paşâ" yahud "Paşî" ta'bir itdikleri en büyük beyleri idi ki her birerleri bulunduğu tarafın derebeyi idi.

"Vürük" (ورق) ta'bir itdikleri ikinci derecede birtakım beyleri dahi var idi, ki ekseriyâ paşâların hizmetinde bulunup, sa'ir ahâlînin üzerine hüküm ve nufûzları var idi. Üçüncü sınıf azatlılardan 'ibâret olub, bunların kendileri ve yâhûd ecdâdları vaktiyle kul iken, ba'de âzad olub, içlerinden ba'zıları servet-i istihsaliyle vürük (ورق) sınıfına geçebilir. Dördüncü sınıf çiftçilerden 'ibâret olub, bunlar beylerinin arâzîsini işlerlerdiyse de, kendileri Rusyadakiler gibi büsbütün ashâb-ı arâzînin meliki hükmünde olmayub, istedikleri vakit çiftliği terkle diğer bir çiftliğe gidebilirler; ve kendilerine mahsûs hayvanât ve sürüleri dahi vardır. Beşinci sınıf köle ve câriyelerden 'ibâret olub, bunlar esnayı muhârebede düşmandan istirkâk olunur, ve erkekleri kadınlarıyla evlendirilerek yetiştirilen evlâd dahi köle ve câriye gibi kullanılır. Her paşa ve vürükün (ورق) nüfuz kuvveti kavim ve kabîlesinin ve ittibâ' ve tarafdarlarının ve'l-hâsıl çıkarabildiği müsellaah adamların mikdarına göre olub, 'umûm-i Çerkesler Rusyaya ve sâ'ir devletlere karşı yüz bin 'asker çıkarabilirlerdi. Akvâm ve kabâ'il arasında ve derebeyleri beyninde muhârebât ve münâzi'ât dahi eksik olmayub, tarafının tuttukları esirleri köle ve câriye sıfatıyla satmak eskiden beri 'âdetleri olduğu gibi, akvâm-ı sâ'ireden tuttıkları esirayı ve yetiştirdikleri evladlarını bu vech ile satmak dahi 'âdât-ı mahsûsâları cümlesindedir. Binâ'en 'aleyh Çerkes nâmıyla satılan köle ve cariyelerin cümlesi hâlis Çerkes olmayub, ba'zıları kendileri veya âbâ ve ecdâdları Çerkeslerin eline esir düşmüş Rus ve Gürcü ve sâ'ir akvâma mensûbdur. Ahz-ı sâr kâ'idesi kendilerine pek mer'î olub bunlarında tahdîs iden ba'zı münâzi'âtın halliçün dahi kendilerinden müntehib meclisleri vardır, ki bu meclisler işin ehemmiyyetine göre on onbeş kişiden mürekkeb olur. Meclislerde riyâset neseb ve senle olub, ihtiyârlarına fevka'l-'âde

hürmet ve ri'âyetleri vardır. Kızları te'ehhül idinceye kadar serbest ve açık gezib, misafirleri kabul ve bunlara hizmet itmek kızların cümle-i vezâ'ifindedir. Delikanlılarla beraber raks iderler ve nâmûs ve terbiye dâ'iresi dâhilinde mâ'sûka edub, zevcelerini kendileri enhâb eylerler; bu vechle birbirlerini beğenen delikanlı ile kız ekseriyâ kapışub, ba'de ebeveynlerinin rızâlarına mürâca'at iderler. Ba'ded-te'ehhül kadınlar uzunca bir başörtüsüyle tesettür iderler. Mihmân-nevazlık kendilerinde ziyâdesiyle mer'î olub, mizban mihmânının hayatından kendini mes'ûl 'addeder; ve herkes mihmânının intikamını almak mecburiyetinde bulunur.

Çerkesler 'umûmiyyet üzere ince belli ve uzun boylu olub, saçları siyah, kestâne, kumrâl veya sarıdır. Hareketleri londana (لوندانه) ve tur (طور) ve müşâvirleri kahramanına olub, cesâret ve şecâ'atleriyle meşhûrdurlar; ve nâmûs ve haysiyetlerini muhafaza husûsunda ziyâde mübâlâtları olub, merdâne ahlâk ve 'âdetleri ve 'âli-cenâbları vardır. Âdât-ı kâdimelerine irtibatları ziyâde olub, karn-ı sibâkda Şeyh Mansûr isminde bir zât ve daha ba'zı 'ulemâ bu 'âdetlerin terkiyle ahkâm-ı şer'iyenin ihrasına (احراسنه) sa'î itmişlerse de, adât-ı kâdimenin büsbütün lağvına muvaffak olamamışlardır. Ba'de Şeyh Şâmil merhûm bütün Çerkesleri taht-ı idâresine câmi' ederek, kendilerine ba'zı nizâmât kabul itdirmiş; ve yarım 'asırdan ziyâde düşmanla pençeleşüp, Ruslara kaliteli (كلیتی) telifât verdimiş ise de, nihâyet Rusya 'askerinin kuvveti gâlib gelib, Çerkesistan olunmakla, ebedi kimseye tamâmıyla râm olmamış olan Çerkesler öyle bir idârenin taht-ı takakkümünde yaşayamayub, fevç fevç memâlik-i 'Osmâniyyeye hicret itmeğe başlamışdır. Kâh taht-ı memnu'iyete alınıb kâh serbest burakmağıylan bu muhâceret el-yevmunâ hazâ devam itmekte olub, bu günki günde memâlik-i 'Osmâniyyede bulunan Çerkesler Çerkesistânda kalanlardan mutlakâ ziyâdedir. Memâlik-i 'Osmâniyyeye gelen Çerkeslerin birtakımı dağınık halde yaşamakda olub, ba'zılarıda ayrıca karyeler teşkîl itmişlerdir. Dağınık hâlde bulunanların kendi lisân ve cinsiyetlerini ancak kendi hayatlarında muhâfaza idebilüb, zürriyyetleri gâ'ib itmekte ise de, ayrıca karyeler teşkîl idenler lisân ve âdetlerini tamamıyla muhafaza itmekdedirler. Çerkeslerden hilâfet-i 'Abbasiyye ve mülûk-u Selçûkîyye ve sâ'ire zamânlarında makâmât-ı 'âliyye nâ'il olmuş ve İslâmiyete büyük hizmetler itmiş adamlar zuhûr itmiş olduğu gibi, mülûk-u Eyyûbiye ve Nebî Kalâvûndan sonra memâlik-i Çerâkise

hayli vakit Mısırdaki hükûmet sürmüş; ve devlet-i Osmâniyye zâmanında Çerkeslerden devlete pek büyük hizmetler ibrâzına muvaffak olmuş nice ricâl ve ekâbir yetişmiştir. Avrupalılar ve 'ale'l-husûs İngilizler Çerkes lisânı hakkında pek çok tahkîkât ve mütâla'ât icrâ' idüb, bu bâbda bir takım kitaplar yazmış; ve bu lisânın sarfını ve lügat kitabını dahi zabt, ve latin harfuyla neşr itmişlerdir.

Çerkesistan³¹ (چركستان) (III.C., s.1871-1872)

Bilad-ı Kâfkâsda büyük bir hıttta olub, Kâfkâs silsile-i cibâlinin kısm-ı garbîyesi sırtından ve şimâlî eteklerinden 'ibâret olduğu halde, şimâlen Kuban ve Terek Irmakları'nın mecrâlarına kadar bu iki ırmak vâdîlerinin kısm-ı cenûbîyesi dahi şâmil bulunur. Bu vechle garben Karadeniz ve Azak Deniziyle, cenûben Mengirli (منكرلى) ve Gürcistanlı, cenûb-i şarkî cihetinden Dağıstanla, şark ve şimâl-i şarkî cihetlerinden dahi Nogay ve Tatar akvamının meskeni olan birtakım ovalarla mahdûddur. 41° 54' ile 45° 1' 'arz-ı şimâlî ve 34° 3' ile 43° tül-i şarkî aralarında mümted olub, her taraftan ve 'ale'l-husûs cihet-i şarkîyeden hudûdu tamâmıyla mu'ayyen olmadığından, mesâha-i sathiyyesi hakkında sağlam bir şey dinlemezsede, 70.000 murabba' kilometre raddelerinde tahmin olunabilir. Arâzîsi kısm-ı cenûbîyesinde pek dağlık ve mürtefi' olub, Kâfkâs'ın en yüksek mahalli ve 5423 metre irtifâ'ı olan Elbruz Dağı dahi bu hıttta dâhilindedir. Cereyan-ı miyâh î'tibâriyle üç mâ'ileye münkasım olub, kısm-ı â'zamı olan şimâl-i garbî cihetinin suları şimâl-i garbîye doğru akarak, Terek Irmağı vâsıtasıyla Bahr-i Hazara mansab olur. Cenûb-i garbî kısmının ya'ni Kâfkâs silsilesinin cenûbi mâ'ilesinde bulunan Âbâza hıttasıyla civârlarının suları dahi doğrudan doğruya Karadenize dökülür. Dağlık kısmının ekser mahalleri ormanlarla mestûr olub, pek yüksek meşe, çam, dişbudak ve sa'ir ağaçları vardır. Kuban ve Terek vâdîlerine garib olan mahalleri ise düz ve münbit olub, her ne kadar zirâ'at pek geri ise de, yine hayli mikdâr buğday, arpa, çavdar, darı, mısır, pirinç ve sa'ir hubûbâtla keten, kenevir, tütün ve sa'ire hâsıl olur. Üzümü dahi çokdur. Güzel mer'âları dahi olub, yapağısı pek makbûl koyunlarıyla meşhûr atları ve keçi ve sığır ve sa'ir hayvânâtı vardır. Bulunan ma'denlerin en mühimi demir olub, tûtîyâ, bakır, kurşun, şâb, kömür, değirmen ve kireç taşları ve sa'ire dahi

³¹ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde " Circassie " olarak vermiştir.

bulunur. Dağlarda av hayvanları pek çok ve mütenevvi‘ olub, ahâli’nin başlıca meşgûliyetlerinden biri de avcılıktır. Sanâyi‘ pek geri olub, Çerkes kadınları kendi ihtiyaçlarına mahsûs bir nev‘i ince şiyak (شياق) ve sa’ir ba‘zı mensûcât i‘mâl iderler. Sevâhilde bulunan Anapa ve Taman (طمان) ve Temruk (طمروق) ve Sahum (صحوم) gibi birkaç iskele ile Rusların Kuban ve Terek kenârlarında ahiren te’sis itdikleri Yekaterinodar (بقترينودار) Piyatiforsuk (بياتيفورسوق) gibi birkaç küçük kasabadan başka Çerkesistan’ın şehir ve kasabaları olmayub, Çerkesler köylerde ikâmet iderler.

Çerkesistan ezmine’i kadîmeden biri Çerkeslerle meskûn olub, Estrabon (استرابون) ve Pilin (پلين) gibi en eski coğrâfiyyûn bu hıtta da sâkin bulunan kavmi “Çerkes” ismine pek garîb isimlerle yad idiyorlar. Bunlar eskiden beri müstakil ve her yaşayub, İran ciangîri Kenihserv (كنيحصرو) tarafından dahi râm edildikleri bilinemiyor, ve ihtimâldir ki Kenihserv (كنيحصرو) mağlup ve katl ittiği mervi olan melike “Muris” (موريس) dahi bir Çerkes karısı idi. Ezmine-i kadîmede “Amazon” (آمازون) yahud “Hemezön” (همهزن) ismiyle şöhet bulmuş ve kadınları cengâverlikle meşhûr olan kavmin dahi Çerkes kavminden ‘ibâret olması maznûndur. Ba‘de Aşkinyandan (اشكانيانندن) Trabzon cihetlerinde hüküm süren mühürdâda tâbi‘ olub, bunun mağlûbiyyeti üzerine Romalıların taht-ı tâbi‘iyetine girmişlersede, tâbi‘iyet resmi ve sûrî bir sûretde bulunmuşdur. Ondan sonra dahi müstakil ve ayrıca olarak kendi ‘alemlerinde yaşamış oldukları, komşuları olan Gürcüler ve Ermeniler gibi, Hristiyanlığı kabul etmeyub, eski dinlerinde kalmalarıyla ya‘ni yüksek ağaçlara ve tabi‘atın sa’ir böyle harkul‘ade şeylerine ‘ibadetde sebâtlarıyla dahi müsbitdir. Hazreti Osman (r.a) ın zâmanı hilâfetinden başlayarak, hilâfet-i Emeviyye ve ‘Abbasiyye zâmanlarında o taraflarda vukû‘ bulan fütûhât-ı İslâmiye arasında dahi Çerkesistan, dağlarının metanet ve Müdâfa‘a-’i tabi‘iyesi memani‘atiyle, istiklâlîni muhâfaza idebilmişdi. Devr-i İslâmda en evvel İranda hükûmet süren Selçukiler bu memleketi zabt, ve ba‘de Timurlenk büsbütün râm idüb, ahâlîsini kâmilen din-i İslâma idhâl eylemişlerdir. Timurun vefâtından sonra Çerkesler istiklâllerini istirdâd idüb, mu’ahharen Rusların tecavüzatından emin olmak için, Kırım hanlarına tâbi‘ olmuşlarsa da, Tâtârların itdikleri mezâlîmî dahi çekemeyub, doğrudan doğruya Devlet-i ‘Aliyye’i ‘Osmâniyye’nin zîr u tâbi‘iyetine girmişlerdi. Gınarca mu‘âhedesi Devlet-i ‘Aliyye-i Çerkesistan’dan keff-i yed itmeğe mecbur idüb, Ruslar 1783 de

Kuban ve Erdisini (ارديسينى) zapt itmekle, Çerkesistan üzerine dahi iddi'ayı tabi' yete kalkışmışlarsada, Çerkeslerden hiçbir nevi' vergi alamayub, orada bir güne hükûmet icrâ idemiyorlardı. Ba'de Ruslar bu cesur kavmi büsbütün râm itmek teşebbüsünde bulunarak, yarım 'asır Peyapı (پياپی) kendileriyle musirrane muhârebe itmişlerdir. Çerkesler bu elli senelik muhârebede harkul'âde bir gayretle sebât idib, kısm-ı gelileri mahv-u perîşân oldukdan sonra, vatanlarında Rus bandırasının Temuçini görmekten ise, o kadar sebât ve cesaretle müdâfa'a etdikleri vatanlarını bir daha görmemeyî ihtiyâr iderek, içlerinden 200.000 kişi fevc-â-fevc memâlik-i 'Osmâniyeye hicret itmişlerdir. Bu muhâceret bugüne kadar devam itmekte olup, Çerkesistanda pek az Çerkesler kalmışdır. Çerkesler birçok kabilelere münkasım olup, lisânları dahi az çok farklı ise de, cümlesi bir kavmin furû'undan 'ibâretidir. Abâzalar ve Çeçenler dahi Çerkes kavmi şu'abâtındandır. Ruslar Çerkesistan'ın nâmını bile haritadan kaldurub, Kuban havzasındaki kısmını ırmağın şimâlindeki vâsi' ovalarla beraber Kuban, ve Serik (شرك) Irmağı havzasındaki kısmını havza-i mezkûrenin sâ'ir taraflarıyla berâber Bahr-i Hazara kadar Terek nâmlarıyla birer eyâlet 'add itdikleri gibi, Bahr-i Siyah sâhilindeki Abaza hıttasını Bahr-i Siyah eyâleti nâmıyla ayrıca, bir eyâlet ittihâz itmişlerdir.

Huna (خونا) (III.C., s.2070)

Azerbaycan'ın müntehâ-ı şarkında bir kasaba olup, içinde kaliteli (کلیتلی) kağıt i'mâl olunmak münasebetiyle, "kağıt kenad" (کاغد کناد) dahi tesmiye olduğunu Yâkût el-Hamevîye beyân idiyor.

Daryel³² (داریل) (III.C., s.2089)

(Yahud Daryal) Cibâl-i Kafkas'ın en mühim boğazı olân bâb-ül inde eski ve meşhûr bir kal'a olup, 1374 metre irtifâ'ı olân bir kayanın üzerinde mü'essis idi. Terek nehri bu kal'anın altından geçmekle, üzerinde bir kargır (کارگیر) köprü dahi var idi. Ruslar bu kal'ayı tahrîb ve kayanın bir kısmını dahi hadım itdikleri gibi, köprü de yıkılıb, daha aşağıda bir ahşap köprü yapılmışdır.

³² Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Dariel, Darial " olarak vermiştir.

Dağıstan (داغستان) (III.C., s.2090-2092)

Bilad-ı Kafkasdan bir hıttta ve eyâlet olub, Kafkas silsile’i cibâlinin şimâl-i şarkîyesinde ve silsile-i mezkûre ile Bahr-i Hazar arasında vâki’dir.

Hudûd ve mesâhası- Dağıstan hıttası 41° 15' ile 43° 22' ‘arz-ı şimâlî ve 42° 55' ile 46° 8' tül-i şarkî aralarında olarak Bahr-i Hazarın sâhil-i garbîyesinde mümted olub, şimâlen Terek eyâletiyle, garb-ı cenûbi cihetinden Tiflis eyâletiyle ya’ni Gürcistan hıttasıyla, cenûben Yelizavetpol ve Bakü eyâletleriyle, şarken dahi Bahr-i Hazarla muhâtdır. Mesâha’-i sathıyyesi 29.840 murabba‘ kilometre ve ahâlisi 450.000 kişidir.

Ahvâl-i tabi’iyesi, cibâl ve enhârı - Dağıstan hıttası Kafkas silsilesinin Bahr-i Hazar sevâhiline doğru mümted şimâlî ettiklerinden ve şu‘belerinden ‘ibâret olub, bu şu‘belerin en büyüğü Derbende müntehî olân Tebaseran (تبايران) dağıdır, ki sâhile garib mahale kadar mümted olub, orada geçid veriyor. Bu münasebetle şehir Derbend tesmiye olunmuşdur. Bu mahal eski Yunaniler tarafından “Pili Albaniye” (پیلی آلبانیه) ‘Araplar tarafından “Bâb-ül Ebvâb” İraniler tarafından “Derbend” ve Tatarlar tarafından “Demir Kapu” tesmiye olunmuşdur. Vel-hâsıl Dağıstan hıttası dağlık bir yer olub, hatta isminin dahi “Dağ” kelime’i terkiyesiyle “Sitan” ihat-ı fârîsiyesinden mürekkeb olması maznûn ise de, akvayı ihtimâlâta göre, bu isim oralarda sâkin bulunmuş olân Dağ yahûd dâğ kavminin isminden müştakkdir. Dağları’nın ekseri kalesi olub, üzerlerinde biriken eseri henüz görülmemiştir. Dağıstan’ın nehirleri ‘umûmiyyet üzere Kafkas silsilesi eteklerinden neb’âtle, şimâl-i şarkîye doğru cereyân, ve hıttayı birçok mevâzî‘ havzalara taksîm iderek, Bahr-i Hazara mansab olur. Bunların en büyüğü Sulak Irmağıdır, ki Kuyusu (قويوسو) nehrini dahi ahz idererk, Dağıstan’ın bütün şimâl-i garbî kısmının sularını cami‘ ve mecrâsının aşağı kısmı hıttanın hudûd-u şimâlîyesini teşkîl idiyor. Ancak menba‘ından yukarı iki kola ayrılıb, Ağrahan ismini alan şimâlî kavli hudûdu tehdidde devam, ve Sulak ismini muhâfaza iden cenûbî kavli daha aşağıda ensbab (انصباب) ider. Bu iki kavli arasında üç ismiyle uzun bir şube-i cezîre ile birtakım alçak arâzî bulunur. Büyüklükde ikincisi Dağıstan’ın hudûd-u cenûbiyesini teşkîl iden Semur Nehridir. Bu iki nehir arasında doğrudan doğruya denize dökülür birçok nehirler vardır, ki bunlarında

başlıcaları şimâlden başlayarak: Turkali, Manas, İncik, Kumru, Bahlı, Boğan, Derbah, Rubah ve Gelgeri nehirleridir. Sevâhili düz olub, yukarıda zikr olunan üç şube-i cezîresinin teşkil itdiği Ağrahan Körfezinden başka hiçbir kavmi ve limanı yoktur.

Ekâlîm ve hevâsı - Her ne kadar Dağıstan'ın yüksek yerlerinde hava serince ve sağlam ise de sevâhile garib olan mahallerinde yarın harareti pek şiddetli olub, mizân-ül harâre gölgede santigrad hesabıyla 48 dereceye kadar çıkar. Sıtmaları dahi çok ve 'ale'l-husûs yabancılar için mahluktur. Ve bâğlat (باعلت) müdhişesi kesir-ül vuku'dur.

Mahsûlâtı - Dağ etekleriyle sâhil arasında olan alçak yerlerinin mahsûlâtı pek az olub, temmuz ve ağustosda kesret-i harâret nebâtât ve mezrû'âtı ve ağustosda kesret-i harâret nebâtât ve mezrû'âtı yakar. Bu cihetde bağlarla dut ağaçları çokça olub, hayli şarab ve ipek çıkar. Yüksek yerleri ise zirâ'ate daha elverişli ise de, pek de mezru' olmayub, kısım-ı 'azamı orman ve Mer'âdan 'ibâretidir. Buğday, mısır, darı, safran, kenevir, ve sâ'ireden 'ibâret olan mahsûlâtı az miktardadır. Hayvânât-ı ahâliyesi ve 'ale'l-husûs koyun, sığır ve hergelesi ziyâdedir. Dağlarda o hayvânlarıyla sâ'ir hayvânât ve haşyesi çok olub, ayı, kurt, tilki, çakal, geyik, yabanî sığır, yabanî keçi, yabanî kedi, misk kedisi ve sa'ire bulur.

Taksîmât-ı mülkiyesi, mikdâr-ı ahâlisi, şehir ve kasabaları - Dağıstan henüz Rusya hükûmeti tarafından sa'ir eyâletler gibi muntazam sûret de kazâlara taksîm olunmayub, hanlık ve niyâbet ve sa'ir 'üvânlarla 10 da'ireye münkasım bulunuyor, ki şunlardır: Derbend, Demirhan, Şuara, Gonib (غونيب) kazî Kumuk, Andî, Avar, Kaytak Tebaseran, (قايதாக تبايران), Dargu (دارغو), Kurin (کورين), Samur. Ba'zı kitaplarda dahi taksîmiyle miktar-ı ahâlisi bir veche zir zabt olunmuşdur:

Tablo:1.1

1-)	Şimâli Dağıstan	Miktar-ı Ahâlisi
1.	Sulak Niyâbeti	11551
2.	Targu Hanlığı	27796
3.	Mahtulin Hanlığı	15192

4.	Dargu Kâzası	62662
2-)	Vustâ Dağistan	
5.	Gunrib Kâzası	48631
6.	Kâzı Kumuk "	31245
7.	Avar "	28654
8.	Andı "	29434
3-)	Cenûbî Dağistan	
9.	Kaytan Tebaseran Kazâsı	72328
10.	Kurin "	31790
11.	Semur "	30654
4-)	Yukarı Dağistan	
12.	Başyatan Kazâsı	14289
13.	Ziganalı "	52588
5-)	Derbend Da'iresi	
14.	Derbend Kazâsıyla Civârları	14131
	Cemi'a	470847

Dağistanda şehir nâmına layık hiçbir ma'mure olmayub, kasaba denilebilecek mahalleleri dahi merkezi olân Derbend ile Targu kasabasından 'ibâretidir.

Ahâlisi, cinsiyet ve lisân ve mezhepleri - Dağistan'ın ahâli-i asliyesi Lezgi cinsiyetine mensub olub, Lezgi kavmi asıl ve nesepleri meçhûl olan akvâm-ı Kafkasiyedendir. Bu kavim hıttâ-i mezkûrede pek kadîm olub, mîlâd-ı 'İsadan 450 sene evvel yazılmış olân meşhûr Herodotun târihinde dahi bu isimle mezkûrdur. Lezgilerin İran'ın Mazenderan hıttasından Dağistan'a hicret etmiş oldukları hakkında bir rivâyet var ise de, derece-i sıhhati meçhûl olub, bu kavmin söylediği lisânın elsene'i aryanıye (أريانيه) ile bir güne münasebeti yokdur. Lezgilerin olsa olsa Çerkesler, Gürcüler, Lazlar ve sa'ir akvâm-ı Kafkasiye ile münâsebet ve garâbet-i cinsiyeleri olmak ihtimâli var ise de, bununda isbâtı tahkîkât ve tahrîbât-ı 'amîkaya mutevakkıfıdır. Herhalde Lezgi kavmi pek küçük bir yerde yaşadığına göre muteaddid el-lisân olması iktizâ ederken, birçok şû'be ve kabilelere münkasım olub, bunların her biri kendine mahsûs bir lisânla mütekellimdir.

Bu lisânlar bir lisân aslının şû‘beleri olmakla, beyinlerinde garâbet ve münâsebet bulunmak lazım geliyor ise de, ba‘zıları beyinde birbirinin lisânını asla anlayamayacak derecede fark vardır. Başlıcaları altı yedi ‘adedinde olup, her biri birkaç neva‘ münkasımdır. Bu lisânların ba‘zıları yalnız bir iki köy ahâlîsi beyinde müsta‘mil olup, bu hâl ise Ermeni-i kadîmeden biri, Asyadan Avrupaya gitmek üzere Kafkas berzahından geçmiş olan akvâm-ı muhtelifeden oralarda birer mikdâr efrâd kalmış olacağı delâlet idiyor; çünkü bu lisânlardan ba‘zılarının komşularının lisânıyla müşabehet olmadığı mervidir. Zaten Lezgi lisân-ı hâl-i asliyesinde kalmayub, ‘Arabı, Farsı, Türkçe ve sa’ir lisânlardan birçok kelimeler istia‘re itmiştir.

El-hâsıl Dağıstan’ın asıl ahâlîsi Lezgi kavminden ‘ibâret ise de, bunlar dağlık ve mürtefi‘ mahallerinde sâkin olup, Bahr-i Hazar sevâhiline garib olan alçak yerlerinin ahâlîsi Türk, Türkmen, Tatar, Nogay ve sâ’ir akvâm-ı Turâniyedendir. Lezgiler ekseriyet üzere uzun boylu, tendürüst iri gözlü ve kestane saçlı adamlar olup, sîmâları gayetle düzgün ve meşi ve hareketleri levndanedir (لوندانه در). İsti‘dâd zekâvet tabî‘iyeleri fevka’l-‘âde olup, mukaddemâ sirkat ve yağmaya inhimâkları var idiyse, Rusya’nın zabtı altına geçeli bu ahlakdan vaz geçmeğe mecbur olmuşdur. Cümlesi sünni-ül mezhebdirler. Lezgi lisânının edebiyat-ı mahsûsası olmayub, ahâlinin lisân-ı edebisi ‘Arabidir. Ma‘haza Lezgi lisânında dahi huruf-u ‘Arabiye ile muharrer birkaç kitab vardır.

Ahval-i târîhiyesi - Dağıstanın dahi sa’ir bilâd-ı Kafkas gibi bir güne vuku‘ât-ı kadîme ve ahvâl-i târihiye’i mahsûsası olmayub, zâman-ı kadîmde bu yerler hakkındaki ma‘lûmât pek sathi idi. Eski Yunaniler ve Romalılar Dağıstana ve bunun cenûbunda vâki‘ Şirvan hıttasına Albanya (الْبَانِيَا) nâmını verirlerdi. Ba‘de bu isim Arna’vutluğa geçmiş; ve Asya Albanyası (الْبَانِيَا) ile Avrupa albanyası (الْبَانِيَا) nâmlarıyla tefrik olunarak, bu ism-i müşareketi ba‘zı müverrihince Arna’vutların Dağıstan cihetinden gelmiş olmalarına ihtimâl vermiş ise de, bu fikrin batıl olduğunu “Arna’vut” maddesinde göstermişizdir. Lezgi ismi Gürcüler ve sa’ir akvâm-ı mütecâvire tarafından verilüb, kendilerinin meçhûlü olduğu gibi Albanya (الْبَانِيَا) ismi dahi Romalılar tarafından verilüb, memleketin dağlık olması münasebetiyle vaz‘ idilmiş olması melhûzdur.

Ezmine’i kadîmede Dağıstan dahi sa’ir bilâd-ı Kafkas gibi Keyhüsrev’in ve sa’ir ba’zı cihangirlerin zabtı altına geçmiş ise de, muvakkî‘ ve arâzîsinin metâneti hasebiyle, ahâlisi büsbütün râm ve tül-i müddet cizye-güzar olmayub, mütegalibeyn bir sağanak gibi memleketin üstünden gelüb geçmişti. Aktar-ı şimâlîyeden hücum iden akvâm-ı Turâniye’i ve haşyenin ba’zısı tarafından dahi pâ-i mâl olub, bunlardan Avarların Dağıstanda zürriyyet bırakmış oldukları dahi melhûzdur. Hazreti ‘Osman’ın devr-i hilâfetinden başlayarak Emeviler ve ‘Abbasiler zâmanında o cihette birçok muhârebeler vukû‘ bulmuş ise de, anlaşıldığına göre, Dağıstan ahâlisi ya’ni Lezgiler o vakitlerde kendi memleketlerine mâlik olmayub, Hazarların ve sa’ir akvâm-ı Türkiye’nin taht-ı zabtında bulduklarından, guzât-ı İslâm Lezgilerle değil, belki bunların hâkimleriyle muhârebe itmişlerdir. Herhalde o vakitlerde Lezgiler din-i İslâm-ı kabûl idüb, Dağıstan memâlik-i İslâmiyye da’iresine dâhil olmuş; ve Hristiyanlığı kabul itmiş olan komşuları Gürcülerle dahi pek çok muhârebe ve mukâteleleri vukû‘ bulmuşdur. Cengiz ve Timur’un hurûclarından sonra Dağıstan Şirvanla beraber bir hükûmet-i müstakile sûretine geçüb, Şirvan Şahın ve mülûk-u derbendiye nâmıyla ma’rûf olân hükümdârları bir hayli vakit Akkoyunlularla ve mülûk-u Safeviyye ile muhârebe iderek, nihâyet Dağıstan Şirvanla beraber İran’ın yedd-i zabtına geçmiş; ve ‘Osmanlılarla İraniler arasında vukû‘ bulan muhârebât-ı ‘adidede meydan harâb hâlde bulunub, defa’atle memâlik-i ‘Osmaniyye da’iresine ahal (اخل) olunmuşdu. Nihâyet karn-ı sâbıkda İraniler bu hittâyı Rusya devlete terke mecbûr olub, lakin ahâlisi tül-ü müddet Rus ‘askerine karşı mukâvemet itmiş; ve ancak 1764 târîh-i milâdisinde Ruslar memleketi zabta muktedir olabilmişlerdir. Dağıstanda gerek münferiden ve gerek müctemi’an birçok ahâli memâlik-i ‘Osmaniyyeye hicret itmişlerdir.

Dağıstânî (داغستانی) (III.C., s. bk)

“Vale” (واله) maddesine müraca ‘at buyrula.

Derbend (دربند) (III.C., s.2128)

Bilad-ı Kafkas’dan Dağıstan hittasının merkezi bulunan bir kasaba olub, Bahr-i Hazarın sâhil-i garbîyesinde ve Tiflisin 296 kilometre şarkında olarak 42° 4’ ‘arz-ı şimâlî ile 45° 53’ tül-i şarkîde vâki’dir. Kafkas silsilesi şu bâtından bir dağın

eteğinde vâki' olub, bir nısf-ı da'ire şeklinde olduğu hâlde, bir 'asırla muhâtdır. Kasaba'nın üstündeki dağın tepesinde bir kala' olub, kasabaya bu ismi kazandıran Boğar dahi 2 kilometre tülunda iki sureli cisim duvarla mesduddur. Kısm-ı a'zamı müslim olmak üzere, 13.775 ahâlisi, 15 câmi' şerifi, 2 kilisesi, 3 hâvrası, 12 mekteb, 3 çârşısı ve hayli debbağ-haneleriyle ıslaha ve ipek ve yün mensûcât destigahları vardır. Limanı olmayub, önü açıktır. pek eski bir kasaba olub, Kubad veya Nuşirevân tarafından te'sis idilmiş olduğu mervidir. Te'sisinin maksadı "Hazar" (خزر) kavmi'nin tecavüzata karşı bir siper olmakdan 'ibâret bulunmuş olduğundan, emr-i tahakkümüne ziyâdesiyle i'tâ' olunmuşdu. Evâ'il-i devr-i İslâmda mâ'mûr bir şehir olub, müşâhir 'ulemâdan birçok zevâtın maskat-ı re'si bulunmuşdur. Coğrâfiyyûn-u İslâm metânet ve istihkâmatını tavsîfde mübâlağa idiyorlar. 'Arablar 'inde "Bab-ül ebvâb" ve "El-bâb" isimleriyle ma'rûf olub, Türkler 'inde dahi "Demir Kapu" ismini almışdır. Devlet-i 'Osmaniyye ile devlet-i Safeviyye arasında vukû' bulân muhârebât sonrasında def'atle 'asâkir-i 'Osmâniyye tarafından feth ve istirdâd olunarak, hayli vakit memâlik-i 'Osmaniyyeden ma'dûd bulunmuşdur. 1722 târîh-i milâdisinde Büyük Petro tarafından zabt olunarak, 6 sene sonra Nadir Şah tarafından istirdâd, ve 1813 de bit-tekrâr Rusyaya terk olunmuşdur. Rusya'nın İstavropol eyâletinde ve Bahr-i Hazara dökülen Kuna Nehri üzerinde dahi bu isimle bir küçük kasaba olub, ekseri orman olmak üzere, 2000 ahâlisi vardır. Bu senenin Penaloka (بنالوقه) sancağında dahi bu isimle bir küçük kasaba vardır.

Redout Kal'a (ردوت قالعہ) (III.C., s.2272)

Bilad-ı Kafkas'ın " Kutayyis" (قوتاييس) eyâletinde ve Tiflisin 373 kilometre garbında olarak Karadeniz sâhilinde müstahkem bir kasaba ve iskele olub, 2000 ahâlisi vardır.

Revan³³ (روان) (III.C., s.2305-2306)

El-yevm-i Rusya'nın elinde bulunan bilâd-ı Kafkas'ın Tifliden sonra en büyük ve en meşhûr kasabası olub, hemnâmı bir eyâletin merkezidir. Tiflisin 230 kilometre cenûbunda ve Aras Irmağına tâbi' Zengi Nehri üzerinde vak'i olub, 15.040

³³ Şemseddin Sâmi Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Erivan " olarak vermiştir.

ahâlisi, mute‘addid cevâmi‘ şerîfesi, birkaç kilisesi, geniş bâzârı, güzel bahçe ve bağları, vâsi‘ meydânları, mute‘addid kışlası ve bir top fabrikası, debbağhaneleri, çanak çömlek i‘mâlât-haneleri, pamuk mensûcât destigâhları, Anadolu ve Rusya ile işlek ticareti, bir yüksek kayanın üzerinde kal‘ası ve kal‘a derûnunda 800 hane ile eski hanlara mahsûs bulunmuş bir sarâyı vardır. Ahâlisinin bir büyük kısmı Ermenidir. Bağlarının şarabı meşhûrdur. Bu kasaba def‘âtle dâhil memâlik-i Osmâniye olub, mükerreran İran tarafından istirdâd olunmuş; ve nihâyet 1828 târîh-i milâdisinde Ruslar tarafından zabt olunmuşdur. Revân eyâleti’nin mesâha-i sathiyyesi 27822 murabba‘ kilometre ve ahâlisi 547.695 kişidir. Arâzîsi muhtelif olub, yüksek dağları ve münbit vâdi ve ovaları vardır. Havâsı dahi o sûretle muhtelif olub, mahsûlâtının envâ‘ı hâsıl olur. Mahsûlât-ı zer‘iyyesi buğday, arpa, mısır, darı, pamuk, keten ve sa‘ireden ‘ibâret olub, incir, portakal, limon, şeftali ve sa‘ir meyvalarıyla üzümü dahi çok ve pek iyidir.

Zeravend (زرآوند) (IV.C., s.2413)

Azerbaycan’da Urmiye Gölü kenârında bir kasaba olub, hasâisi kitab-ı ‘Arabiyyede mufassalan mestûr olân ilçesiyle meşhûr idi.

Seblân (سبلان) (IV.C., s.2534)

Azerbaycan’da Erdebil kasabası üzerinde bir yüksek dağ olub, zirveleri kış yaz karla mestûrdur. Üzerinde bir hayli kara ve bazı merâkid sâlihîn bulunmakla, civâr ahâlisi ‘indinde mu‘azzez ‘add olunur. Haritalarda Sevalan sûretinde muharrer olub 4844 metre irtifâ‘ı olduğu gösteriliyor. Muntafî bürkân olub, etkilerinde bir hayli miyâ-ı ma‘deniyye’i hâresi vardır.

Secas (سجاس) (IV.C., s.2537)

Azerbaycan’da Hemedan ile Ebher arasında bir kasaba olduğu coğrâfiyûn ‘Arab asârında mezkûrdur.

Serav (سراو) (IV.C., s.2545-2546)

(Yahud Serev) Azerbaycanda Erdebil ile Tebriz arasında bir kasaba olub, birçok ‘ulemânın maskat-ı re’si bulunmuş; ve Cengiz’in zuhûrunda Moğollar tarafından tahrîb olunrak ahâlisi katliâm olunmuşdur. Nisbeti serâvi ve servidir.

Selmas (سلمات) (IV.C., s.2605)

Azerbaycan’da Urmiye ile Tebriz arasında ve Urmiyeden iki, Tebrizden üç havîden dahi bir günlük mesâfede büyük ve meşhûr bir şehir iken harâb olmuş olduğunu Yâkût el-Hamevî beyân idiyor.

Sevanga (سوانغه) (IV.C., s.2670)

Kafkasya’nın Revan eyâletinde vâki ‘ Gökçe gölünün şimâl-i garbî köşesinde ve sâhilden 2 kilometrelik mesâfede bir küçük ada olub, şimâl-i garbîden cenûb-u şarkîye boyu 1070 vâkî 530 metre ve muhîd dâ’iresi 3 kilometredir. Sönmüş bürkandan ‘ibâret bir tepe şeklinde olub, nebâtâtdan ‘ârîdir. Üzerinde bir Ermeni mânastırı vardır, ki içinde oturan keşişler lakırdı söylemekle mükellefdirler. Kadın ve çocukların bu adaya yanaşmaları memnû’dur.

Sisban (سيسبان) (Yahud Sisvân) (IV.C., s.2760)

Azerbaycan’da İran nevâhisinde ve bilgandan dört günlük mesâfede bir kasaba olduğunu Yâkût el-Hamevî rivâyet idiyor.

Siscân (سيسجان) (IV.C., s.2761)

Azerbaycan’da İran’ın şimâlînde bir kasaba olub, Hazreti ‘Osmân (r.a)ın hilâfetine Habib bin Mesleme tarafından feth idildiği kitab-ı fütuhda mezkûrdur.

Şah Dağ (شاه طاغ) (IV.C., s.2838)

Kafkas cibâli’nin en yükseklerinden olub, Dağıstanda 20' 41° ‘arz-ı şimâlî ile 20' 45° tül-i şarkîde vâki’dır, ve 4253 metre irtifâ’ı vardır. Zirvesi garanit ve etekleri arâzi’i kelisedendir. Semur Nehri eteklerinden tebe’ân ider. Altında sâhil ile dağ arasında derbendî muhâfaza eder. Sebran (سبران) ismiyle bir kal’a bulunuyor.

Şirvân (شروان) (IV.C., s.2853)

(Asli şeyinin fethiyle olub, zebazedi kesr iledir.) Bilâd-ı Kafkas'dan bir Hazarın sâhil-i garbîyesinde ve Kafkas silsile-i cibâliyle Kur Nehri'nin aşağı mecrâsı arasında bir hıtta olub, merkezi Şemâhi kasabasıdır. El-yevm-i Rusya'nın elinde olub, Bakü eyâletine mülhaktır. Kısım-ı şimâlîsi cibâl-i Kafkas eteklerinden ve kısım-ı cenûbîsi Kur ferasına ve sâhil-i Buharadan mümted olân düz ovalardan 'ibâret olub, şimâlen silsile-i mezkûre sûretiyle Dağıstandan ve cenûben nehr-i mezkûr mecrâsıyla Karabağdan ayrılmışdır. Kur Irmağına ve doğrudan doğruya denîze dökülür birkaç nehri vardır. Arâzîsi pek münbit ve mahsûldârdır. Bu hıtta mülûk-i Emeviye zamânında memâlik-i İslâmiyyeye ilhâk olunarak, dokuzuncu karn-ı hicrîde Şirvan Şâhın zamânında müstakil bir hükûmet sûretine girmiş; ve ba'de İrana mülhak olub, 986 târihinde Sultân Murad Han-ı Sâlis devrinde feth ile, memâlik-i 'Osmâniyyeye zamm olunarak, 14 sancâğa taksîm olunmuş idi. Bir hayli vakit idâre-i 'Osmâniyye altında kaldıktan sonra, yenîden İran'a göçüb, 1813 târihin-i milâdisinde 'akd olunan Gülistan mu'âhedeşiyle Rusyaya terk olunmuşdur.

Şemâhî (شماخی) (IV.C., s.2867)

Bilâd-ı Kafkas'da Bakü eyâletine tâbi' Şirvân hıttasında ve Bakünün 110 kilometre garbında ve denîze varmadan kumlarda nâ-bedid olan Pirisket (پیرسکت) nehri üzerinde bir şehir olub, vaktiyle Şirvan hıttasının merkezi ve Derbendiye mülûkunun makarr-ı idi. Mülûk-u Derbendiyeden sonra Şâh İsmâ'il-i Safevi tarafından İran'a ilhâk olunarak, Sultân Murad Han-ı Sâlis devrinde 968 de feth, ve zımmiye'i memâlik-i 'Osmâniyye olmuş iken, ba'de yine İran'a geçüb, mu'ahharan Nadir Şâh tarafından tahrîb, ve bunun cenûbu garbî cihetinde Kur Irmağına tâbi' Aksu kenârında yeni Şemâhi ismiyle diğeri bir kasaba te'sis olunmuş; ve eski Şemâhi bir hayli vakit harâb hâlinde kalmış ise de, ba'de Tatarlar tarafından yenîden i'mâr olunarak, tedricen ahâlisi çoğalmışdır. Rusya'nın eline geçdikden sonra, Bakü merkez eyâlet ittihâz olunarak, Şemâhi merkezini gâ'ib itmiş ise de, merkez kazâ ittihâz olunub, yeni Şemâhiye galebe çalmışdır.

Şemseddin İldeniz (شمس الدين ايلدكز) (IV.C., s. bk)

Azerbaycan'da hükûmet süren atabeyin sülâlesinin re'isi olup, 'an asl-ı Sultân Mahmud bin Melikşah-ı Selçuki'nin kölelerinden idi. Ba'de Sultân Tuğrul bin Mahmud bin Melikşâhdan düvel kalan hâtûnu tezviç itmekle, onu oğlu Sultân Arslân bin Tuğrulun zâmanında, atabey olup, idâre-i umûru büsbütün eline almış idi. 13 sene icrâyı 'imâretten sonra, 568 de vefât edüb, oğlu Cihan Pehlûvân ve ba'de Denîz oğlu kızıl Arslân halefleri olmuştur.

Şemseddin Hoyi (شمس الدين خويى) (IV.C., s.2872)

(Kādî'l-kudât Huccet-ül İslâm Ebûl 'Abbas Ahmed bin el-Halil) Müşâhir hükemâ ve fukahâ'dan olup, bu dahi Fahreddin bin Hatib er-Reyin tilmîzesindedir. Azerbaycan'ın Hoy kasabasında doğub, ba'de Şam'a vürûdla, "Melik-i Mu'azzam 'İsa bin el-Melik-ül Mâ'del" in ikrâm ve iltifâtına nâ'il olmuş; ve bir hayli vakit tedrîsle meşgûl olup, ba'de melik müşârün-ileyh tarafından Dımaşkda kādî'l-kudât olmuş idi. 637 târihinde genç yaşında Dımaşkda vefât itmiştir. Üstâdının nâ-tamâm bıraktığı tefsîr-i şerîfi itmâm, ve nahiv ve usûl-u fukahâ' mute'allik birer kitâb ve ba'zı rumûz hükemiyyeyi mutezamın bir eser te'lif itmiştir.

Şuşa (شوشه) (IV.C., s.2879)

El-yevm Rusya'nın elinde bulunan Karabağ hıttasında Elizavetpol eyâletinde Elizavetpolün 140 kilometre cenûb-u şarkisinde olarak Kur İrmâğına tâbi' bir çaya hâkim 1100 metre irtifâ'ı olân bir kaya'nın üzerinde vâki' bir kasaba olup, 22.000 ahâlisi, metin istihkâmâtı, güzel Kârgîr (کارگیر) haneleri ve geniş sokakları vardır. Ahâlisinin kısm-ı a'zamı Tatar ve kusûru Ermenidir. Karabağ atlarının merkez-i mebâya'asıdır. Kasabada 'Acem taklidi güzel halılar ve ba'zı kaba ipek kumâşlar i'mâl olunur.

Şiz (شيز) (IV.C., s.2899)

Azerbaycan'da Maraga ile Zencan arasında eski bir kasaba olup, pek cesim ve ma'mûr bulunmuş olan Ateşgedesiyle ve civârlarındaki ma'den-i muhtelifen'in kesretiyle meşhûr idi. Hürmüz tarafından bina olduğu mervîdir. Hazret-i Mugire

bin Şu‘be cânibinden salihen feth olunmuşdu. Bir rivâyetde de Şiz bir nâhiyenin ismi olub, merkezi Urmiye idi.

Zâhir (ظاهر) (IV.C., s.3032)

(Sultân) ‘Irak ve Azerbaycan’da hükûmet süren İlkanyan (ایلكانيان) mülûkunun ahiri olan Sultân Ahmed bin Emir Şeyh Üveysin oğlu olub, pederi Timurun havfindan Roma ve Mısıra ilticâ itdiğinde, kendisi pederinin zî-kıymet emvâlini alarak, Naçye (ناحية) kal‘asına tahsîn itmiş; ve 12 sene orada kaldıktan sonra, Timurun o tarafa takrîbini haber almakla, kaçmış idi. Bakiyye-i ahvâli ma‘lûm değildir.

Gori (غوری) (V.C., s.3304)

Kafkasya’nın Tiflis eyâletinde ve Tiflis’in 93 kilometre şimâl-i garbîsinde ve Kur Nehri kenârında vâki‘ kazâ merkezi bir kasaba olub, 5180 ahâlisi vardır. Kasaba ve kazânın ahâlisi Gürcü ve üst kavimlerine mensûb olub, çok hayvânât ve üzüm ile meyvâlar yetiştirirler.

Kars (قارص) (V.C., s.3510-3511)

Rusyaya tâbi‘ bilâd-ı Kafkasda Aleksandrapolün 70 kilometre garb-ı cenûbisinde ve Arz-ı rumun 200 kilometre şark-ı şimâlîsinde olarak Arpa çayına tâbi‘ Kars suyu üzerinde ve 1905 metre irtifâ‘ı olân kayalık ve sarb bir boğazda vâki‘ eyâlet merkezi müstahkem bir kasaba olub, 3670 ahâlisi, mevki‘nin ehemmiyet-i ‘askeriyesi, cisim-i istihkâmâtı ve mahallinin sarplığı ve kışlarının şiddet ve imtidâdıyla berâber hayli işlek ticâreti vardır. Pek eski bir kasaba olub, Batlamyus’un kitâbında Horsa (خورسه) ismiyle yâd olunur. Coğrâfiyun-u ‘Arab âsârında Kars imlâsıyla muharrerdir. En evvel Selçûkîler tarafından memâlik-i İslâmiyeye ilhâk olunarak, ba‘de Moğolların ve sonra İranilerin eline geçüb, Çaldıran muzafferiyetinde zamîme-i memâlik-i ‘Osmâniyye olmuş; karn-ı hâzır-ı milâdi zarfında vukû‘ bulân Rusya muhârebelerinde ‘Osmanilerin Karsdaki mukâvemetleri şöhret bulmuşdur. Mes’eleyi ahirede Rusların zabtına geçmiştir. Kars eyâleti garb-ı şimâlî tarafından Kutays, şimâlen Tiflis, şarken Erivân eyâletleriyle, cenûben ve cenûb-i garbî cihetinden dahi hudûd-u ‘Osmâniyye ile mahdûd olub, mesâha-i

sathiyyesi 145.410 kişidir. Ahâli-i İslâmiyyesinin kayıtlı memâlik-i ‘Osmaniyyeye hicret itmeleriyle berâber şimdiki ahâlisinin yüzde 62’si müslim olup, Türk, Türkman, Karakalpak, Kürd ve sâ’ireden ‘ibâretidir. Yüzde 38’i de Hristiyan olup, Ermeni, Rus, Rum ve sâ’ireden mürekkebdir. Rusyaya iltihâkından beri 60.870 Ahâli-i İslâmiyye memleketi terkle memâlik-i ‘Osmaniyyeye hicret itdikleri hâlde, yerlerine yalnız 27.100 Hristiyan kalmıştır. Bu vecihle memleketin ahâlisi gittikçe azalmaktadır. Eyâlet: Kars, Ardahan, Oltu ve Daştınak isimleriyle 4 kazâyâ münkasımdır.

Kafkas³⁴ (قفقاس) (V.C., s.3542-3544)

Asya ile Avrupa arasında bir cidâr yerini tutmak üzere, Karadeniz’den Bahr-i Hazara mümted büyük bir silsile-i cibâl olup, Karadeniz’de Kerç Boğazı garbında Anapa’nın üstünden başlayarak, garb-ı şimâlîden şark-ı cenûbiye doğru uzanmakla, Bahr-i Hazar sâhilinde Bakü’ye kadar mümted olur. Boyu takrîben 1200 kilometre olup, orta cihetinde ya’ni Daryal Boğazı civârında vasatî sûretde onu 90 kilometre ise de, bunun sağ vusûl-i cihetinde vus’ati aratub, meselâ Elbruz Dağı’nın bulunduğu mahalde onu 200 kilometreden aşağı değildir. Yerliler ya’ni Tatarlar, Gürcüler ve sâ’ir ahâli-i mahalleye bu silsileye “Yalboz” nâmını verirler. Türkçede “Kaf Dağı” dahi dirler. Kafkas silsile-i cibâli bir tek sıra sûretinde uzanmayub, ekser yerlerinde mütevaziyyen uzanır birkaç şu’beye inkisâm ider. Bu şu’beler birçok yerlerde birleşub, bir sıra dökümler teşkîl itdikden sonra, yine ayrılarak, birtakım kapalı havzalar teşkîl iderler, ki bunlarında cibâlin etkilerinden âkîb toplanan suların cereyânına yol verecek birer mahreçleri vardır. Bu hâl Kafkas silsile-i cibâline mahsûsdur.

En yüksek mahalli Kuban ile Terek menâbi‘ arasında ve 43° 21’ ‘arz-ı şimâlî ile 40° 6’ tül-i şarkîde vâki‘ Elbruz cibâl-i meşhûru olup, 5665 metre irtifâ‘ı vardır. Sönmüş bir bürkândan ‘ibâret olan bu dağın tepesi at na‘lı şeklinde olup, eski bürkân’ın ağzını andırıyor. İkinci derecedeki zirvesi vasatında ve mezkûr Daryal Boğazı’nın garbı cihetinde vâki‘ Gazbek Dağı olup, 5065 metre irtifâ‘ı vardır. Gerek bu iki cisim dağın sarp ve dehşetengîz yanları ve gerek aralarında uzanan sûretin

³⁴ Şemseddin Sâmî Kâmûsü’l Â‘lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Caucase " olarak vermiştir.

desterenin dişlerine meşâbe zirveleri müşâbih zirveleri sermedî karlarla mestûr olub, silsilenin sâ'ir tarflarındaki tepeler ve sûretler dahi ebedi insan ayağının basmadığı yerler ise de, bunların garib şekillerini ve dehşet nümâ 'azametlerini seyr idebilmek için pek mürtefi' mahâllere, ve alup silsile'i cibâlinde 1000 metrelik irtifâ'lara kadar inen buz derelerini görmek için Kafkas cibâlinin garâbet ve 'azameti birden bire göze çarpıyor.

Kafkas silsilesi tülen üç kısma münkasımdır: birinci kısmı Anapadan Kuban menâbi'ne dek Karadeniz sâhili boyunca mümted olan kısım-ı garbîsidir, ki 430 kilometre uzun olub, sırtı Karadeniz sâhilinden 10 ve nihâyet 40 kilometre uzak olduğu hâlde, cenûb-i garbî etekleri denize kadar uzanarak, Abaze memleketini teşkil ider; ve şimâl-i şarkî etekleri Kuban vâdîsine ve Azak Deniziyle Rusyaya doğru mümted olan vâsi' ovalara iner. Bu kısım şark-ı cenûbiye doğru uzandıkça, irtifâ'ı aratub, sâhil-i bahrden 40 kilometre içeride olan Uştak (اوشتك) tepesinin 4575 metre irtifâ'ı vardır. Bunun karşısında silsilenin şimâlde bir ikinci sarti mütevaziyyen uzanmağa başlayub, "Kara Yayla" nâmıyla Elbruz cibâline vâsil olur. Bu ikinci sartin birçok boğazları olub, asıl Kafkas sırtından inen sulara geçid veriyor. Asıl Kafkas silsilesi'nin dahi bu kısımda ba'zı boğaz ve geçidleri var ise de, bunların hiçbiri araba ve top geçmesine müsâ'id değildir.

İkinci kısmı Kuban menba'ından Barbalo (باربالو) dağına kadar uzanan kısım-ı vasatı olub, boyu 300 kilometredir, ve Elbruz ve Kazbek dağlarını ya'ni silsilenin en yüksek yerlerini hâvîdir. Bu kısımda silsilenin asıl sûretinden başka mütevâzîyyen uzanır üç sırtı dahi olub, bu sırtları birbirine rabt ider ba'zı şu'beleri vardır. Garâ'ibden olarak Elbruz ve Kazbek gibi en mürtefi' zirveleride bu ikinci sırtlarda bulunuyor. Mezkûr iki dağdan başka Olohul (اولوخول), Tonguz (طونغوز), Ordum (اوردم), Kahtan Dağı, Dik Dağ, Ağaştin (آغاشتن) gibi birçok mürtefi' zirveleri vardır. Bu kısımda birçok geçidi olub, en sağlamı Daryal boğazıdır, ki en yüksek yeri 2427 metre irtifâ'ında olub, Ruslar tarafından sevk-ül ceşş tariki ittihâz olunmuşdur. Kafkas'ın iş bu kısım ve satiyesinden birkaç kol ayrılıb, cenûba doğru uzanır. Bunların çoğu Kura ırmağına tâbi' enhârın vâdileri arasında uzanarak, mezkûr ırmağın vâdîsine müntehî olur. Yalnız Kazbek dağından ayrılıb, garb-ı cenûbiye

doğru mümted olan bir kol Mâverâ'ı Kafkas dağlarına ya'ni küçük Kafkas silsilesine ulaşub, Karadeniz mâ'ilesini Bahr-i Hazar mâ'ilesinden ayırıyor. Bu dağın en yüksek zirvesi 1926 metre irtifâ'ındadır.

Üçüncü kısım Barbalu (باربالو) dağından Bahr-i Hazar sâhiline dek uzanan kısım-ı şarkîsi olub, 430 kilometre boyu vardır. Mezkûr dağdan Sarı dağa kadar cenûba pek az meyl ile şarka doğru uzanarak, mebde'inde Andı ismiyle şark-ı şimâliye doğru Lezgi memleketi içinden bir kol uzatdığı gibi, müntehâsında dahi mezkûr Sarı dağdan Derbende ya'ni bâb-ül ebevâba müntehî olmak üzere, şarka doğru Dağıstan'ın içinden bir ikinci kol uzatıyor. Bu iki kol ile bunların saldıkları şu'be ve etekler Dağıstan'a dağlık ve pek 'arızalı bir yer hâlini kesb itdiriyor. 3662 metre irtifâ'ı olan mezkûr Sarı dağdan Kafkas silsilesi cenûba ve ba'de cenûb-ı şarkîye doğru dönerek, ve gitdikçe irtifâ'ı azalarak, Bakü şube-i cezîresinde bir sıra tepeler sûretinde sâhil-i bahre vâsıl olur.

Kafkas silsile'i cibâli'nin sırt ve zirveleri sermedî karlarla mestûr ve etekleri sarb ve ba'zı yerlerde ormanlarla müzeyyendir. Her ne kadar şimâli mâ'ilesinin kol ve şu'beleri daha çok ve eteklerinin milânı daha az ise de, o cihetden hiza-i bahrden pek az farkları olan alçak ovalara inildiğinden, silsile-i cibâl cisim bir duvar gibi görünür. Cenûbi mâ'ilesi ise daha dik ve kol ve şu'beleri daha az ise de, irtifâ'ları 2000 metreden aşağı olmayan vâdîlere ve yüksek yerlere inildiğinden, Kafkas silsilesinin derece'i irtifâ'ı o kadar göze çarpmaz.

Arâzîsi sert ve tepelerde granit ve daha aşağıda porfirin envâ'ıyla sâir ahcâr ve etrâbeden (التریبیدن) ve en alçak eteklerinde arâzî-i metresibeden 'ibâret olub, gümüş, kurşun, demir, bakır ve sâ'ir ma'denleri ve Bakü cihetinde petrol kuyuları çoktur.

Şimâli mâ'ilesinde Elbruz ve cenûbu mâ'ilesinde Kazbek dağları birer takım miyâh hattı teşkil iderek, şimâlen Elbruz dağı'nın garbı cihetinde Kafkas silsilesinden inen suların cümlesi bit-ticemi' Kuban ırmağı teşkil iderler, ki Azak Denizine dökülür. Elbruz'un şark-ı cihetinde Andı şu'besinin müntehâsına dek Kafkas'ın şimâli eteklerinden inen miyâh-ı câriye bil-içtimâ' Bahr-i Hazara dökülen Terek ırmağını teşkil iderler. Kısım-ı şarkîsinin şimâli şarkî eteklerinden inen sular

dahi yine Bahr-i Hazara mensub Sulak ırmağını teşkil iderler, ve birtakımları doğrudan doğruya bahr-i mezkûra dökülür. Cenûbî mâ'ilesinin ise kısm-ı â'zaminin ya'ni Kazbek dağının şarkındaki tarafının bütün miyâh-ı câriyesi Bahr-i Hazara mansab Kura ırmağına ve mezkûr dağın garbı cihetindeki tarafının sûları Bahr-i Siyâh'â mansab Revan ırmağına veya doğrudan doğruya bahr-i mezkûra dökülür.

Kafkas³⁵ (قافقاس) (V.C., s.3544)

(Küçük yahud aşığı-) Rusya'nın Mâverâ'ı Kafkas memleketinde ve Kafkas silsilesinin cenûbunda olarak 'Osmânlı ve İran hudûdu garbında bulunan dağlara verilen isim olub, bu dağlar, bir silsile veya sırt teşkil itmeksizin, bir taraftan Suram (سورام) dağı vâsıtasıyla Kafkas silsilesine ve bir tafdan dahi 'arz-ı rum dağlarına ve Anadolu'nun Toros cibâline merbûtdur. Bu dağlar başlıca Kura ile Aras vâdileri arasında olub, en yüksekleri olan Elkuz (الاکوز)'un 4000 metre irtifâ'ı vardır. Ahvâl-i arâzî ve ma'den ve orman ve sâ'ir ahvâlce bunların dahi asıl Kafkas silsilesinden farkları yok gibidir.

Kafkasya³⁶ (قافقاسیه) (V.C., s.3544-3549)

(Yahud Bilâd-ı Kafkas) Asya ile Avrupa arasında ve Karadenizle Bahr-i Hazar beyinde Rusya devletine tâbi' büyük bir yer olub, 10 eyâlet ile bir müstakil sancâkdan 'ibâret olduğu hâlde, bir güne imtiyâzâtı hâ'iz olmaksızın bir idâre'i vâhide altında ve ayrıca olarak, bir vâli'i 'umûmiyyenin taht-ı idâresinde bulunur. Kafkasya mâdûn Kafkas (Caucasie) ve Mâverâ'ı Kafkas (Transcaucasie) isimleriyle ikiye münkasım olub, bu iki kısmın arasında Kafkas silsile-i cibâlî mümted olmakla, birinci kısmı Avrupaya ve ikincisi Asya kıt'asından ma'düddur.

Hudûd ve mesâhası - Kafkasya şimâlen "Yaya" (بیا) ve Sarıkamış nehir ve bataklıklarıyla Rusya'nın Don ve Ejderhan eyâletlerinden ayrılmış olduğu hâlde, şarken Bahr-i Hazarla, cenûben İran ve memâlik-i 'Osmâniyye ile, garben dahi

³⁵ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde " Pelit Caucase, Caucase, Inferieur " olarak vermiştir.

³⁶ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde " Caucasie, Pays Du Cacucase " olarak vermiştir.

Karadeniz ve Azak Deniziyle mahdûddur. Mesâha-i sathiyyesi 472554 murabba‘ kilometre olub, 7.300.000 ahâlisi vardır.

Şekl-i tabi‘yesi, cibâl ve enhârı - Kafkasya gayr-ı muntazam bir mu‘ayyen şeklinde olub, şimâl-i garbîden cenûb-i şarkîye olan tül-i âzamı kuş uçuşu hesâbıyla 1200 ve en dâr mahâlînde ya‘ni 42° ‘arz-ı şimâlîde Poti ile Derbend arasında önü 535 kilometredir. Kafkas silsile’i cibâlî bu memleketin ortasından geçüb, memleketi her cihetçe birbirine asla benzemez ve muhâlif iki kısma ayırıyor. Silsile’i mezkûrenin şimâlînde düz ve alçak ve tuzlu bataklıkları hâvî bir tâkım ovalar mümted olduğu hâlde, cenûbunda bu silsilenin karşısında bundan alçak lakin yine hayli mürtefi‘ diğeri bir tâkım dağlar yükselüb, ikisi arasında 2000 metre irtifâ‘ları olan bir tâkım vadiler bulunur. Silsilenin şimâlîdeki yerler Rusya’nın ve deşt-i kıpçağın mer‘âlık ovalarından ma‘dûd olduğu hâlde, Mâverâ‘ı Kafkas pek ‘arızalı ve mürtefi‘ bir yer olub, birbirlerine girift sarb ve ve yüksek dağları hâvîdir.

Bu memleketin dağları ânifen “Kafkas” ve “Küçük Kafkas” maddelerinde beyân olunduğundan tekrârına hâcet yokdur. Enhârına gelince, dağların irtifâ‘ı ve sermedî karlarla mestûriyeti bit-tabî‘ miyâh-ı cereyânın kesretini müntiç olub, gerek Kafkas silsilesinden ve gerek diğeri dağlardan birçok enhâr akub, memleketin iki tarafındaki denizlere dökülür.

Kafkasya enhârı’nın en büyüğü Kura ırmağıdır, ki Kafkas silsilesi’nin cenûbî etekleriyle küçük Kafkasdan inen birçok enhârdan bit-teşkil, bu iki takım dağların arasını ayıran mürtefi‘ ve pek geniş bir vâdinin içinde şark-ı cenûbîye doğru cereyânla, Karabağ ovasına düşdükdüden sonra, arz-ı rûm civârından gelen ve bir büyük mesafede İran hudûdunu ayırub, sağ ve soldan birçok çaylar alan Aras nehriyle birleşerek, Kızıl Ağaç Kuban’ın üst tarafında Bahr-i Hazara dökülür. Bu vecihle Mâverâ‘ı Kafkas’ın kısm-ı â‘zamî Kûra ırmâğı havzasından ‘ibâret olub, Bahr-i Hazar mâ’ilesinde vâki‘dir. Yalnız Kutays eyâletiyle Karadeniz müstakil sancâğı Karadeniz mâ’ilesinde bulunub, mezkûr eyâletde Çürüksu (Kobuleti) ve Revan ırmakları ve gerek eyâlet-i mezkûre mansab olur. Mâverâ‘ı Kafkas kısmı ise iki mâile arasında hemân mütesâviyen münkasım olub, nısf-ı şarkîsinin suları Bahr-i Hazara ve nısf-i garbîsininkiler Azak Denizine dökülür. Birinci mâ’ilenin en büyük

nehri Terek ırmağıdır, ki Kafkas silsilesinden ve bunun bir kolu olan Andı dağından inen pek çok çâylerden bit-teşkîl, şark ve şark-ı şimâlîye doğru cereyânla Gizler (قىزىلر) kasabası yanında birçok kollara ayrılarak Bahr-i Hazara dökülür. Bundan başka Dağıstanda bahr-i mezkûra dökülür birçok nehirler bulunub, en büyükleri şimâl-i cihetindeki Sulak ırmağıdır. Kısım-ı garbîsinin miyâh-ı kesîresi ise bit-ticami' Kuban ırmağını teşkîl idiyor. Bundan başka memleketin şimâl-i cihetinde ovadaki ufak tefek tepelerden nebe'ân iden birtakım çâyler ba'zı kollar ve bataklıklar teşkîl iderek, Azak Denizine dökülür. Bunların en büyüğü Yaya (بىيا) ile Maniç nehirleri olup, bu ikincisi Kafkasya'nın hudûd-u şimâlîyesi boyunca Bahr-i Hazara doğru uzanan Sarıkamış bataklıklarıyla birleşir, ve buna da birçok çâyler dökülür. Cihet-i şimâlîyedeki mezkûr bataklıklardan başka, Kafkasya'nın büyük ve küçük birkaç kolu olup, en büyüğü Erivan eyâletindeki Gökçe ve nâm-ı diğere Sevanga koludur, ki 1393 murabba' kilometre mesâha-i sathiyyesi vardır. İkinci derecede Bakü eyâletinde ve Karabağda vâki' Mahmud Çalasi nâm-ı çifte kollarla Kars eyâletinde vâki' Çaldır ve Tiflis eyâletinde kâ'in Huzapan (خوزاپان) ve Topuravan (توپوروان) kollarıyla diğere birkaç küçük göldür.

Tabi'at arâzisi, nebâtât ve hayvânâtı, mahsûlât ve menâbi' serveti - Nebâtât ve mahsûlâtça Kafkas silsilesinin şimâlîindeki yerlerin bu silsilenin cenûbundaki Mâverâ'ı Kafkasdan çok farkı olup, birincisi gayr-i münbit ve ancak merâ' gibi kullanılan tozlu ovalardan 'ibâretidir. Mâverâ'ı Kafkas ise nebâtât ve mahsûlâtça dünyânın en zengin yerlerinden ma'dûd olup, hatta meyvadâr ağaçlarla hubûbâtdan ekserinin oralardan Avrupaya nakl olunduğu ba'zı delâ'il ile maznûndur. Bu cihetçe arâzi-i mezkûre irtifâ'a ve ekalim ve hevânın müsâ'desine göre beş tabakaya münkasımdır.

Birinci tabakası bin metreden alçak olan yerlerdir, ki pamuk pirinç, dut ve boyaya yarar nebâtât yetişir, ve bağları çok olup, pek iyi mahsûl verir. Bin ile bin beş yüz metre aralarında bir irtifâ'da bulunan ikinci tabakanın havâsı mû'tedil olup, bu yerlerde bağçeler ve eşcâr-ı müsmirenin envâ'ıyla buğday, dâri ve yağ ihrâcına yârâyân hubûbât-ı mütenevvi'a hâsil olur, ve meyvâları pek lezizdir. Bin beş yüz ile iki bin metre arasında bir irtifâ'da bulunan yerlerin havâsı serin olup, bu tabakada

ormanlar çokdur, ve arpa, çâvdâr, yûlâf ile bahârda ekilen buğday hâsıl olur. Ormanlarında Avrupa kıt'asında yetişen eşcârın cümlesi bulunur. İki bin metreden yüksek yerlerde çâm ağaçlarıyla eğri büğrü ba'zı cüce ağaçlar bulunub, bunlar 2700 metrelik irtifâ'lara kadar çıkar. Ondan yukârı yalnız otlar ve mer'âlar bulunub, nihâyet 4000 metrelik irtifâ'ı mütecâviz olan dağlar sermedi karlarla mestûrdur. Arâzisi'nin ekseri sarb ve kayâlık ve pek yüksek olduğu gibi, ba'zı cihetlerinde ve 'ale'l husûs şark taraflarında dahi ekseriyâ kurâklık hüküm sürdüğünden, zirâ'ate elverişli yerleri nisbeten azdır, ve zirâ'at henûz usûl-i kadîme üzere ve noksân âletle icrâ' olunmaktadır.

Hayvânât-ı ahâlîyesi koyun, keçi, sığır, hergele ve sâ'ireden 'ibâret olub, şimâli ovalarında daha ziyâdedir. Dağlarda Avrupa kıt'asının hayvânât ve haşiyesi bulunur. Kafkas silsilesinde ve sâ'ir dağlarda gümüş, kurşun, demir, bakır ve sâ'ir ma'denler bulunuyorsa da, henûz pek azı çıkarılmaktadır. Bakü cihetinde eskiden beri ma'rûf petrol kuyuları bulunub, bunların biri tutuşturulub dâ'imî sûretde yanmakla, vaktiyle Zerdüştiler tarafından Ateşgede ittihâz olunmuşdu. Oralarda kaliteli (كليتىلى) gaz dahi çıkar.

İklim ve Havası - Kafkasya'nın havâsında aslâ i'tidâl olmayub, yazları pek sıcak ve kışları ziyâde soğuk olduğu gibi, gündüz ile gece arasında dahi büyük bir fark vardır. Garb-ı cihetinin yağmurları pek çok olduğu hâlde, şark ve cenûb cihetlerinde ekseriyâ kuraklık hüküm sürer. Ma'hâzâ irtifâ'ın derecâtî ve dere ve bayırların vâz'iyeti havâyı ta'dil itmeğe yarar. Ekser taraflarında kışları uzun ve pek şiddetli olub, sular donar.

Taksîmâtı, şehir ve kasabaları - Kafkasya, dördü silsie'i cibâlin şimâlînde ve kusûrû Mâverâ'ı Kafkasda olmak üzere on eyâlet ve bir müstakil sancâğa münkasım olub, bunların esâmiyesiyle mesâha-i sathiyeye ve miktâr-ı nüfûsları ve merkezleri bir veche atîdir:

Tablo:2.1

(Kafkasın şimâlinde)			
Eyâlet	Murabba‘kilometre	Nüfûs	Merkezî
Kûbân	94376	1241363	Yekaterinevadar
Stavropol	60596	657554	Stavropol
Terek	69467	692494	Viladoslav
Dağistan	29762	592533	Demir Han Şûrâ

Tablo: 2.2

(Mâverâ'ı Kafkasda)			
Bakü	39306	735360	Bakü
Yelizavotopol	44136	729876	Yelizvotopol
Erivan	27830	667464	Erivan
Tiflis	44607	859762	Tiflis
Kars	18647	162665	Kars
Kutays	36378	922564	Kutays
Karadeniz Sancağı	7347	22399	Nuvurosisin

Merkez-i ‘umûmisi Tiflis şehridir. Yirmi binden ziyâde takviyesi olan şehir ve kasabaları da bir veche âtidir:

Tablo: 2.3

Tiflis	79551	Şûşe	26806
Bakü	45679	Yiysek	25915
Yekaterinevadar	39610	Nûha	25757
Stavropol	36651	Aleksandropol	22670
Vilad-i Kafkas	33981	Yelisavetopol	20294
Şemahi	28545	Kutays	20227

Maykub	27925		
--------	-------	--	--

Sanâyi‘ ve ticâreti, vesâ‘it-i ihtilâtı - Sanâyi-i mahalliye halı ve seccâde ve sâ‘ir ba‘zı mensûcâtla ba‘zı asliha ve sâ‘ire i‘mâlatdan ‘ibâret olub, ba‘zı nefis ma‘mûlât çıkârısa da, bunlar el işi olub, cüz‘iyyât kabilindendir. İhrâcâtı başlıca neft ve gaz ile keresteden ‘ibâretidir. Ancak Asya ile Avrupa arasında bir tarik-i ticâret olmakla, transit ticâreti hayli işlektir. Karadenizde Poti ve Batum iskelelerinden bedâ‘i ile Bahr-i Hazarda Bakü iskelesine mûntehî olan demiryolu hattı bu ticâreti teshîl ider. Rusya’nın içinden gelen bir hat dahi Kafkas silsilesi’nin şimâlî eteğinde bulunan “Vilad-ı Kafkas” şehrine vâsıl olub, Karadeniz sâhilindeki “Novorosiski” iskelesine bir kol dahi uzatır.

Ahâlisi, cinsiyet ve lisân ve mezhepleri – Kafkasya’nın ahâlisi pek muhtelif el-cins olub, bu memleketde 70’den ziyâde lisân söylendiği mervidir. Asya ile Avrupa arasında bir memur olmakla, târihin zabt idemediği pek eski zâmanlarda Asyadan Avrupaya hicret iden akvâm-ı muhtelifeden orada kalmış birer miktârları ahfâdından oldukları maznûndur. Hatta ba‘zı lisânların yalnız bir iki köyde söylendikleri görülmüşdür. Bu gibi istisnâlardan sarf-ı nazar olunduğu hâlde, el-yevm-i Kafkasya’da sâkin ahâlî bir veche âtî üç zümreye taksîm olunabilirler: evvela asıl Kafkas zümresi, sâniye akvâm-ı Tûrâniyeden olan Türk ve Tatar ve Moğollar, sâlisen akvâm-ı âriyeden olan Ruslarla Ermeniler ve İraniler ve sâ‘ire asıl Kafkas zümresi birçok akvâm ve ecnâsdan mürekkebe olub, bunların başlıcaları bir veche âtidir: evvela Çerkesler, ki Kuban eyâletinde ve Terek eyâleti’nin kısm-ı garbîsinde ya‘ni Kafkas silsilesi kısm-ı garbîsinin şimâlî eteklerinde sâkin olub, silsile-i mezkûrenin Karadenize inen garb-ı cenûbî eteklerinde sâkin Abazeler ve Dağıstan’ın yukarı cihetinde sâkin Çeçenlerle berâber bir kavim ‘ad olunabilirler. Bunlar tûl-i müddet Rusyaya mukâvemet itdikden sonra, karn-ı hâzır milâdî evâsıtında mağlûb olduklarında, bir milyona garîb nüfûsları memâlik-i ‘Osmâniyyeye hicret itmekle, şimdiki hâlde memleketlerinde mevcûd bulunânları yarım milyondan ziyâdecedir.

Sâniyen Dağıstan'ın ahâli'i asliyesi olup şimdiki hâlde yukarı cihetinde sâkin bulunan Lezgiler, ki 650.000 kişi râddelerindedir. Sâlisen silsile-i cibâlin cenûbunda Kura ve Revan havzalarında sâkin olan Gürcülerle cinsiyet ve lisânca bunlara garib olan Mankırlı ve Emiret ve sâ'ir akvâm ki bir milyona garîb nüfûsdan 'ibâretdirler. Rabi'an Terek ırmağı'nın menâbı'ında sâkin ve 27.000 nüfûsdan 'ibâret olan Ostlarla yalnız 6000 nüfûsa baliğ olan Sevant (سوآنت) kavmi Batum cihetinde sâkin bulunan Lazlar dahi cinsiyetçe Kafkas akvâmından iseler de, lisân-ı mahsûslarını unutub, el-yevm-i lisân-ı Türki ile mütekellimdirler.

Akvâm-ı Tûrâniyeden bulunan Türk ve Tatarlarla Türkleşmiş Moğollar Kafkasya'da kesretli olup, bu memleketin bütün şimâl-i şarkî kısmıyla Dağıstan'ın aşağı ciheti ve 'alel 'umûm Bahr-i Hazar sevâhilî ve bütün kısım-ı cenûbisi Türk ahâli ile meskûndur. Bunların mecmû'u bir buçuk milyondan ziyâdedir.

Akvâm-ı ariyeden Ermeniler Kafkasya'nın cenûb-i cihetinde ve 'ale'l-husûs Erivan ve Tiflis eyâletlerinde Türkler ve Gürcülerle karışık olarak bulunub, mikdarları 720.000 kişiye bâliğ olur. Ruslar ise başlıca Kafkasya'nın şimâl-i garbî cihetde ve Bahr-i Hazarın ba'zı sevâhiliyle ticâretgah şehir ve kasabalarda bulunub, birçok milyondan ziyâdeye bâliğ olmuşlardır. Bunlardan mâ'adâ az miktarda Rum, Alman, Yâhûdi, Çingene ve sâ'ire dahi vardır. Akvâm-ı mezkûreden Çerkesler, Abâzalar, Çeçenler, Lezgiler, Gürcülerin bir kısmı, Lazlar ve bütün Türklerle Tatarlar din-i İslamla mütedeyyin olup, yalnız Gürcülerin bir kısmıyla Ermeniler ve Ruslar Hristiyandır. Bu vecihle Kafkasya ahâli-i 'umûmiyyesinin sâlisâni müslim ve ancak bir sâlis Hristiyan ve sâ'iredir. Ahâli'nin miktarı gittikçe artmakta ise de, bu tezâyid en ziyâde memlekete hicret iden Ruslar ve Ermenilerde olup, ahâli-i İslâmiyyeden hârice hicret idenlerin yerini bunlar tutmaktadır.

Ahvâl-i Târihiyesi - Kafkas eskiden beri ma'rûf olup, gerek 'İbrâniler kitâblarında ve gerek esâtir-i Yunâniyye ve İraniyede mezkûrdur. Ancak bu memleketin ahvâlî meçhûl kalub, ikinci karn-ı milâdi evâ'ilinde Kafkasya'nın şarkî cihetinde olan "Albanya" (ألبانيا) ya'ni Dağıstan Roma devletini tanıdığı gibi, garb-ı cihetinde olan İberyayı dahi Terayan (ترایان) taht-ı itâ'ate almışdıysada, bu memleketlerin hükümdârlarını imhâ' itmemişti. Ba'de Romalılarla İran'ın Eşkanyan

(اشكانيان) devleti arasında Kafkasya hakkında birçok vakit rekâbet münâzi‘leri hüküm sürüb, İranda nevbet-i hükûmet Sasaniyeye gelince, bunlar Romalıların Kafkasya’da hüküm ve nüfûzlarını imhâ ile, Bâb-ül Ebvâbî fevka’l-‘âde sûretde tahkîm iderek, Gürcülerin ve sâ’ir Kafkasya akvâmının ru’esa (روءسا) ve hükümdârlarını taht-ı itâ‘atlerine almışlardı. O vakitten bilâd-ı mezûrede Zerdüşť ayini dahi ithâl olunarak, Şirvânın petrol kuyularından Ateşgedeler ittihaz olunmuşdu. Zuhûr-i İslâmdan sonra ‘Araplar Bâb-ül Ebvâbı zabt ile, Bahr-i Hazarın şimâl ve garb-ı cihetlerinde bulunan Hazarlarla ve sâ’ir Türk akvâmıyla muhârebeye girişmişlerdiyse, Kafkas’ın sarb mahâllerinde sâkin bulunan Gürcüler ve Çerkesler ve sâ’ir dağlılarla o karışmayub, ‘ale’l-husûs devlet hâlinde bulunan Gürcistan’ı tanımış, ve kendi âmiriyyetlerini bunlara tanıtmışlardı.

Cengiz ve Timur’un hurûçlarında Kafkasya’nın dağlık ve mürtefi‘ mahâllerinde bulunan akvâm yine istiklâllerini muhâfaza idebilmişlerse de, alçak yerlerinde Türk ve Tatar ahâli çoğalub, ‘ale’l-husûs şimâl-i cihetinde Kıpçak Devleti’nin teşkîli Kafkasya ahâlisini büsbütün akvâm-ı nûrâniye ortasında bırakmışdı. Bir taraftan bunlar ve bir taraftan dahi Akkoyunlu ve Karakoyunlu ümerâsı Kafkasyayı ve hele Gürcistan’ı hedef gaza ve ganimet ‘ad idüb, bunlardan sonra mülûk-i Safeviyye dahi çok vakit o karışmış; ve nihâyet bunlar Şirvan’da te’sis itmiş olan devlet-i İslâmiyyeyi istisâl idüb, Kafkas silsile’i cibâlin cenûbundaki yerlerin çoğunu elde etmişlerdi. Yalnız Gürcistan, def‘âtle pâ-y-i mâl olmakla beraber, bir dereceye kadar istiklâlini muhâfaza idebilmişdi.

Çaldıran muzafferiyeti ve onu müte‘âkib İranilere karşı ‘Osmanlıların vâki‘ olan muhârebâtı bilad-ı Kafkasın ‘Osmânlılarla İraniler beyninde inkisâmını ve bu iki devletten kâh birinin ve kâh diğesinin nüfûz ve kuvvetinin oralarda tezâyidini müntiç olmuş; ve Deşt-i Kıpçak devlet-i Tatariyesinin vârisi olan Kırım Hanlığı Kafkas silsilesinin şimâlindeki yerlere ve ‘ale’l-husûs Kabarda ve Çerkesistâna hâkim olub, Bahr-i Hazar cihetindeki yerleri de Kazan ve Ejderhan Hanlıklarına tâbi‘ olmuşdu. Rusya devleti kesb-i kuvvet ve Tûsi‘ memâlik itmeye başlayınca, on sekizinci karn-ı milâdide ibtidâ birer birer vücudlarını kaldırdığı mezkûr hanlıklarla beraber Kafkasya’nın şimâlindeki yerleri iltihâk itdikden sonra, İrana karşı Gürcüleri

himâye ve müdâfa‘ itmeye vesile ittihaz iderek, ‘ale’l-husûs mülûk-i Safeviyyenin inkırâzıyla İnanın bir hâl tezebzübde bulunduğu zâmandan bil-istifâde, Bahr-i Hazar sâhilince Kura mensûbuna ve Karabağa kadar inmeye fırsat bulmuş; ve Gürcistan krallarının ahiri bilâ-halef vefâtında memleketi Rusyaya terk itmekle, orasını dahi iltihâk itmiş; ve ba‘de Çerkeslerle tül-i müddet o karıştıktan sonra, ‘asr-ı Hazar milâdının evâsıtında Çerkesistan’ı dahi zabtla, Kafkas silsilesinin iki tarafına mâlik oldukdan sonra, Devlet-i ‘Osmaniyye ile itdiği muhârebelerin neticelerinde de cenûba doğru bir kat daha tevsî‘ hudûd iderek, şimdiki Kafkasya bilâdını vücûda getirmiştir.

Kabartay (قبارطای) (V.C., s.3593-3594)

Kafkas silsile’i cibâlinin vasatı kısmı şimâlinde ve Terek eyâleti’nin garb-ı cenûbî kısmında olarak silsile’i mezkûre sırtıyla Terek mecrâsı arasında bir hıtta olub, Elbruz cibâlinin şarkı tarafında bulunuyor. Bu hıtta 9822 murabba‘ kilometre vas‘atında olub, büyük ve küçük Kabarda isimleriyle iki kısma münkasımdır. Birinci kısmı Kafkas silsile’i cibâlinin eteklerinde vâki‘ olub, dağlık olan arâzisinin vâdi ve bâyırları, Terek ırmağına mansab olmak üzere, oradan akan hesâbsız çaylarla irvâ olunur, ve arâzisi dünyanın en münbit yerlerindedir. Küçük Kabarda ise Terek ırmağının ibtidâ şimâl-i garbiye ve ba‘de şarka doğru olan cereyânında teşkîl etdiği zâviye dahilinde olub, garbdan şarka mümted iki sıra tepeleri vardır, ve arâzisi kuru ve yalnız mer‘âlîğe elverişlidir. Kabarda ahâlisi Çerkes olub, lisân ve simyâ ve ahlakça Çerkeslerden farkları yok ise de, kendileri akvâm-ı Turaniyeden Hazarların ahfâdı olmak ve rû’esâları karışıl-asıl (قریثی الاصل) bulunmak iddi‘âsındadırlar. Kabarda’nın ahâlisi 47.000 kişiden ‘ibâret olub, 32.300’ü Çerkes, 10.000’i Tatar ve 4700’ü Rus, Alman, Yâhûdi ve sâ’iredir. Bir hayli vakit Kırım hanlarının taht-ı hükmünde bulunduktan sonra, Rusya’nın zabtına geçmişlerdir. Her ne kadar Bâkarta Çerkesleri cesâretde sâ’ir hemcinslerinden geri kalmıyorlarsada, mevki‘leri müdâfa‘ya o kadar elverişli olmadığından, sâ’irlerinden evvel memleketleri Rusyaya ilhâk olunmuş; ve o sırada ekseri memâlik-i ‘Osmaniyyeye hicret idüb, dağılmışlardır. Kabarda Çerkesleri’nin zirâ‘ate meyil ve ülfetleri olmayub, çobanlık ahlak-ı istiklâl peristanelerine (پرستانه‌لرینه) daha muvaffak geldiğinden, yerleri pek

münbit olanlar dahi ağnâm ve hergeleler ile gezerler. Nişanlılarını kapmak ‘âdetini alan icrâ ederler. Kabilelerinin hâricinde, yakayı ele vermemek şartıyla, hayvan hırsızlığı ‘indlerinde ma’yub değildir.

Kabban (قبان) (V.C., s.3594)

Azerbaycan’da Tebriz garbında ve Tebriz ile Bilgan arasında bir kasaba olduğunu Yâkût el-Hamevî beyân idiyor.

Kezec (کزج) (V.C., s.3832)

Azerbaycan’da bir kal’a ve nâhiye olduğu “Ma’cum ul-Buldân” da mestûrdur.

Kızık (کزك) (V.C., s.3859)

Sicistan’da “Senarud”a tâbi’ bir nehir olduğu “Ma’cum ül-Buldân” da mastûrdur.

Kezna (کزنا) (V.C., s.3859)

Azerbaycan’da Meragadan 6 fersahlık mesâfede bir kasaba olup, mecûsilere mahsûs büyük bir Ateşgedesi ve Keyhüsrev’in binagerdesi (بناکرده سی) olan yüksek bir kasrı olduğunu Yâkût el-Hamevî beyân idiyor.

Gilanrud (گلانرود) (V.C., s.3872)

Azerbaycanda bir nehir olduğu “Ma’cum ül-Buldan” da mestûrdur.

Gence (گنجه) (V.C., s.3895)

Bilâd-ı Kafkas’dan İran hıttâ-i kâdimesinin merkezi bir şehir olup, el-yevmi Rusların elinde bulunmakla, bunlar tarafından Yelizavetpol tesmiye, ve bu isimle teşkîl olunan eyâlete merkez ittihâz olunmuşdur. Leristan’da Huzistan ile İsfahan arasında dahi bu isimle bir nâhiye bulunduğunu Yâkût el-Hamevî beyân idiyor.

Kur³⁷ (کور) (V.C., s.3915)

Kafkasya'nın en büyük ırmağı olup, Kars'ın şimâlinde Hazar dağından neb'âtle, şimâl-i şarkîye doğru akarak, Gürcistan vadisine düşer, ve şark ve ba'de şark-ı cenûbîye doğru dönerek, ve sağ ve soldan birçok dereler alarak, Tiflis şehri içinden geçer, ve oradan aşağı sağdan birçok enhâr olup, Karabağ ovalarına düşmezden evvel soldan dahi Yura ve Alazan nehirlerini alır; ve mezkûr ovanın aşağı cihetinde İran hudûdunu ayırarak gelen Aras nehrini ahz ile, bir vakit şarka doğru akdıktan sonra, cenûba doğru dönerek, Salyani kasabasına vâsıl olunca, iki kola ayrılır. Ki biri cenûba doğru olan cereyânda devamla, Kara Ağaç koyuna, ve diğeri şarka doğru dönerek, Kara Ağaç koyunun şimâlinde Bahr-i Hazara mansab olur. Mecrâsı 1050 kilometre uzunluğunda olup, Fizanında (فیضاننده) sâniyede 1000 ve kuraklık mevsiminde 194 muki'ab metre su döker. Seyr-i sefa'ı derece'î salâhiyeti pek ehemmiyetsiz ise de, balığı pekçok olup, 'alel-husûs mansabı garbında Kaliteli balık sayd olunur.

Bu isimle Fars'da dahi bir nehir olup, "Kobel" ile "Karakuh" arasında neb'âtle, şimâl-i garbîye ve ba'de cenûb-i şarkîye doğru akarak, Tıraz koluna dökülür. Mecrâsı 450 kilometre tûldedir. Buna "Bendamir" (بندامیر) dahi dirler.

Gökçay (گوکچای) (V.C., s.3924)

Kafkasya'nın Şirvân hıttasında bir nehirdir, ki Kafkas silsilesine merbûd Baba dağından neb'âtle, cenûba doğru akarak, Kura ırmağına dökülür. Mezkûr çâyın üzerinde bu isimle kazâ merkezi bir kasaba dahi vardır.

Giran (گیران) (V.C., s.3934)

Azerbaycan'da Tebriz ile Bilgan arasında bir kasaba olduğunu Yâkût el-Hamevî beyân idiyor.

³⁷ Şemseddin Sâmi Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde " Kour, Konra, Kyrus " olarak vermiştir.

Lezgi³⁸ (لڭي) (V.C., s.3989-3990)

Kafkasya'da sâkin bulunan akvâmdan bir kavim olup, 'an-asl Dağıstan'ın ahâlisi oldukları hâlde, hıttâ-i mezkûrenin 'adam kifâyeti ve ma' hazâ Dağıstana Terek ve Tatar ve sâ'ir ecnâsdan birçok muhâcirlerin dahi gelüb yerleşmesi üzerine, Lezgilerin birtakımı Dağıstan'ın hâricine çıkmaya mecbûr olup, Şirvan ve Gürcistan'a ve Kuban ve Terek cihetlerinden Kafkasya'nın her tarafına dağılmışlardır. Cümlesi ancak yarım milyon nüfûsa bâliğ oldukları hâlde, elliye mütecâviz kavim ve kabîleye münkasım olup, araları o kadar açılmışdır, ki birbirlerinin lisânlarını kolây anlayamayub, 'Arabı veya Türkî lisânlarını beyanlarında ta'âti efkâr için lisân-ı 'umûmî ittihâz itmeye mecbûr olmuşlardır. Münkasım buldukları şu'belerden birinin Avâr tesmiye olduğuna bakarak, ba'zı mü'ellifler bunlarla kurûn-u vustâda Avrupayı istilâ iden Avârlar arasında bir karâbet-i cinsiye vücûdunu had-ı imkâna ircâ' için, Lezgileri Tatar akvâmından ya'ni 'Irak-ı Turâniyyeden 'add etmek istemişlersede, gerek çehre ve simyâları ve gerek lisânları bu iddi'ânın 'aleyhinde şehâdet idiyor. Lezgilerin Çerkesler ve Gürcülerle lisânca bir güne müşâbeheleri olup olmadığı meçhûl ise de, herhâlde bunların dahi onlar gibi akvâm-ı Kafkasyadan olduklarında şübhe yokdur. Kendileri zeki, cesûr, çalışkan, istiklâl-i harita pek teşne ve tenâsüb a'zâ ve hüsn-ü endâma mâlik adanlar olup, sâhib oldukları yerleri fevka'l-'âde bir sûretde işliyorlarsada, bu yerlerin 'adem-i kifâyetinden dolayı çâpûl ve yağmaya dahi ülfet peydâ itmiş; ve 'ulûfeye mukâbil yabancıların hizmet-i 'askeriyesine girmeye eskiden beri alışmışlardır. Re'isleri olan Şeyh Şamilin ma'iiyyetinde Ruslara karşı tûl-i müddet merdâne mukâvemet itmişlerdir. Kendileri sünni-ül mezheb müslim olup, ancak eskiden ba'zı i'tikâdât ve 'âdât-ı bâtılye dahi muhâfaza itmişlerdir.

Lekiz (لكز) (V.C., s.3996)

Kafkasya'da Derbend'in ötesinde bir hıttâ olup, ekseri müslim ve bir mikdârı Hristiyan olan ahâlisinin kendilerine mahsûs bir lisânla mütekellim oldukları coğrâfiyyûn-u 'Arab âsârında mestûr olmakla, sâlef Elbiyan (البيان) Lezgi kavminin

³⁸ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde " Lesghis, Lezghis " olarak vermiştir.

isminden galet (غلط) olduğu nümâyândır (نمایان). Yâkût el-Hamevî içlerinden Lekizi nisbetiyle ma'rûf ba'zı müşâhir 'ulemâ yetiştiğini dahi 'ilâve idiyor.

Moğan (موغان) (VI.C., s.4485)

('Arisi Mogan) Azerbaycan'ın müntehâyı şimâl-i şarkisinde ve Karabağ ile Şirvan ve Gilan arasında olarak Aras nehrinin Kura ırmağıyla birleştiği mahâllin cenûb-i şarkisinde ve Aras ile Kura ve Belârud mecrâları arasında bir hıtta olub, kumluk ve bataklık bir ovadan 'ibâretdir. Kısım-ı garbîsi İran'a ve kısım-ı şarkîsi Rusyaya tâbi' olub, Bakü eyâletine mülhaktır. Mesâha-i sathiyyesi 4440 murabba' kilometredir. Yazın hâvası pek sıcak ve kışın su altında olub, yalnız ilk baharda Gerd çobanları sürülerini oraya sevk iderler. Vaktiyle cedvellerle ma'mûr olub; çok ahâlisi ve şehir ve kasabaları var idi. Moğolların hücumunda cedvelleri harâb olub, ahâlisi dağılmıştır.

Miyane (ميانه) (VI.C., s.4502)

Azerbaycan'da Tebriz ile Maraga arasında bir kasaba olub, tesbitinde miyâncı denilirdi.

Mimez (ميمز) (VI.C., s.4524)

Azerbaycan'da bir kasaba olduğu kitab-ı fütuhdan anlaşılıyor.

Mingrelie (مينكرلى) (VI.C., s.4529)

Bilad-ı Kafkas'ın garb-ı cihetinde ve Kafkas silsile-i cibâlinin cenûbunda olarak Karadeniz sâhilinde bir hıtta olub, silsile'i mezkûrenin etekleriyle Revan ırmağı'nın mecrâsı ve Karadeniz arasında müselles eş-şekl bir yerden 'ibâretdir. Mesâha-i sathiyyesi 900 murabba' kilometredir. Şimdiki hâlde Kûtay eyâleti'nin iki kazâsıyla sahum (صخوم) kal'a muhâfazalığın bir kısmından 'ibâretdir. Ahâlisi 169.565 kişi olub, Gürcülerin bir şu'besinden 'ibâret iselerde, Abâzalarla ve sâ'ir Sebenisitlerle (سبنسيتلرله) dahi mahlûtdurlar. Bu hıtta Yunan-ı kadîm coğrâfiyyûn "Kolhide" (قولخیده) tesmiye itdikleri yerdir.

Tebriz (تبريز) (VI.C., s.4574)

Azerbaycan'da Erdebil muzâfâtından bir kasaba olup, ba'zı müşâhirin maskat-ı re'si bulunmuştur.

Mahmud (محمود) (Emir) (VI.C., s.4221)

Azerbaycan cihetinde hüküm süren Emir Çoban'ın evlâdından olup, pederi zamânında Ermeni ve Gürcistan hâkimi idi. Birâderi Emir Dımeşkin katlinden sonra Sultân Ebu Sâ'id üzereine sevk itdiği 'asker tarafından ahz, ve Tebriz'e sevk ile, katl edilmiştir.

Merand (مرند) (VI.C., s.4267)

Azerbaycan'da Tebrizden iki günlük mesâfede meşhûr bir ma'mûre olup, yedinci karn-ı hicrîden evvel Gürcüler tarafından nehb-ü tarib olunmuşdu.

Versan (ورشان) (VI.C., s.4683)

Azerbaycan'ın bütününe veya bir kısmına verilen isimdir.

Yeni Kal'a (يكي قلعه) (VI.C., s.4806)

Kırım'ın müntehâ-ı şarkında ve Azak Denizi ile Karadeniz arasındaki boğaz sâhilinde olârak gerçek 11 kilometre şarkında küçük ve müstahkem bir kasabadır. Bu münâsebetle mezkûr boğaza dahi "Yenikal'a Boğazı" nâmı veriliyor.

Yelizavetpol³⁹ (يلساوتوپول) (VI.C., s.4806-4807)

Rusya'nın Asya'da vâki' Mâverâ'ı Kafkas memleketinde ve Tiflis'in 170 kilometre cenûbu şarkisinde olarak Kura ırmağına tâbi' Gence çayı üzerinde hemnâmi olan eyâletin merkezi bir kasaba olup, beyn-el İslâm öteden beri Gence ismiyle ma'rûfdur. Haneleri topraktan ve penceresiz ve ma'hazâ bağçelerle muhâd bir kasaba olup, 16165 ahâlisi, Şâh 'Abbas-ı Safeviyye'nin yaptırmış olduğu ve el-yevmi harâb olan masnû bir câmi' şerifi, meşhûr meyvaları, bir iki mensûcât fabrikası ve havrâlarında pamuk ve tütün mezru'âtıyla dut ağaçları vardır.

³⁹ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde "Yélisavetopol Yélizavetpol" olarak vermiştir.

Yelizavetpol eyâleti Kafkas silsile’i cibâlinin sırtıyla İran hudûdû arasında mümted olub, Kura vâdîsinde garba doğru hayli tevsi’ idiyor. Cenûben hudûd-u İraniye ile, şarken Bakü, şimâlen Dağistan, garben dahi Tiflis ve Erivan eyâletleriyle mahdûd olub, mesâha-i sathiyyesi 44136 murabba’kilometre ve ahâlisi 710998 kişidir. Müntehâyı şimâlînde Kafkas silsilesi 4500 metreye kadar yükseldiği gibi, cenûb-u garbî cihetinde dahi 3500 metre irtifâ’larına kadar çıkân bir sıradağlar mümted oluyor. Bu iki silsilenin uzatdıkları etekler arasındaki ovanın içinde Kura Irmağı garb-ı şimâlîden şark-ı cenûbîye doğru mümted olub, her iki taraftan ve ‘alel-husûs cenûbdan birçok enhâr alıyor. Aras nehri ise eyâletin hudûd-u cenûbiyesini tefrik ederek, şark-ı şimâlîye doğru cereyânla, Kura ırmağına karışmak üzere Bakü eyâletine girer. Toprağı münbit olub, zehire (زخيره), pamuk, tütün, ve sâ’ire ile sebze ve meyvaların envâ’ı hâsıl olur. Bağları da çok olub, kaliteli şarab çıkar. Kura mecrâsının şimâlîndeki cihetde ormânlar çok olub, cenûb-u cihetinde ise beyhûde yere itlâf olunmakla, azalmışdır. Fındık ağaçlarıyla sâ’ir eşcâr-ı mesmeresi de çokdur. Mer’aları pek güzel olub, koyun ve hergeleleriyle sâ’ir hayvânât-ı ahâlîyesi kesretlidir. Mâ’deni Kafkas cibâlinde çıkan bir miktar demir ve bakır ile, ba’zı enhârın kavimlerinde bulunan altun ve bezelerinden ‘ibâretidir. Ahâlisinin kısm-ı a’zamı Tatar ve kusûrû Ermeni, Kürd, Lezgi ve sâ’ir Kafkas akvâmıyla bir mikdar Rus, Alman ve Yâhûdi muhâcirlerinden ‘ibâretidir. Zirâ’atle uğraşanlar başlıca Ermeniler olub, Tatarlar hayvânât yetiştirmekle meşgûl olurlar. Eyâlet 8 kazâyâ münkasımdır. Bu eyâlet Ruslar’ın İrandan zapt itdikleri yerlerdendir.

Don (دون) (III.C., s.2192)

Eyâleti yâhûd Don Kazakları ile (Prov. Pays des Cosa- yahûd du Don ques du Don) Rusya’nın eyâlet-i cenûbiyesinden büyük bir eyâlet olub, Azak Denizinin şimâl-i şarkîsinde olduğu halde, Volga mecrâsı garbına kadar mümted olur, ve Don ırmağı havzasının kısm-ı a’zamını hâvî bulunur. Garb-ı şimâlî cihetinden Yekaterinovoslov (يقاترينوسلاو), Harkof (خرقوف) ve (Vorony) (وورونی), şimâl-i şarkî tarafından Saratof (ساراتوف), şarken yine Saratof ve Ejderhan, cenûben İstavropol ve Kuban eyâletleriyle, cenûb-i garbî cihetinden dahi Azak Deniziyle muhât ve mahdûtdur. Mesâha-i sathiyyesi 164.607 kilometre olub, 1.683.327 ahâlisi vardır.

Merkezi Çergask (چرقاسق) şehridir. Arâzisi düz ve alçak olub, vâsi‘çayır ve mer ‘âları ve ırmağın mecrâ ve mansabına garib mahallerde kamışlık bataklıkları vardır. Toprağı münbit ise de, başlıca ahâlisi olan Kazaklar hayvanât yetiştirmekle meşgûl olub zira‘ate meyilleri olmadığından, hubûbâbat ve zahiri azdır, veya sekiz bu son senelerde zira‘ate ehemmiyet verilmeye başlanmıştır. Don Irmağı’nın sağ kenârlarında hayli yağar dahi vardır. Eyâlet dâhilinde 373000 at, 991000 sığır ve 2.242.000 ağnâm mevcûtdur. Ahâlisi beyninde (Buda) dinine tâbi‘ 26.000 Kalmuk Tatarları dahi bulunur.

Azak (آزاق) (I.C., s.175-176)

Yahut Azof (Azof) Rusya’nın cenûb tarafında (Yekaterinoslav) eyâletinde bir şehirdir, ki (Don) yahût (Ton) nehri’nin sâhil-i yesârında ve bu nehin mansabından 10 kilometre yukârıda mürtefi‘bir mahalde ve Azak Denizinin müntehâyı şark-i şimâlîyesinde vâkı‘ olub, kendisinden 25 kilometre yukarı olan (Rostof) şehrine tâbi‘, ve Rostof kazâsıyla beraber Don Kazakları memleketiyle muhât olduğu halde, karşısında olan (Yekaterinoslov) eyâletine münhakdır. Bu şehir vakdiyle büyük bir ehemmiyeti hâ’iz bulunmuş, ve bu münâsebetle deniz dahi bunun ismiyle tesmiye olunmuş ise de, şimdi ehemmiyetini gâ’ib etmiştir. Ma‘ hazâ 11.000 ahâlisi vardır. Bu şehir Yunan-ı kadîm müverrihleri tarafından (Tanayyis) tesmiye olunan şehir-i kadîmin‘aynı zan olunmuş ise de, ahiren (Don) nehrinin sâhil-i yemîninde ve (Azak) şehrinin 15 kilometre kadar şimâlînde şehir-i kadîm-i mezkûrun harâbe Rus memleketiyle muhât olub, garb-i cenûbi ve garp tarafından Kırım şibh-i cezâresiyle, şimâlen tavrıde, yekaterinoslov ve Don Kazakları eyâletleriyle, şark-i cenûbi tarafı dahi (Kuban) memleketiyle mahdûtdur.

Azak Denizi’nin sevâhil-i ‘umûmiyet üzere alçak ve bataklık olub, ‘ale’l -husûs şark-ı şimâl-i sâhili (Don) ırmağının ağzı etrafında Daygan (طیغان) koyu denilen bir vâsi‘ bataklıktan ‘ibâret olduğu gibi, sâhil-i garbîsinde ya‘ni Kırımın şark tarafında dahi geniş bir bataklık vardır, ki (Arabat) denilen ince bir dil ile denizden ayrılmış bir kol halinde olub, yalnız bu dilin müntehâyı şimâlînde denizle ihtilât eder, ve şark rüzgârı esdiği vakit deniz suyuyla dolub, ba‘de ta‘funa başladığından, Ruslar bu bataklığa bahkın? (Sivaş) ya‘ni “müta‘fen” (متعفن) nâmını vermişlerdir. Azak

Denizi'nin en derin mahâlinde ancak 15 ve nihâyet 16 metre 'umki olub, ekser tarafları beş altı metreden ziyâde derin değildir, ve ba'zı taraflarında en küçük gemiler bile işleyemez. Suyu acı ve sarıdır. Fırtınaları pek şiddetli olur. Kışın dört beş ay müncemid hâlinde bulunduğundan, gemiler giremezler. 'Acâ'ib tabi'atdan olarak, bu denizin suyu mevsime göre tahlif idüb, yağmurlar mevsiminde 'umki artar, ve hizâsı Bahr-i Siyah hizâsından 1 metre ile 45 santimetre daha yüksek bulunur. Bu denize (Don) ırmağından başka şimâlden Muluçna (مولوچنه), Berde (برده), Kalmiyos (قالميوس), Miyos (ميوس), ve şarkdan Mokruy (موقروي), Kağalnik (قاغالنيق), Yaya (ييا), Çalbas (چلباس), Koçti (قوچتي) ve sâ'ir küçük nehirler ve dereler dökülür. Kuban nehri ise aşağı tarafda iki şu'beye ayrılıb, büyüğü doğrudan doğruya Karadenize mansab olur ise de, küçük şu'besi (Porotga) ismiyle Azak Denizine dökülür; ve bu nehrin böyle çatallanması (Taman) şube-i cezîresine bir cezire sûretini veriyor. Bu denizde Mersin balığı pek kaliteli olub, kışın buzun üstünden delikler guşatıyla tutarlar, ve tuzlayub, Rusya'nın her tarafına gönderirler. Milâdın 1799 târihinde Azak Denizinde büyük bir sadâdan sonra ansızın bir ada zuhûr idüb, ibtidâ çamur, ba'de duman ve ateş dahi püskürtmeye başlamış ise de, bir sene sonra yine nâ-bedîd olmuşdur.

Taman şube-i cezîresinde zaten birkaç çamur bürkânı vardır. Leri (لري) bulunmuş olduğundan, bu fikir tashih olunmuşdur. Şark-ı şimâliden hücûm iden akvâm ve haşyeden (Hun)lar milâdın on birinci 'asrında şehir-i kadîm-i mezkûru tahrîb etdikden sonra, (Kuman) veya (Polonç) denilen Kuman (Azof) veya (Azak) isminde olan re'isleri hazazları? tarafından te'sis edilmiş olan bu şehir-i cedîdi makarrı ittihâz ederek, kendi ismiyle tesmiye etmişdir. Cenevizler milâdın on üçüncü 'asrında (Don) Irmağının mansabı etrafını zabt ederek, bu civâra eski (Tenayyis)den mahruf olarak, (Tane) ismini vermişlerdir, ki 'Osmanlı müverrih ve coğrâfiyyûnun (Don) Nehrine (Ton) ismini vermeleride bundan neş'et etmişdir. On dördüncü 'asır-ı milâdide geçecek hanı Toktamış Han tarafından Cenevizlerin elinden çıkarılmış; ve 795 târih-i hicrîyesinde Timurlenk tarafından zabt ve tahrîb, ve 876 târihinde ebu-l feth Sultân Mahmud Han-ı Sâni hazretleri tarafından feth olunmuş; ve ba'de bir iki def'a Kazaklar almışlar ise de, der'akib (در عقب) istirdâd olunarak, 1803 târihinde istihkâmâtla takviye olunmuş idi. Büyük Petro bir aralık zabt itmiş idiye de, 1123

târih-i hicrîsinde ‘akd olunan Perot mu‘âhedeyle i‘âdeye mecbur olmuş idi. Nihâyet 1188 târih-i hicrîyesinde ‘akd olunan küçük kenârca mu‘âhede üzerine Rusyaya terk olunmuşdur. Ruslar bunu ibtidâ eyâlet merkezi ittihâz idüb, ba‘de Yekaterinoslov eyâletine mülhak bir kazâ merkezi hükmünde bırakmışlar, ve nihâyet kazâ merkeziyetinide ga’ib itdirüb, (Rustof) şehrini merkez kazâ ittihâz itmişlerdir.

Urmiye (اورمیه) (II.C., s.1077)

İrânın garb-ı şimâlîsinde Azerbaycan hıttasında büyük bir göl olub, Bahr-i Hazarın 300 kilometre garbında ve Van gölünün 200 kilometre şark-ı cenûbiyesinde vâkı‘dir. Sathı 1560 veya 1590 metre irtifâ‘ında olub, şimâl-i garbîyeden cenûb-i şarkîye olan tûlu 135 ve ‘arzı 16 ile 46 kilometre arasındadır. Mesâha-i sathiyyesi 4000 murabba‘ kilometredir. Derinliği pek az olub, en çukur mahallinin ‘umki 14 metreden ziyâde değildir. Gölün cihet-i şarkîyesinde Tebriz şehrinin üst tarafında olan “Sehend” (سهند) dağı kesb-i irtifâ‘ idiyor. Urmiye gölüne etraftan birçok çaylar gelüb döküldüğü hâlde, gölün hiçbir ayağı yokdur. Suyu gayet tuzlu ve kaliteli? yudi? hâvidir. Şark ve garbdan iki burun kolun içine girmiştir, ve derûnunda büyük küçük 50 kadar ada vardır, ki bunların ba‘zıları sevâhil ahâlisinin çiftlik ve mer‘âlarıdır. Kenârları çamurlu ve bataklık ise de, etraftaki bayırlar ve tepeler ormanlarla mestûr ve güzel kasaba ve karyeleri hâvidir. Gölün içinde hiçbir nev‘i balık bulunmayub, yalnız kesret üzere olan su kuşlarının avladıkları birtakım kurdlar bulunur. Bu göl (Deryaça) (دریاچه) Maraga gölü isimleriyle dahi ma‘rûf olub, ‘Arab coğrâfiyyûnu asârında dahi (Kubadan) (كبودان) ismiyle tesmiye olunmuşdur. Eski Yunan coğrafyalarında ve Zend Avesta kitabında dahi başka isimlerle mezkûrdur.

Hazar⁴⁰ (خزر) (III.C., s.2039-2041)

(Bahr) Asya ile Avrupa arasında bir deniz olub, her tarafı karalarla muhât olarak, sâ‘ir denizlerle ve bahr-i muhitle ihtilâtı olmadığından, gayet vâsı‘ bir göl ‘ad olunabilir. Bu i‘tibârla kürr’e arzın en büyük gölü ‘ad olunmak iktizâ ederse de, ve vüs‘atine ve suyunun tuzlu olduğuna binâ‘en buhûrdan ma‘dûddur. Sevâhil-i

⁴⁰ Şemseddin Sâmî Kâmûsü’l Â‘lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Mer Caspienne " olarak vermiştir.

şimâliye ve garbîyesinde sâkin bulunmuş olan ve mâtde’i anfedez? beyân olunan Hazar kûmanın ismiyle tesmiye olunmuşdur. Coğrâfiyûn-u İslâm asârında (Bahr-i Cürcan) (بحر جرجان), (Bahr-i Dilem) (بحر ديلم) ve (Bahr-i Taberistan) isimleriyle dahi mezkûrdur. Sevâhil-i şarkîyesinde sâkin olan Türkmenler ise buna (Akdeniz) ve ba’zâ sâde (Deniz) nâmını veriyorlar. Eski Yunânilerin vaz’ itdikleri ve el-yevm Avrupalılar ‘indinde mustâ’mel olan (Kaspiyan) veya (Kaspiyen) ismi ise Kafkas silsile’i cibâline verilen (Kaspiyos) isminden ma’hûd zan olunuyor. Ancak bu ismin (Kazvin) ismiyle olan müşâbeheti dahi şâyân-ı dikkatdir. Garibdir ki târih ve coğrâfyâyı İslâmdan bî-haber olan ba’zı yeni ‘Osmanlı coğrâfiyûnu noktaların mevzi’ni değışdirerek (Hazar) sûretinde yâzmışlardır; ve tashih-iz zam olan bu galat-ı fâhiş mekteblerimizde tâ’mim itmişdir.

Bahr-i Hazarın cenûben, şarkâ ve şark-ı şimâlî cihetinden Asya, şimâl-i garbî ve garb cihetinden dahi Avrupa arzıyla mahdûd olub, cenûbunda İran (ya’ni Cürcan, Taberistan, Mazenderan ve Gilan) bulunuyor, ve sa’ir tarafları kamilen? Rusya ilgâsından ma’dûddur. Şark-ı cihetinde Hârizm Türkmenleri, şimâlînde Kırgız kabâ’ili, şimâl-i garbîsinde Nogay Tatarları, garb-ı cihetinde bilâd-ı Kafkas bulunmakla, sevâhil ve civârları tamamen memâlik-i İslâmiyeden ma’dûddur. Şimâlden cenûba olan tûlü takrîben 1260 kilometre olub, kısım-ı vustîsinde olan ‘arz-ı vasatîsi 280 kilometredir. Kısım-ı cenûbisinde kesb-i tevsi’ edûb, ‘arzı 450 kilometreye bâliğ olduğı gibi, kısım-ı şimâlîsinde dahi şarka doğru bir körfez sûretinde uzanmakla, 650 kilometreye kadar çıkar. Bakü burnuyla karşısı arasında ve 40° ‘arz-ı şimâlînin biraz üstünde vâkı’ olan en dar mahalli dahi 200 kilometredir. Mesâha-i sathiyyesi 396440 murabba’ kilometredir. 36° 30' ile 47° 20' ‘arz-ı şimâlî ve 44° 20' ile 52° 35' tûl-i şarkî aralarında mümted olur. Kısım-ı şimâlîsi az derin olub, yağmurlar mevsiminde etrafındaki çulların? dahi birer kısmını su basdığı hâlde, kuraklık mevsimlerinde deniz hayli çekilüb, birçok yerler kuru kalır. Kısım-ı cenûbisi ise hayli derin olub, Bakü garbında 700 ve 800 metreye kadar derinlik ölçmüşlerdir. Sathi Karadeniz sathından ve ‘ale’l-‘umûm sath-i bahriden 26 metre ile 25 milimetre alçak olub, defa’âtle tasvir olunduğı gibi, bu iki deniz arasında bir cedvel açılacak olsa, Bahr-i Hazarın irtifâ’ı kesb edeceğı ve tezayyid (تزاید) edecek suların sevâhilinin alçak cihetlerini örtüb, pek çok tevsi’ eyleyeceğı şübhesizdir. Bahr-i Hazarın vaktiyle

çok daha vâsi‘ ve binâen ‘aleyh sathı daha yüksek bulunmuş olduğu sâhilden uzak çöllerde bu denizde yaşayan hayvânât mestahaseleri (مستحاثہلری) bulunmakla mesnedlidir (مسندلدر).

Bahr-i Hazarın kısm-ı şimâlîyesinin bütün sevâhili alçak olub, ba‘zı yerleri kumluk ve ba‘zıları bataklık ve kamışlık halindedir. Ba‘zı taraflarında sâhilin iç taraflarında bir tâkım tuzlu kollar ve bataklıklar, ve ba‘zı cihetlerinde, ve ‘‘ale’l-husûs şimâl-i garbî cihetinde, denizin içinde birbirine garib birçok Cezayir-i sağire bulunuyor. Bu kısmın sevâhilinde hiçbir şehir ve kasaba olmayub, en büyük iskelesi olan Ejderhan Volga Nehri üzerinde ve sâ’ir Karavakasabat? dahi sâhilden uzakça bulunuyor. Sevâhil-i garbîyesinin kısm-ı vasatısı Kafkas silsile’i cibâlinin eteklerinden ‘ibâret olub, dağlık ve ormanlık bir sâhil görünürse de, bu kısmın müntehâyı cenûbunda olan (Bakü)den başka hiçbir liman veya koyu yoktur. Baküden İran hudûdu garbına dek sâhil yine alçalub, Kür mansabının altında Karaağaç Körfezi teşkil idiyorsa da, yalnız Yunan cenûbunda vâkı‘ (Saray) adası sağlam bir liman teşkil idiyor. Denizin cenûbunda bir kos? sûretini ibrâz iden sevâhil-i İraniye (Elbruz) silsile’i cibâlinin eteklerinden ‘ibâret olub, bu etekler ormanlarla mestûr olarak güzel bir manzara peydâ idiyorsa da, sâhilin giriinti ve çıkıntısı olmayub, garbı cihetindekiki (Reşt) iskelesi önünde bulunan (Anzalı) (انزه لی) Körfeziyle şark-ı cihetinde Estarabad İskekesi garbında vâkı‘ (Eşraf) Körfezi dahi şarâ’id-i luzumeye hâ’iz değildir. Sevâhil-i şarkîyesi ise Bâl’akes hayli girintili çıkıntılı olub, büyük ve küçük birçok körfezler ve şube-i cezîre ve burunlar var ise de, bu sevâhil zâten sığ ve çoğu tuzlu bataklık veya kamışlık hâlinde olduğundan, bunlardan dahi seyr-i sefâ’ınca pek az istifâde olunuyor. Yalnız kısm-ı cenûbiyesinde vâkı‘ Balkan Körfezi, ki (Darıca) şube-i cezîresiyle ikiye münkasım ve (Uzun Ada) ile mahfûzdur, zararsız olub, Ruslar orada, Asya’yı vustî demiryolu hattına mebde’i olmak üzere, (Mihaylofiskoy) (میخایلوفسکوی) iskelesini te’sis etmişlerdir. Bunun şimâlînde (Kara Boğaz) nâmıyla dar bir boğazla ayrılmış yine bu isimle mesmu vâsi‘ bir körfez bulunduğu gibi, bunun şimâlînde (Kendirli) (کندرلی) ve (Koçak) (قوچاق) isimleriyle iki körfez vardır. Kara Boğaz Körfeziyle Bahr-i Hazarın şarka doğru mümted olan kısm-ı şimâlîyesi arasında (Mangışlak) ismiyle büyük bir şube-i cezîre bulunub, bunun kısm-ı şimâlîyesinde (Vüzaçı) (و زاجی) ismiyle diğer bir şube-i

cezîre şarka doğru uzanarak, ibtidâ cenûb-i şarkîye ve ba'de garb-ı şimâlîye doğru mümted uzun bir haliç teşkîl idiyor. Bahr-i Hazarın sevâhil-i şimâlîyesinde birçok küçük adalar bulunub, ekseri hâlidir. Büyücek ve az çok ehemmiyeti hâ'iz olan Cezayiri: sevâhil-i garbîyesinde (Çetre Buğra), Çeçen ve Saray, sevâhil-i şarkîyesinde dahi Aydak, Çalkan, Kalalı, Giril ve Bayardı adalarıdır.

Bahr-i Hazarın sevâhil-i şarkîyesi çölden 'ibâret olmakla, içine dökülen enhâr şimâl ve garb ve cenûb cihetlerinden iner. Bunların büyüğü Volga (ya'ni İtil) ırmağı olub, denizin şimâl-i garbî köşesinde büyük bir dalye? teşkîl ider. Bunun şark-ı cihetinde ve yine sevâhil-i şimâlîye de (Ural) ve (İmba) (امبا) nehirlerinin mansabları bulunuyor. Sevâhil-i garbîyeden gelen enhâr-ı Kafkas cibâlinin iki mâ'ilesinden inüb, bunların en büyükleri (Terek) ile (Kur) ırmaklarıdır bu iki ırmağın arasında Dağistan hattasında birçok küçük nehirler dahi Kafkas eteklerinden inüb, Bahr-i Hazara dökülürler. Sevâhil-i cenûbiyeden ya'ni İran memâliğinden Bahr-i Hazara dökülen enhâra gelince, bunların çoğu (Elbruz) cibâlinden inen birtakım sulardan 'ibâret olub, yalnız cihet-i garbîyede Azerbaycandan inen (Sefidrud) ile cihet-i şarkîyede Horasandan inen (Cürcan) ırmak itlâkına şâyândır. (Terek)in mansabından yukarı Bahr-i Hazar sâhili garbından Azak Denizine dek birbirlerine merbût bir sürü kollar ve bataklıklar bulunub, bunların fazile'i miyâhı (Sarıkamış) ismiyle bir çay teşkîl idiyor, ki (Don) ırmağıyla birleştikten sonra, Azak Denizine dökülür. Oraları idare'i 'Osmaniyye altında bulunduğu sırada bunun bir cedvel sûretinde hafr (حفر) ile Bahr-i Hazarla Bahr-i Siyâh arasında bir tarik bahr-i keşâdi def'âtle tasavvur olunmuşdu.

Bahr-i Hazarın suyu tuzlu ve acı olub, her ne kadar tuzu sâ'ir denizlere nisbetle az ise de, kükürd terkibâtı ziyâdedir; binâen 'aleyh acılığı tuzluluğuna gâlibdir. Kısm-ı şimâlîyesinde Volga ve sâ'ir enhârın dökülmesiyle suyu oldukça tatlı ise de, cenûb rüzgarı esdiğinde, oraya dahi acılık sirâyet eder. Gerek denizde ve gerek bahr-i mezkûra dökülen ırmakların mansablarında balıkların envâ'ı kaliteli olub, en ziyâde Volga, Aral, Emba ve Kür ırmaklarının mansabları garblarında ve Mankışlak sevâhilinde pek çok balık seyyid olunur. O sevâhile garib ahâlinin başlıca te'ayyuşü balıktan 'ibâret olduktan sonra başka Ejderhan civârında 50.000 nûfûs

seyyid mâhi san‘atiyle geçinir, ve senevi? bir milyon lira kıymetinde balık ihrâc ederler.

Bahr-i Hazarda eskiden beri büyük bir ticâret icrâ olunub, hilâfet-i ‘Abbasiye zamânında memâlik-i İslâmiyye ile (Balkar) şehri arasında icrâ olunan ticaret başlıca Bahr-i Hazarın içinden sefâ’in vâsıtasıyla vukū‘ bulurdu. Ba‘de Moğolların hurûcu bahr-i mezkûrun etrafındaki i‘mârât-ı İslâmiyeyi tahrîb etmekle, bu ticârete uzun bir fâsıla virmiş; ve ahiren Ejderhan şehri Balkar şehri-i kadîminin yerine geçüb, bahr-i mezkûr iskelelerinin en mühimi hükmüne geçmiştir. Bakü iskelesi dahi Karadenizin Poti ve Batum iskelelerinden beda’i eden demiryolu hattının müntehâsı olmakla, gündün güne kesb-i ehemmiyet idüb, Asya-i Vustâ demiryolu hattına giden yolcularla eşyâyı ticâriye bu iskeleden merâkib bahriyeye nakl olunur. Bu denizde icrâ olunan ticâret başlıca Rusya memâliğiyle İran arasında vukū‘ bulur.

Volga (وولغا) (VI.C., s.4704-4705)

(Volga) Rusya’nın ve bütün Avrupa’nın en büyük ırmağı olub, Baltık Denizi garbında olan (Nor) (نور) eyâletinin şimâl-i garbî hudûdunda vâkı‘ iki gölden neb‘âtle, cenûb-i şarkî ve ba‘de şark-ı şimâlîye doğru akarak, (Nor) (نور) eyâletinin şimâl-i garbî hudûdunda vâkı‘ iki koldan neb‘âtle, cenûb-i şarkî ve ba‘de şark-ı şimâlîye doğru akarak, (Nor) (نور) şehrinde soldan (Norça) (نورچا) nehrini ve daha birçok çaylar ahz ile, (Yaruslov) (ياروسلاول) eyâletine girer; ve (Mologa) kasabasında kendisini bir cedvel vâsıtasıyla Baltık Denizine rabt iden (Mologa) (مولوغه) nehrini aldıktan sonra, cenûb-i şarkîye doğru dönüb, kustroma (قوسترومه) ve nebzini (نيزنى) Novgorad (نوگورود) eyâletlerini şok eder; ve Busok (بوصوك) eyâletinde kalazma (قلازمه), Moskova ve Mokşa (موقشه) çaylarını cami‘ iden (Oka) (اوقه) nehrini alub, bir kat daha boyayarak, şarka doğru döner; ve Kazan eyâletine girerken sağdan (Sura) (سوره) ve sultân (ve Tolga) (وتلوغه) nehirlerini ahz ile, Kazan şehrine vâsıl olunca, cenûba doğru döner, ve daha aşağıda sultân tab‘alarının en büyüğü olan ve (Ural) silsile’i cibâlinden inen birçok enhârı kaçmağ? iden (Kama) (قامه) b1 alır. Daha aşağıda şarka doğru (Samara)ya kadar kaffe burusu? şeklinde bir tülâ mebac? teşkil itdiğinden sonra, cenûb-i garbîye doğru akar; ve Azak Denizine dökülecek gibi, (Don) vâdisine hayli takrib İtdikden sonra, birdenbire şark-i cenûbiye doğru dönerek,

alçak bir ovanın içinde birçok kola ayrılır; ve nihâyet (Ejderhan)a vâsıl olunca, hesâbsız kollara bil-inkisâm denizin içine uzanmış alçak ve bataklık bir dalya? teşkîl ile, birçok ağızlardan Bahr-i Hazara dökülür. Mecerâsı 3400 kilometre uzunluğunda olub, her tarafı seyr-i sefâ'ına sâlihdir. Baltık Denizine ve şimâl-i Akdenize dökülen birkaç nehir ile Volga'nın tâb'aları arasında sun'î cedveller bulunub, bu iki denizle Bahr-i Hazar arasında seyr-i sefâ'ın tarafı açılmış ise de, Karadenizle henüz ihtilât etmeyüb, idâre'i 'Osmâniyye zâmanında (Volga) ile (Don) mecrâları arasında keşâdi mütesavvir bulunmuş olan cedvel el-yevm açılmamıştır. Bu nehrin ism-i kadîmi (Ra) olub, coğrâfiyyûn-u İslâm âsârında ve, anlaşıldığına göre, mecrâsının aşağılarında sâkin olan etrâk 'inde ismi (İtil)dir.

Aras (آراس) (I.C., s.72-73)

(Aras) Bir ırmaktır, ki arz-ı rûmun 40 kilometre kadar cenûbundaa vâkı' (Büyük Göl) dağından nebe'ân ile, şarka doğru akarak, menba'ından 80 kilometre kadar aşağıda arz-ı rûmun şark tarafındaki dağlardan inen (Hüsn-ü Kal'a Suyu) (حسن قلعه صوبی) nâm-ı çây ile birleşir. Nokta'î telâkkiyenin biraz altında (Çoban Köprüsü) nâmıyla yedi kemer üzerine gayet güzel bir taş köprü yapılmıştır. Buralarda (Pasin) arâzisini irvâ itmekle, (Pasin Suyu) nâmıyla ma'rûfdur, ki (Aksenefon)un (اكسنوفون) seyâhat-nâmesinde (Pasis) nâmıyla yâd olunması bundan me'hûzdur. Rusya hudûdunu geçinceye kadar 'Osmânlı toprağında kıt'a etdiği 160 kilometrelik mesafede, zekerâvâlinan? hüsn-ükal'a suyundan başka (Karasu) ve nâm-ı diğerle (Müruç) (مورچ) denilen çây, ve tâm hıttâ hudûdda dahi Karsın içinden geçen (Arpa Çâyı) Arasa dökülür. Arpa Çâyı eski Ermeni kitâblarında (Ahoryan) (آخوریان) nâmıyla mezkûr ise de, (Eksenefon)un (اكسنوفون) seyâhat-nâmesinde (Arpasus) tesmiye olunmuştur, ki (Arpa Çâyı) bundan me'hûz olsa gerekdir, zirâ (Aksenefon) (اكسنوفون) milâddan 400 sene evvel yazmış olduğundan, o vakitte oralarda türkçe bir ismin bulunması melhûz değildir. Harâbeleri el-yevm mevcûd olan (Ani) ismindeki eski Ermeni şehri bu nehrin kenârında idi. Aras Nehri Arpa Çâyıyla birleşdikden sonra, şarka doğru akûb, ba'de şark-ı şimâlîye doğru döner. Arpa Çâyından sonra Arasa sûldan ya'ni şimâlî sâhilinden dökülen nehirler: (Alagöz) dağının eteğinden inen (Garbî) ve nâm-ı diğerle (Anân) (آونان) ve (Goça) (غوچه) gölünün sularını indiren

(Kartoçor) (قارتیچور) ve nâm-ı diğerle (Azad) nehirleriyle (Nahçıvan) ve (Alınca) (الینجه), ve sağdan ya'ni cenûbî sâhilinden dahi İran toprağından gelen (Balak Sûyu) ve (Ak Sû) çâylarından 'ibâretidir. Bu sok? çâyın telâkkisinden sonra Aras nehri (Ordabad) (اورداباد) ile (Meğiri) (میکری) arasında vâkı' (Arasbar) (آراسبار) isminde gâyet müdhiş bir boğazdan geçer. Oradan ta (Kur) nehriyle birleşinceye kadar 240 kilometrelik mecrâsının sâğ tarafı İranın Azerbaycan eyâleti ve sol tarafı dahi Rusyanın Karabağ nâm-ı memleketi mümted olur. Bu mesâfede dahi sağdan (Ahr) ile (Karasu)yun ictimâ'ından hâsıl olan (Daharyor?) çâyı, vusûlünden dahi bir takım küçük dereler Arasa dökülür. Arasın cereyânı menba'ından ta (Ordabad) (اورداباد) şelâlesine kadar gâyet sert ve hayızlı olub, mevâkı' muhtelifesinde def'âtle yapılan köprülerden yalnız iki üçü dayanabilmiştir. (Ordabad)dan (اورداباد) (Megri)ye (میکری) kadar birbirini müteâkib bir tâkım şelâleler teşkîl iderek, 17 kilometrelik mesâfede 425 metre aşağı düşer, ve düşerken uzakdan işidilir bir gürültü hâsıl ider. Ba'de iki tarafı kayâlık dağlarla muhâd olan (Arasbar) (آراسبار) boğazını dahi geçdikden sonra, düz yere düşüb, geniş bir mecrâda birçok adalar teşkîl ederek, Bahr-i Hazezden? 27 kilometre yukarıda (Kur) nehriyle birleşir. Ve her ne kadar ki Arasın sûyu dahi ziyâde ise de, nokta'i telâkkiyeden aşağı (Kur) nâmını alır. Nokta'i telâkkiyeden denize kadar mümted olan ve (Deşt-i Moğân) denilen ova hâlâ deniz böceği kabuklarıyla memlû olub, nehirlerin indirdikleri kum ve çamur yardımıyla denizden karaya tahvîl itmiş olduğu anlaşılıyor.

İtil (اتل) (İDİL) (I.C., s.778)

Rusyadaki (Volga) nehrine 'Arab coğrâfiyyûnû tarafından verilen isimdir. Eski Yunâniler 'inde bu nehrin ismi (Râ) ve ism-i cedîdî (Volga) olduğu hâlde, coğrâfiyyûn-u İslâm'ın verdikleri bu ismin nereden geldiği kesdirilemeyûb, civârlarında sâkin Türk ve Tatar akvâmı tarafından verilen isim olsa gerekdir.

İsl (اتل) (I.C., s.780)

(Volga) nehrinin ismidir.

Eçmiyazin⁴¹ (اچمیاجین) (I.C., s.781-782)

Rusya'nın Kafkasya hıttasında Erivan'ın 25 kilometre garbında ve Aras nehri sâhil-i yesârının 15 kilometre şimâlînde vâkı' bir büyük manastır olub, Ermenilerin en büyük patrikleri olan (Katolikos)un makarrıdır. Bu manastır vâsı' ve müzeyyen bir binâ olub, birkaç kilisâ ve sûm'ayı ve el yazısıyla yazılı kitâbları hâvî bir kütübhâneyi şimâldir. Manastırın garbında bulunan (Vağarşabat) (واغارشابات) karyesi bu isimle mesmû olan bir eski Ermeni şehrinin harâbeleri üzerinde vâkı' olub, Rus hükûmeti tarafından kazâ merkezi ittihâz olunmuşdur.

Azerba'il (ازربعل) (II.C., s.818)

Ve Azerbaycan ["Azeba'il" ve "Azerbaycan" maddelerine mürâcâ'at buyurula.]

Aran (اران) (II.C., s.820)

Azerbaycan'ın şimâlînde Gürcistan'ın cenûb-i şarkîsinde ve Şirvan'ın Garb-ı cenûbiyesinde olarak Aras ile Kur nehirleri arasında vâkı' kıt'a'nın eski ismidir. El-yevm kısm-ı a'zamı Karabağ ismiyle mâ'rûf olub, Ruyanın eline geçmiştir.

Urmiye (ارمیه) (II.C., s.841-842)

İran'ın Azerbaycan hıttasında hemnâmı olan büyük bir gölün garb-ı cihetinde, gölün sâhil-i garbîyesinden takrîben 20 kilometrelik mesâfede ve mezkûr göle mansab olan bir küçük nehrin sol ya'nı şimâlî kenârında vâkı' bir kasaba olub, abb ve havası güzel ve bağ ve bostanı çokdur. Eski bir kasaba olub, Yâkût el-Hamevî bu kasabayı ziyâret itmiş olduğunu beyân itdikten sonra, cisim ve ma'mûr bir şehir olduğunu söylüyor. Ba'de hayli tedennî itmiştir. Bu kasabadan vaktiyle birçok 'ulemâ ve sâ'ir müşâhir zuhûr itmiştir. Şimdiki hâlde ahâlisinin kısm-ı a'zamı Giritdir. Bu kasabaya şimdiki hâlde İraniler (Erumi) (ارومی) dahidirler.

⁴¹ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Etchmiadzin " olarak vermiştir.

Urmiye (ارمیه) (II.C., s.842)

Gölü. İran'ın Azerbaycan hıttasında ve hemnâmı olan şehrin şark ve Tebrizin garb-ı cenûbî cihetinde büyük bir göl olup, şimâlden cenûba doğru olan boyu 75, ve şarkdan garba olan iki dahi 25 mildir. Suyu acı ve ağır kokulu olup, içinde balık ve sâ'ir hayvan bulunmaz. Gölün kısm-ı cenûbîsi ortasında birkaç ada vardır. Bu göle her taraftan birçok nehirler ve dereler mansab olup, bunların en büyüğü şimâl-i şarkîden gelerek Tebrizin önünden geçen (Acı Çây)dır. Gölün garb cihetindeki yerlerin ahâlisi akraddandır. Bu göle el-yevmi İraniler (Şeha) (شها) ismini dahi veriyorlar.

Erivan (اریوان)(II.C., s.845-846)

Eyâleti. Rusya'nın Kafkasya idâresinde vâkı' eyâletinden olup, Kafkas silsilesinin cihet-i cenûbiyesinde vâkı'dır. Bu hıtta 1244 târih-i hicrîyesinde İrandan Rusyaya geçüb, ibtidâ başka nâm ile idâre, ba'de Erivan ve Nahcivan nâmlarıyla iki eyâlete taksîm, ve nihâyet 1868 târih-i milâdisinde merkezi Erivan olmak üzere bir eyâlet hâline konmuş, ve merkezinin ismiyle tesmiye olunmuşdur. Garben Kars, şimâlen Tiflis ve Elisavetopol, şarken yine Elisavetopol eyâletleriyle, cenûben dahi hudûd-u İraniye ve Osmaniyye ile mahdûd ve muhâtdır. Mesâha-i sathıyyesi 27.822 murabba' kilometre olup, 667.464 ahâlisi vardır, ki başlıca Türkmen ve Ermeniden 'ibâretidir. Eyâlet merkezi Tiflis olan Kafkas idâre'i 'umûmiyesine ve tâbir-i ahirle hadivetine (خدیویتته) tâbi' olduğu halde bir veche zir 7 kazâya münkasımdır: Erivan, Aleksendropol (Kumru), Nahçıvan, Nev Bayezid (Yeni Bayezid), Sürmeli, Darelekiz (دارالاکز), İçmibacin (اچمباجین), arâzîsi dağlık olup, Kur havzasını Aras havzasından ayıran (Pambak) (پامباق) silsilesi bir taraftan (Gökçe) gölünün şimâlinden bir kol uzatıyor, ve bir taraftan dahi mezkûr gölün cenûb-i garbîyesinde vâkı' elkuz, güzel dağ, güzel dere, koku ve zanga (زانغا) civâr dağlarıyla kesb-i irtibât iderek, mezkûr gölün şarkında ve Karabağ hudûdunda iki kol birleşerek, Gökçe gölü dâhil-i bir havza hâlinde kalıyor, ve yalnız sularının tekessür mevsiminde garb-ı şimâlî cihetinden fazile'i miyâhını (Zengi) nehrine dökerek, bir dar boğazdan Aras havzasıyla ihtilât idiyor. Bu göl 11393 murabba' kilometre vüs'atında ve sathı 1900 metre irtifâ'ında olup, mürtefi' dağlarla muhâtdır. Ortasında Ermeniler 'indinde

mukaddes ‘add olunan (Sevan) isminde bir ada bulunuyor. Bu vechle eyâletin hemân bütünü Aras havzası dâhilinde olub, bu ırmağa dökülür birçok nehirleri vardır, ki bunların en büyükleri (Arpa Çayı) ile (Zengi) nehirleridir. Bu nehirler şimâlden cenûba inub, Aras ırmağı ise garb-ı şimâliden şark-ı cenûbiye doğru akarak, ibtidâ eyâletin içinden, ve ba‘de kenârından cereyânla, Rusya ve İran hudûdunu tefrîk ider. Ağrı dağının şimâlî etekleri dahi Erivan eyâleti’nin bir kısmında mümted olur. Ağrı dağından sonra en yüksek cebeli zikri sebkat (Alagöz) olub, 4000 metreden ziyâde irtifâ‘ı vardır. Bu eyâlet dağlarının ba‘zı cihetleri kuru ve kayalık ise de, ba‘zı tarafları dahi ormanlarla mestûr ve güzel mevki‘leri hâvî olub, münbit dere ve bayırları ve güzel mer‘âları dahi vardır. Mahsûlatının başlıcası buğday olub, mısır, darı, pamuk, keten dahi hâsıl olur.

Eşcâr-ı müsmiresi pekçok olub, meyvâların envâ‘ı ve pek iyileri ve alçak yerlerinde portakal, limon ve zeytun dahi yetişir. İyi şarab dahi çıkar. Ahâlisi, hayli koyun, keçi, sığır ve hergele beslerler. Arıları çok olub, bal ve bal mumu eyâletin başlıca ihrâcâtından olduğu gibi, hayli ipek kozası dahi hâsıl olur. Dağlarda müte‘added ve mütenevvi‘ ma‘denler var ise de, ekserisi çıkarılmamaktadır. Ma‘den sûları dahi çokdur. Sanâyi‘ mahalliye pek geri olub, yalnız boyacılık ve debbâğat san‘atleri hayli ilerlemiştir. Ve birkaç tuğla ve kiremit fabrikaları dahi vardır. Erivan kazâsı 3116 murabba‘ kilometre vüs‘atinde olub, cenûben hudûd-u ‘Osmaniyye ve İraniyyeye kadar mümted olur. Ahâlisi 112.993 kişiden ‘ibâret olub, eyâletin en meskûn kazâsıdır.

Esbizrud (اسبيزرود) (II.C., s.855)

Akçây ma‘nâsıyla (Sepidrud)un ma‘ribi olub, Azerbaycan’da bir büyük nehirdir.

Üşnü (اشنه) (II.C., 987)

İran’ın Azerbaycan hıttasında (Urmiye)nin 60 kilometre cenûbunda ve Urmiye Gölüne dökülen (Gedir) (كدير) nehrinin sol ya‘ni şimâlî kenârında vâkı‘ bir kasaba olub, eşnai (اشنای) ve eşnehi (اشنه) lakabıyla mülakkab ba‘zı müşâhir ‘ulemâ’nın maskat-ı re’si bulunmuşdur. Yâkût el-Hamevî 617 târihinde Tebriz’den ‘avdetinde bu kasabadan geçmiş olduğunu zikr, ve bağ ve bostanın çok olduğunu

beyân ile, harâbe yüz tutmuş olduğunu dahi ‘ilave idiyor. El-yevm-i harâbeti bir devlet olub, küçük bir kasaba halindedir.

Özbek (اوزبك) (II.C., s.1084)

Kıpçak Tatar hükümdârlarından olub, hicretin 705 târihine dek hükümet sürmüş; Rusya'nın ekser taraflarını feth idüb, birkaç hükümdâr değışdirmiş; ve memleket-i mezkûreden Hristiyanlığı büsbütün ref ile, din-i İslâmı neşr itmek maksadıyla, Rusya'nın şehirlerini Tatar ümerâsına taksîm itmişdi.

Gazel Arslan (قزىل آرسلان) (V.C., s.3658)

Azerbaycan'da imâret ve hükümet süren Atabeyan'ın üçüncüsü olub, sülâle'i mezkûrenin bânîsi olan Şemseddin AtaBekİldeniz'in ikinci oğludur. 8510 târihinde, büyük birâderi Cihan Pehlûvan AtâBekMahmûdun vefâtı üzerine, mesned imârete geçüb, selefleri ratk u fetk (رتق و فتق) umuru büsbütün ellerine almış ve Selçukilerin elinde bir hüküm bırakmamış oldukları hâlde, bunun zamânında Sutan Tuğrul-i Selçuki umur-u hükümeti kendi eline almaya kalkışub, sâhib-i tercümeysi mevki' iktidârdan düşürmeğe çalışmakla, beyinlerinde muhârebe zuhûr idüb, ibtidâ Sultân Tuğrul gâlib gelmiş ise de, ba'de mağlûb olmakla, Gazel Arslan kendisini (Kırım)kal'asına habs idüb, yerine taht-ı saltanata cülûs itmiş; ve 6 sene hükümet sürdükden sonra, 587 de yatağında maktûl bulunmuşdur.

Kuban⁴² (قوبان) Kouban (V.C., s.3706-3707)

Rusyaya tâbi' Kafkasya memleketinde bir büyük ırmaktır, ki Kafkas silsile'i cibâli'nin şimâlî mâ'ilesinden ve (Elbruz) dağının 4246 metre irtifâ'ı olan bir mahâlînden nebâtle, ormanlarla mestûr dar bir vâdî içinde şimâle ba'de şimâl-i garbîye ve nihâyet garba doğru ceryân ederek, Yekaterinadar'ı (يقاترينودار) geçdikden sonra, iki kola ayrılıb, biri (Portuga) (پورتوگه) ismiyle şimâle doğru dönerek, (Açoyf) (آچویف) garbında Azak Denizine, ve diğeri garba doğru olan ceryânında devamla, daha aşağıda bittekrâr iki kola ayrılarak, biri (Tomruk) koyu garbında yine Azak Denizine, ve diğeri (Kara Kuban) nâmıyla, yenikal'a boğazı haricinde Karadenizin

⁴² Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde " Kouban " olarak vermiştir.

(Kızıl Taş) koyuna dökülür. Mecrâsı 810 kilometre tülünde ve havzası 55.657 murabba'kilometre vüs'atinde olup, bütünü hemnâmı olan eyâlet dahilindedir. Yekaterinedavarda hadd-i vûsti üzere sâniyede 250 muk'ib (مكعب) metre su döker. Fizânî (فيضانى) çok olup, taşıdığı mecrâsının aşağılarında 23.000 murabba'kilometrelik mahalli basar. Binâ'en- 'aleyh oraları bataklık ve sazlık olup, kurutulması mastûrdur. Seyr-i sefâ'ına sâlah olacak hâle vazî' hayli müşkül olduğu hâlde, fevâ'id münteziresi azdır. Tâbi'leri çok olup, başlıcaları Suldan: ta'bîrde, büyük ve küçük zelincek (زلنچق), örüb (اوروب), laba (لابه), bilaye (بيلايه), paşcana (پشچنه), afipe (أفپه), adağum (آداغوم), peşinç (پشچینچ) ve puskop (پوسقوپ); sağdan dahi: çumurd göl (چومرد گول), mara, (ماره) borsuklu, (بورسوقلى) sup (سوپ), habl (خبل), abin (آبين) ve adakumdur (آداغومدر). Irmağa Türkler Kuban, Nogaylar Kuman, Çerkesler dahi "Kara Su" ma'nâsıyla (Basınca) (بسینچه) nâmını veriyorlar. Eski Yunan coğrafiyyûnu 'inde (Vardanos) ismiyle ma'rûf idi.

Kuban⁴³ (قوبان) (V.C., s.3707)

Rusya'nın Kafkasya memleketinde ve Kafkas silsile-i cibâlinin şimâlinde bir eyâlet olup, içinde nebe'ân ve ceryân iden anf-el beyân ırmağın ismiyle müsemmâdır. Şimâlen Don Kazakları arâzisiyle, şark-ı şimâlî tarafından Estarapol, şarken Türk eyâletleriyle, cenûben ve cenûb-i garbî cihetinden Kafkas silsile'i cibâlinin sûretiyle ayrılmış olan suhum?kal'a ve Karadeniz müstakil sancaklarıyla, garben dahi Karadeniz, Yenikal'a Boğazı ve Azof deniziyle muhâd ve mahdûddur. 43° 7' ile 46° 45' 'arz-ı şimâlî ve 34° 15' ile 40° 6' tül-i şarkî aralarında mümted olup, mesâha-i sathiyyesi 94376 murabba kilometre ve ahâlisi 1241363 kişidir. Hemân ortasından cereyân iden Kuban nehri eyâleti büsbütün muhâlif iki kısma ayırub, kısım-ı cenûbisi, Kafkas silsilesi eteklerinden ve silsile'i mezkûreye mütevâziyen uzanan Kara Yayladan 'ibâret olmakla, dağlık ve ormanlarla mestûrdur; ve bu dağların aralarında nehir-i mezkûra dökülen birçok çâyler akar. Bu kısmın ahâlisi mikdar-ı 'umûmiyenin nısfından ziyâde olup, Çerkes cinsiyetine mensûbdurlar. Eyâletin kısım-ı şimâlîsi ise düz ve alçak olup, ancak ba'zı tepeleri ve tuzlu göllerle bataklıkları hâvidir. Bu cihetde dahi Kuban ırmağına ve doğrudan doğruya Azak

⁴³ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde " Kouban " olarak vermiştir.

Denizine dökülür birçok enhâr vardır. Bu cihetde 70.000 kadar Nogay olub, ahâlisinin mikdâr-ı mütebâkisi Rusya hükûmeti tarafından nakl ve iskân edilmiş Kazaklardan ve bir mikdar Rum, Ermeni, Yâhûdi ve Almandan ‘ibâretdir. Eyâletin her iki kısmı zirâ‘ate o kadar elverişli olmayub, ahâli en ziyâde hayvanat yetiştirmekle meşguldürler. Ma-hazâ hayvanatın fiy’atı pek dondur. Başlıca ihrâcâtları yapağı ve mahâlînde dabâkat itdikleri deriden ‘ibâretdir. Merkez eyâlet (Yekaterinevadar) (يقاترينودار) şehri olub, eyâlet 7 kazâya münkasımdır.

Kıpçak (قپچاق) (V.C., s.3599,3600)

(Deşt-) Maddde-i enfada beyân olunduğu üzere ‘an-aslı Rusya’nın cenûb-i şarkisinde Ural silsile’i cibâliyle Volga mecrâsı arasında olan yerlere verilen isim olub, Cengiz Han oralarını zabt etdiğinde, idâresini ekber evlâdı olan Cuci Hana vermiş idi. Mûmâ-ileyh ba‘de evlâd ve ahfâdı şimâl ve garba doğru tevsî‘ hudûdla Rusya’nın bir hayli yerlerini zabt iderek, (Deşt-i Kıpçak) devletini teşkil itmişlerdi, ki kable’i kaândan sonra kesb-i istiklâl itmişti. Bu devlet on beşinci karn-ı milâdî evâsıtında Cuci Hanın ahfâdı beyninde mukâseme olunub, beş hanlık vücûda gelmiş idi: birincisi nefis Kıpçak Hanlığı, ki Ural ile Volga arasında olub, merkezi Volga üzerindeki (Saray) şehri idi; ikincisi Kazan Hanlığı, ki bunun şimâlînde olub, merkezi Kazan şehri idi; üçüncüsü Ejderhan Hanlığı, ki Volga ile Don Irmakları ve Kafkas silsile’i cibâli arasında mümted olurdu; dördüncüsü Nogay Hanlığı, ki Don ile Dinyester mecrâları arasında ve Kradenizle Azak Denizi sevâhilinde idi; beşincisi Kırım Hanlığı, ki Kırım şibh-i cezâresinden ‘ibâret idi. Cuci Hanın ahfâdı ve ‘asker ve tevâbi‘leri vaktiyle din-i İslâmı kabûl itmiş olduklarından, bu hanlıklar hükûmat-ı İslâmiyyeden ma‘dud idi. Ancak bu beş hanlık beyninde rekâbet ve nifâk ve muhâsamat eksik olmadığından, Rusya prensleri bu tefrikadan bilâ-istfâde, kendilerini ikide bir de Tatarların pâ-y-imâl havî olmakdan kurtarıldıktan sonra, bu hanların ba‘zularıyla birleşerek, diğerlerini mahv itmeğe çalışmış; ve bu vecihle birer birer cümlesinin vücûdlarını kaldırarak, memleketlerini Rusya devletine ilhâk itmişlerdir. Evlâ Rusya Çarı Üçüncü İvan Nogay Hanıyla birleşerek, mücerred Nogayların imdâdıyla 1481 târih-i milâdiyesinde Kıpçak Hanlığını imhâ itmiştir. Ondan evvel 1474 Kırım hanı Rusyaya cizye güzâr olmuş ise de, müte‘âkiben

devlet-i ‘Osmaniyyenin taht-ı himâye ve tâbi‘iyetine girmekle bu cizyeden kurtulmuşdu. Kazan Hanlığı 1552 târihinde ve Ejderhan Hanlığı dahi iki sene sonra Rusyaya ilhâk olunmuşdur. Nogay Hanlığı on sekizinci karn-ı milâdide ve Kırım Hanlığı dahi onu müte‘âkib 1784 de Rusya memleketine zamm olunarak, bu vecihle Deşt-i Kıpçak devlet-i Cengiziyesi ve ondan müteferri‘ olan Rusya İslâm hanlıkları münkariz olmuşlardır. Ancak bu Hanların hüküm sürmüş oldukları yerlerin el-yevm ahâliyesinin kısm-ı kelisi müslim ve Türkdür.

Karabağ (قره باغ) (V.C., s.3621)

Kafkasya’da Kür ile Aras mecrâları ve Erivan eyâleti arasında bir hıtta olub, 1813 târih-i milâdisinde İrandan Rusyaya geçmiş; ve Yelisavetopol kazâsına mülhak Şoşe (شوشه) kazâsını teşkil itmişdir. Mesâha-i sathiyyesi 18000 murabba‘ kilometre olub, 250.000 ahâlisi vardır. Ahâlisinin nısfı Azerbaycan Türklerinden olub, nısf-ı diğeri İrani, Ermeni ve Rusdan mürekkebdir. Bu hıttanın ism-i Farisisi (İran)dır. Arazisi dağlık olub, ‘umûmiyet üzere dağları şimâl-i garbîden cenûb-i şarkîye doğru uzanır. Sermedî karlarla mestûr üç yüksek dağı olub, bunlardan Kamış dağının 3740 ve Kıpçak dağının 3715 metre irtifâ‘ı vardır. Bayır ve vâdîleri siyah ve pek münbit bir topraktan ‘ibâret olduklarından, memleketin ismi bundan ileri gelür. Yüksek yerlerinin nebâtâtı Avrupa dağlarının gine müşâbihdir. Sarb yerlerde keçi gibi turmanır bir cins atları vardır. Haşerât-ı mezrası çokdur.

Karaçay (قره چای) (V.C., s.3624)

Rusyaya tabi‘ Kafkasya’nın Bakü eyâletinde bir nehirdir. Ki Baba dağından nebe‘ânla, şark-ı şimâlîye doğru akarak, 100 kilometrelik cereyândan sonra Bahr-i Hazara mansab olur.

Kara Su (قره صو) (V.C., s.3634)

İran’ın Azerbaycan hıttasında dahi bu isimle bir nehir vardır, ki (Shuvelan) cibâl-i münferidinin cenûbî eteklerinden nebe‘ânla, cenûb-i şarkîye ve ba‘de şark-ı şimâlîye doğru akarak, Erdebil’in önünden geçdikden, ve Gilan hudûdu dağlarından gelen suları dahi topladıktan sonra, garb-ı şimâlîye ve ba‘de garb-ı cenûbîye doğru cereyânla, mezûr Shuvelan dağının etrâfına nısf-ı dâ‘ire çizdikden, ve cenûb ve şark

ve şimâl-i eteklerinden inen suları topladıktan sonra, şimâle doğru dönüb, bir takım boğazların içinden geçerek, Moğan ovasına düşer, ve Rusya hudûdu karşısında (Aras) nehrine dökülür. Mecrâsı takrîben 350 kilometre tülündedir.

Kalaous (قلأوس) (V.C., s.3681)

Rusya'nın Kafkasya eyâletinden Stavropol eyâletinde bir nehirdir, ki Kafkas silsile'i cibâlinin şimâlînde bulunan ikinci derecedeki dağlardan nebe'ânla, şimâle doğru akarak, ovaya düşdükdüden sonra, birkaç kola bilâ-taksâm, bunların birkaçı, Bahr-i Hazara müntehî olmak üzere, şarka doğru cereyân ider; ve birkaçı Azak Denizine dökülmek üzere, (Maniç) kola karışır. Yalnız ilkbaharda karlar eridiğinde ve sonbahar yağmurları yağdığında bu kolların cümlesi akub, Bahr-i Siyâhla Bahr-i Hazar arasında bir nevi' ihtilât peydâ iderler; ve sâ'ir mevsimlerde çoğu kavimlerde görür. Mecrâsı 256 kilometre tülünde ve havzası 10424 murabba' kilometre vüs'atindedir.

Kubaistarya⁴⁴ (قوبه استارايا) (V.C., s.3710)

Rusyanın mâ-verâ-yı Kafkasdaki eyâletinden Bakü eyâletinde ve Bakünün 135 kilometre garb-ı şimâlîsinde olarak Kafkas şu'abatından Şah dağın eteğinde ve Kudiyal (قوديال) çayı üzerinde kazâ merkezi bir kasaba olub, nısfından ziyâdesi Zerdüşti olmak üzere, 13.060 ahâlisi, ipek ve yün mensûcât dest-gâhları ve debbâğ-haneleri vardır. Kazâsının ahâlisi 145.778 kişi olub, kısm-ı a'zamı Tatar ve İrani ve Lezgi olarak müslimdir.

Koutais (قوتاييس) (V.C., s.3712)

Rusyaya tâbi' mâ-verâ'i Kafkas'da ve Tiflis'in 243 kilometre garb-ı şimâlîsinde ve Revan nehri üzerinde hemnâmı olan eyâletin merkezi bir kasaba olub, 12.740 ahâlisi, zirâ'at mektebi, iki 'umûmi bahçesi, düz ve geniş sokakları, güzel ebniye ve mağazaları ve etrafında eşcâr-ı müsmire bağçeleriyle bağları vardır. Eski bir kasaba olub, vaktiyle Gürcistan'ın merkezi idi.- Kutays eyâleti garben Karadenizle, garb-ı şimâlî tarafından sehiv kal'a idare'i 'askeriyesiyle, şimâlen Türk

⁴⁴ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâm'da bu kelimeyi parantez içerisinde "Kouba-Staraia" olarak vermiştir.

eyâletiyle veya bu eyâleti ayıran Kafkas silsile’i cibâlî sırtıyla, şarken Tiflis ve Kars eyâletiyle, cenûben dahi hudûd-u ‘Osmâniyye ile mahdûddur. Mesaha’i sathiyyesi 36.478 murabba‘ kilometre olub, 925.564 ahâlisi vardır. Arâzîsi dağlık olub, Kafkas ve küçük Kafkas silsilelerinin etek ve kolları eyâletin her tarafına mümted olur: ve bu iki silsileyi rabt ile Bahr-i Hazar havzasını Karadeniz havzâsından ayıran Suram Dağları hudûd-u şarkîyesini teşkîl idiyor. Sâhile garib yerlerinde ve dağları aralarında ba‘zı ovaları ve vâdi ve bâyırları dahi vardır. Bütün eyâlet Karadeniz mâ’ilesinde olub, başlıca enhârî şimâlden başlayarak: Engur (اينغور), Revan ve Çürük Sudur. İlk ikisi eyâlet dahilinde nebe‘ân ider. Ve cinsiyet-i memâlik-i ‘Osmaniyyeden girer. Doğrudan doğruya denize mansab olur ba‘zı küçük enhârıda vardır. Toprağı pek münbit ise de, zirâ‘at eski usûlde ve nâkıs aletle icrâ olunmaktadır. Başlıca mahsûlâtı: mısır, darı, buğday ve sâ’ir hubûbatla bir mikdâr pamuk ve çivit ve meyvaların envâ‘ından ‘ibâretidir. Kömür ma‘deniyle miyâh-ı ma‘deniyyesi ve petrol kuyuları vardır. Ormanları çok ise de, istifade olunamıyor. Havası muhtelif olub, yüksek mahalleinde so‘uk ve sağlam ve alçak yerlerinde mu‘tedil ise de, ekser mahallerinde sıtmalıdır. Karadeniz sâhilinde Poti ve Batumdan bede‘ayla Baküye müthi? olan demir yolu hittayı eyâleti şek idiyor. Eyâlet 7 kıtaya münkasımdır.

Kurak Çay (قوراق چای) (V.C., s.3716)

Rusya’nın mâ-verâ’i Kafkas eyâletinden (Yelizavetpol) eyâletinde Kurırmağına tâbi‘ bir nehir olub, ‘Umur Dağından neb‘âtle, şimâl-i garbîye doğru akararak, 110 kilometrelik cereyândan sonra, sağdan mezkûr ırmağa dökülür.

Kolhide⁴⁵ (قولخیده) (V.C., s.3754)

Kafkasya’nın garb-ı cihetinde el-yevm-i Kutay eyâletini teşkîl iden (İmeretya) (ایمرتیہ) ile (Mengirliye) hittalarının ya‘ni Batum ve Poti cihetlerinin ismi kadîmi olub, esâtir-i Yunaniyede kuya? sırma yapağılı koyunları olmasıyla ve (Argonavat) (آرغوناوت) ismiyle ma‘rûf gemicilerin oraya seyâhatleriyle meşhûr idi. Ahâli-i kadîmesi pek cesûr lakin nim ve haşi ve yağma giraydılar. Yunaniler bu hittanın sevâhilinde birtakım muhacirler te’sis itmişlerdi. Meşhûr mühürdad bu

⁴⁵ Şemseddin Sâmî Kâmûsü’l Â‘lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Colehide " olarak vermiştir.

hıttayı zabt itmişti. Ondan sonra Romalıların eline geçüb, Punt (پونت) eyâletine ilhâk olunmuşdu. Bu hıttanın şimdiki ahâlisi başlıca Lezgilerden ‘ibâret olub, ahâli’i kadîmeside bunların ecdâdı olmak ihtimâli vardır.

Kuma⁴⁶ (قوما) (V.C., s.3767)

Kafkasyada bir ırmaktır, ki Kafkas silsile’i cibâlinde Elbruz dağının şimâlî eteklerinden (Soğalaş) (سوغالش) dağından neb’âtle, Kuban ve Terek eyâletleri arasında şimâl-i şarkîye ve ba’de Terek ile Stavropol eyâletleri beyninde şarka doğru akarak, ve nihâyet Terek eyâletine girerek, 540 kilometrelik cereyândan sonra Bahr-i Hazara mansab olur.

Kumuk (قوموق) (V.C., s.3770)

Türk akvâmından küçük bir kavim olub, Bahr-i Hazarın sâhil-i garbîyesinde Terek menâsıbyla derbend arasında sâkin ve hayvânât yetiştirmekle meşgûldürler. Mikdârları 15.000 raddelerinde olub, buldukları yer bataklık ise de mer’âları çok idir. Kendileriyle beraber 6000 Nogay ve 4000 Çeçen dahi sâkin olub, kazânın ahâlisi 25000 nüfusa bâliğ olur. Cümlesi müslimdir. Bunlara (Gazi Kumuk) (غازى قوموق) dahi dirler.

Gizler (قیزلر) (V.C., s.3799)

Rusya Kafkasya eyâletinden Türk eyâletinde ve Stavropolun 490 kilometre şark-ı cenûbisinde olarak Terek nehrinin sol kenârında ve bunun dalyesi? mebde’inde ve Bahr-i Hazar sâhilinden 55 kilometrelik mesâfede vakı’ kazâ merkezi bir kasaba olub, 9260 ahâlisi vardır. Sekenesi Tatar, Gürcü, Ermeni ve Rumdan mürekkebirdir. Bağları ve eşcâr-ı müsmiresi çokdur.

Gürcistan⁴⁷ (گرجستان) (V.C., s.3836-3837)

(Veya Kürcistan) Bilâd-i Kafkasda büyük bir hıtta olub, Kafkas silsile’i cibâlinin cenûbunda ve bu sisilenin sartyyla küçük Kafkas denilen Kars ve Erivan cibâlî arasında vâkı’ (Kur) ırmağı havzâsının kısm-ı î’lâsından ‘ibâret olduğu hâlde,

⁴⁶ Şemseddin Sâmî Kâmûsü’l Â’lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Kouma " olarak vermiştir.

⁴⁷ Şemseddin Sâmî Kâmûsü’l Â’lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Georgie " olarak vermiştir.

ekser Avrupa coğrafyunu bu hıttanın hudûd-u garbîyesini Karadeniz sâhiline dek indirerek, Mengirliye, İmeretye, ve Kürya hıttalarını ve Lazistanı ya'ni Kutay eyâletini dahi Gürcistandan add idiyorlar; hâlbuki asıl Gürcistan şimdiki Tiflis eyâletinden 'ibâret ve tamâmıyle Bahr-i Hazara mâ'ilesinde vâkı' Kür havzâsına münhasırdır. Herhâlde şimâlen Çerkesistan ve Kabarday, şimâl-i şarkî cihetinden Dağıstan, şark-ı cenûbî cihetinden Şirvan hıttalarıyla, cenûben Erivan ve Kars eyâletleriyle, garben dahi Kutay eyâletini teşkîl iden mezkûr üç hıtta ile, ve bunlarada ta'mîmi hâlinde Karadenizle muhâtdır. Ta'mîmi takdirinde şarkdan garba boyu 600 ve vasatı iki 220 kilometredir. Asıl Gürcülerin yeri Kür havzâsının nısf-ı i'lâsı ise de, kendileri oraya münhasır kalmayub, Karadeniz sevâhiline kadar yayıldıkları hâlde, bir taraftan dahi vatan-ı aslileri kendilerine mahsûs kalmayub, eskiden beri birtakım akvâm ve kurûn-ı vustâda Kelitli Türkmen ta'ifeleri Kür havzâsının yukarı taraflarına duhûl ve tudun? itmişlerdir. Ancak bugünkü günde Rusya Devleti Kafkasyaya başka isimlerle eyâlâte taksîm idüb, sâ'ir hıttaların esâme'i asliyesiyle beraber Gürcistan ismini dahi coğrafya ve haritalardan ref' ve hak itdiğinden; ve zaten ahâlinin kısımlı a'zamı Türkmen olub, bir taraftan Ruslar çoğalmakda, ve Gürcülerle sâ'ir akvâm-ı Kafkasya bilâd-ı Kafkasın her tarafında karışık bir hâlde yaşamakda olduklarından, artık (Gürcistan) ismi dahi eski coğrafya istilâhâtı sırasına geçmiştir. Binâ'en-'aleyh arazî hakkında vereceğimiz ma'lûmâtı şimdi müsta'mil olan Kafkasya ve Tiflis ve Kutay maddelerinde verdiğimiz gibi, Gürcüler hakkında icâb iden tafsilâtıda "Gürcü" maddesinde vereceğimiz cihetle burada ziyâde tedvîl makale hâcet görülmedi.

Gürcü⁴⁸ (گرجی) (V.C., s.3837-3838)

(Yahud Kürcü) Akvâm-ı Kafkasyadan bir kavim olub, kendilerine nisbetle Gürcistan denilen bilâd-ı mezkûr hıttada ve dağılık olarak bilâd-ı Kafkasda sâkin bulunuyorlar. Gürcüler eskiden beri tenâsüb a'zâ ve hüsn-ü cemâleriyle ve kadınları şive ve nezâketleriyle erkekleride şecâ'at ve cesâret ve tavır ve hareket londaneleriyle (لوندانه لريله) şöhrat bulmuşlardır. Hakîkaten Gürcüler bu husûsda Çerkeslerden dahi ileri olub, nev'i beşerin en güzel ve en mükemmel cinsi 'add

⁴⁸ Şemseddin Sâmî Kâmûsü'l Â'lâmda bu kelimeyi parantez içerisinde " Georgiens " olarak vermiştir.

olunmağa şâyândırlar. Ancak buldukları hâl ve cehâlet ve tedennî evsâf-ı hasenelerinin tekemmül ve tezâhirine mâni' olub, hüneleri da'imâ 'ayubla? karışık bulunur. Gürcüleri umm Aryaniye veya Turaniyeden 'add itmeğe çalışmış ba'zı muhakkikler var ise de, bunların der-miyân itdikleri delâ'il-i şâyân i'tibâr görülmeyüb, bu husûsda en birinci delil olan lisân-ı hakikat tedkîkât-ı 'umika icrâsında bunların dahi, Çerkesler ve sâ'ir akvâm-ı aslıye'i Kafkasya gibi Aryaniler veya Sâmiler yahûd Turanilerle münâsebet ve garâbetleri olmakla, ve şu kadar ki kendileri beyinde müşâbehet bulunduğundan, Aryanilerle Turanilerin bu taraflara tecâvüzünden evvel Avrupada sâkin bulunmuş sâkin bir umm-u kadîme'i münkariza zümresinin bakiyyet-ül süyufu olacakları anlaşılmalıdır. Lisânları şimdiki hâlde, ikiye taksîm olunabilub, biri lisân-ı tahriri vâdîleri ve diğeri tekellümde isti'mâl olunandır. Birincisi cümle için bir olub, ikincisi ise mahalline göre tehâlûf ve tegayyür iderek altı nev'a münkasım olmuştur. Soldan sağa yazılır hitta-i mahsûsları olub, bu hitta ile kendi lisânlarında birkaç gazete neşr itmekdedirler; ve ma'ârifçe pek geri oldukları hâlde, yine ba'zı mektebleriyle kitab-ı tedrisiyeleri vardır.

Târih-i 'umûmide Gürcülerin İskender-i kübâriden beri isimleri görülmekte ise de, kendileri târih-i millilerini çok daha eski vakitlere çıkarub, milâd-ı 'İsadan 2640 sene evvel nemrudla? mu'âsır olarak (Sağarmos) (ثاغارموس) isminde bir hükümdârları bulunmuş olduğunu iddi'â idiyorlar. İskendere to'an (طوعا) tâbi' olub, bu cihangirin vefâtından sonra eski hükümdârları sülâlesinden (Fernavaz) (فرناواز) hükümdâr iltihâb itmişler; ve bu da memleketi ecnebilerden tathir (تطهير) iderek, Suriye hükümdârı Antiyohusla (أنطيوخسله) 'akd-ı ittifâk itmiş; ve bunun ahlakından biri mühürdâdla müttelik olmakla, kable'l milâd 65 târihinde Pompeyos (پومپيوس) tarafından mağlub olub, Romalıl原因 taht-ı tâbi'iyetine girmiş idi. Ma'- hazâ kendi kendi hâkimleri olub, kable'l milâd 71 târihinden ba'de'l-milâd 242 târihine dek eşkanyandan? bir şû'benin ve ba'de Sasanilerin taht-ı idâresinde bulunmuşdu. Eski dinleri mezheb-i sâbi'in ya'ni seyyârâtın 'ibâdeti iken, 280 târih-i milâdisinde Hristiyanlığı kabûl itmişlerdi. Altıncı karn-ı milâdide Nuşirevan 'Adil kendilerinin hâkimleri olan (Bakur)u (باقور) 'azl idüb, kendi hanedânından birini nasb itdi. Zuhûr-u İslâmı müte'âkib tevsî' fütühât iden guzât-ı müslimine Gürcüler hayli vakit mukâvemet itdikden sonra, mülûk-u Emeviyyeden Mervân bin Hakimin zamânında

memâlik-i İslâmiyye hudûdu Kur Nehrine kadar tevsî' olunarak, Gürcülerin sekizinci karn-ı milâdide Gürcistan kâmilen memâlik-i İslâmiyye dâ'iresi dâhilinde kalmış idi. Ma'hazâ Gürcülerin hilâfet-i İslâmiyye tâbi' kendi prensleri var idi. Onuncu karn-ı milâdide deyâlilar ve ba'de Alp Arslan-ı Selçukî bir müddet Gürcistanı büsbütün zabt idüb, muhtâriyet idâresini kaldırmışlar; ve Selçukilerden bir hayli etrâk Gürcistanda tûdun itmişler idi. 1089 târihi milâdisinde prenslerinden üçüncü David? Hazarların imdâdıyla istirdâd istiklâl itdikden sonra, etrâfdan hayli yerler zabtla tevsî' memleket itmişdi. 1248 de Gürcüler Cengiz Hanın zabtına geçüb, ba'de Timurlenk tarafından def'âtle gâret ve tahrîb olunmuşdu. Nihâyet yeniden baş kaldıran krallarından birinci Aleksandır mülkünü üç oğlu beyninde taksîm itmekle, Zevalanı temisi'e itmiş; ve Akkoyunlu ve Karakoyunluların taslitâtından sonra, Gürcistanın şark tarafını Şah İsmâ'il Safevi ve garb-ı cihetini Yavuz Sultân Selim Han zabt idüb, o târihten i'tibâren bütün Gürcistan kâh 'Osmanlıların ve kâh İranilerin taht-ı tâbi'iyetine geçmiş; ve nihâyet Nadir Şah memleketi izbat itdiğinde, 1740 de kralların sülâlesinden ikinci (Timruz)u (تميروز) râ'is hükûmete koymuş; ve bunun halefi Herakliyus, İranın o vakitki herc ü merci arasında pâ-y-i mâl olmamak için, Rusyanın taht-ı himâyesine girmiş; ve ma'a-hâzâ ağa Mahmud Han kaçır Gürcistanı yağma ve Tiflisi tahrîb idüb, Gürcülerden birçok üserâ almış; ve bunun üzerine Herakliyusun oğlu on birinci Corc (George) vefâtından evvel mülkünü Rusyaya terk etdiğine da'ir bir sened yazub vermekle, 1802 târihinde Rusya Gürcistana vaz' yedd itmiş; ve ma'a-hâzâ Gürcüler makarran 'isyân idüb, Rusya Devleti âsâyişi te'min ile, memlekete bi-hak mâlik oluncaya kadar çok zahmet çekmiştir.

Kezna (كزنا) (V.C., s.3859)

Azerbaycan'da Maragadan 6 fersahlık mesâfede bir kasaba olub, Mecûsilere mahsûs büyük bir ateşgedesi ve Keyhüsrev'in binagerdesi (بناکرده سی) olan yüksek bir kasrı olduğunu Yâkût el-Hamevî beyân idiyor.

II. BÖLÜM:

KÂMÛSÜ'L Â'LÂM'DA GEÇEN KIRIM VE KAFKASYA İLE İLGİLİ BAŞLICA MADDELERİN DEĞERLENDİRMESİ

Bu kısımda yukarıda transkripti yapılmış olan Kırım ve Kafkasya ile ilgili maddeler ülkeler, şehirler ve bölgeler, devletler ve hanlıklar, coğrafi yapılar, hükümdârlar ve devlet adamları, alimler ve ilim adamlarından bazıları aşağıda verilerek, önemli görülen maddeler, Şemseddin Sâmî'nin Kâmûsü'l Â'lâm'da kaleme aldığı şekli, günümüz kaynaklarındaki bilgilerle karşılaştırılarak değerlendirilecektir.

2.1. Kırım'da Bulunan Bazı Yer İsimleri, Kavimler ve Devletler

2.1.1. Kırım Maddesi

Kırım, Karadeniz'in kuzey kıyısında stratejik bir noktada yer alan ve kendine özgü târîhi geçmişi ve zengin doğal güzellikleriyle dikkat çeken bir bölgedir. Kâmûsü'l Â'lâm'da bu bölgenin coğrafi yapısı şu şekilde tarif edilmiştir: “Rusya'nın güneyinde Karadeniz ile Azak Denizi arasında büyük bir ada olduğu ve 30 km uzunluğu ve 9 km genişliği bulunan Perekop berzahıyla yani dili ile karaya bağlanmış ve bağlı olduğu karanın bir parçasıyla beraber Rusya'nın Tavrida eyâletini oluşturmaktadır”.

Kırım yarımadası'nın, dört kenardan oluşan düzensiz bir yapıya sahip olduğu, yarımadanın, Kerç boğazı'nı oluşturarak Kafkas sıradağları'nın batı tarafında yer aldığı belirtilmiştir. Tarihi ve coğrafi detaylarla birlikte, Kırım'ın sahil şehirleri, dağları, nehirleri ve kaynakları hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Kırım'ın ikliminin genellikle yumuşak ve dayanıklı olduğundan söz edilmiştir. Toprağının çeşitli renklerde tuzlu balçıktan oluştuğundan ve madeni kaynaklar bakımından zengin olduğuna değinilmiştir. Tarım, hayvancılık ve balıkçılığın Kırım'ın ekonomisinde önemli roller oynadığı ifade edilmiştir.

Diyanet İslam Ansiklopedisinde Kırım ile ilgili şu şekilde bahsedilmiştir: "Batı ve güneyden Karadeniz, doğu ve kuzeyden Azak Deniziyle çevrili, 9 km. genişliğinde 20 km. uzunluğundaki bir berzahla karaya bağlanan Kırım yarımadası

26.140 km² genişliğindedir. Anakara ile irtibatını sağlayan Orkapı adlı berzah, yarımadaya anakaradan gelebilecek tehlikelere karşı tabii bir engel durumundadır. Bu dar bağlantı sebebiyle yarımada bir bakıma ada özelliği gösterir. Bundan dolayı buraya halk arasında Yeşilada ismi de verilmiştir" şeklinde ifade edilerek Kırım Kırımlılar tarafından yeşil ada isminde verildiği belirtilmiştir (DİA, s.447).

A. Saydam ise aynı coğrafi bölgeyi tarif ederken " *Kırım Doğu Avrupa'ya Orkapı (Perekop) Berzahu'yle bağlıdır. Kırım'ın güneyinde ve batısında Karadeniz, doğusunda ve kuzeyinde Azak Denizi ile oldukça sığ olan Sıvaş Denizi yer almaktadır. Bölge bu haliyle sanki ana kıttadan kopacakmış gibi bir görünüm uyandırmaktadır. Hatta Orkapı'nın hendeklerle çevrilip içine su doldurulduğu zâmanlarda Kırım, ada haline gelmekteydi. Böylece mahfuz bir kale niteliği kazanıyordu.*" şeklinde ifade ederek hanlık döneminde zaman zaman hendekler kazılarak içine su doldurulmak sûretiyle Kırım'ın kıtaya irtibatının kesildiği, bunun da Kırım halkı arasında "Yeşil Ada" diye anılmasına sebep olduğunu belirtmiştir. (Saydam, 2010, s.14)

Şemseddin Sâmi, Kırım'ın, Rusya'nın eline geçtikten sonra sanayi ve ticaret açısından büyük kayıplar yaşadığını eskiden burada yapılan ürünlerin üretiminin azaldığını zikretmektedir. Sâhillerdeki iskelelerin ticaretinin de gerilediğinden, işlek limanlarının bulunduğu, buralarda yapılan ihracatın tuz, buğday, şarap, bal, balmumu, deri, yapağı, keçi ve deve kılı gibi ürünleri içerdiğinden bahsetmiştir. Kırım'ın başlıca limanlarının Opatorya, Balaklava, Kefe ve Kerç olduğundan Simferopol şehrinin ise yarımadanın merkezi konumunda olduğuna yer vermiştir. Bölgenin memleketlerinin 8 kazaya ayrıldığından ve Perekop, Opatorya, Simferopol, Yalta ve Kefe kazaları başlıca yerlerinden olduğuna değinilmektedir. Tatarların Kırım'ın köklü halkı olduğuna yer verilmekte fakat Rusların sayısı da giderek artmaktadır. Burada bulunan Almanlar tarım, Rumlar ve Ermeniler sanat ve ticaret, İsraililer ise inançlarına göre farklı iş kollarında faaliyet göstermektedirler (Şemseddin Sâmi, 1889, s.3650).

Maddede Kırım'ın tarihi konusunda şunlara yer verilmiştir; "Kırım'ın tarihi Yunanlılar tarafından keşfedildiği zamanlardan başlar. Yunan göçmenlerinin Kırım

sahillerine yerleşmesiyle ticaret haneleri kurulmuş ve bu kasabalar zamanla büyümüştür. Kırım'ın yerli halkı ise İskit ve Tatar kavimlerinden oluşmuştur. Kırım, çeşitli hükümdarlar tarafından yönetilmiş ve bağımsızlığını korumuştur. Gotlar, Hunlar, Ongurlar ve Hazarlar gibi kavimler Kırım'ı ele geçirmişlerdir. Moğol devletinin bölünmesiyle Deşt-i Kıpçak Devleti ortaya çıkmış ve Kırım'da hüküm sürmüştür. Kırım daha sonra yedi hanlığa ayrılmış ve Nogay Tatarları tarafından yönetilmiştir. Venedikliler ve Cenevizliler, Kırım sahillerinde ticaret yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Kırım'ı kontrol altına alarak hanları yönetimi altına almıştır. Hanlar arasında anlaşmazlık ve kavgalar sık sık yaşanmıştır. Mengili Giray ve ondan sonraki hanlar Osmanlı fermanıyla göreve getirilmiştir. Toplamda kırk üç han görev yapmıştır. Rusya'nın güçlenmesi ile birlikte Kırım Hanlığını kontrol altına alma ihtiyacı doğdu. Şahin Giray, Rusya'nın himayesi altına girdi ve Kırım hanları bağımsızlık ve tarafsızlık konusunda anlaşma sağladı. Ancak Rusya devleti sonunda hanlık hükümetine son verdi ve Kırım'ı topraklarına kattı. Bahadır Giray arasında hüküm süren Şahbaz Giray ve Baht Giray ise savaş zamanında Kırımı giremedi. Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesinden sonra, Tatarların büyük bir kısmı Osmanlı Devleti'ne, özellikle Dobrucaya göç etti." (Şemseddin Sâmî, 1889, s.3650) bu şekilde Kırım tarihinin önemli noktalarına değinilmiştir.

2.1.2. Bahçe Saray Maddesi

Kâmûsü'l Â'lâm'da Bahçe Saray maddesinden Kırım yarımadasının en büyük kasabalarından biri olarak bahsedilerek Sivastopol'un 30 kilometre kuzeyinde yer aldığı belirtilmektedir. Nüfusunun çoğunluğu de Tatar ve Müslümandır, ancak bir kısmı Ermeni, Yahudi, Rus ve diğer etnik gruplardandır. Eski Kırım hanlarının ikâmetgahı olan Bahçesaray'da bugün de hanlara ait olan "Saray" hâlâ ayakta. Şehirde çeşitli camiler, medreseler, hamamlar gibi İslami yapıların bulunduğu ifade edilmiştir. Müslüman nüfusunun ve özellikle İsmail Bey'in (Gaspıralı) çabalarıyla, modern eğitim yöntemleri ile öğretim yapan okulların da kurulduğu beyan edilmiştir. Tatar dilinde "Bahçe Saray" adıyla bir gazetenin yayınlandığına da değinilmiştir.

Z. Karatay, Bahçe Saray ile ilgili "*Bugün Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Kırım yarımadasında yaklaşık 30.000 nüfuslu bir şehir olan*

Bahçesaray, Kırım dağlarının kuzey ve orta sırtları arasında Çürüksu nehrinin vadisinde, Akmescid (Simferopol)-Sivastopol anayolu üzerinde yer alır. Bahçesaray yöresi XVI. yüzyıla kadar ormanlarla kaplı derelerin, pınarların bulunduğu yeşillik bir bölgedir. Altın Orda Devleti'nin valileri ve daha sonra kurulan Kırım Hanlığı'nın ilk hanları bu bölgeye yaz aylarını geçirmek, avlanmak ve dinlenmek için gelirlerdi. I. Mengli Giray Han, bol sulu küçük bir ırmak olan Çürük Su'nun kenarına, 1503'te şimdi Han Sarayı adıyla bilinen sarayı yaptırarak Bahçesaray'ın temelini attı. Şehir bu sarayın etrafında ve dar Çürüksu vadisi boyunca gelişerek XVI. yüzyıl sonlarında mâmur hale geldi; Han Sarayı'nın bağ ve bahçeler içinde olması sebebiyle de Bahçesaray adını aldı. Yine bu yüzyıldan itibaren, Solhat ve Kırk Yer'den (Kırker veya Çufutkale) sonra Kırım Hanlığı'nın idare merkezi oldu" şeklinde ifade etmiştir (Karatay, 1991, s.482).

2.1.3. Simferopol Maddesi

Maddede beyan edilen Simferopol, Kırım'ın en büyük şehri olup, Tavrida Eyaletinin merkezi konumundadır. Şehir, Salgır Nehri ve Rusya'dan geçen demiryolu hattı üzerinde konumlanmıştır. Şehirde güzel bahçeler, fidanlıklar, fabrikalar ve meyve ihracatı yapılan iç bölgeler bulunmaktadır. Tatar ve Yahudi nüfusunun yaşadığı Sivastopol, Tatarların "Akmescid" olarak adlandırdığı eski kasaba bölgesi ve Ruslar tarafından yeni yapılan geniş sokaklarıyla dikkat çekmektedir. Şehirde camiler, kiliseler ve okullar gibi dini ve eğitim kurumları da mevcuttur. Sivastopol'un etrafında kışlalar, ormanlık alanlar ve meyve bahçeleri bulunmaktadır. Kırım'ın en yüksek dağlarından olan Çadır Dağı ise şehre 20 kilometre uzaklıkta yer almaktadır. Şehirde bazı harabe anıtlarının Napoli eski şehrinden geldiği bilinmektedir (Şemseddin Sâmî, 1889, s.2781)

Akmescid olarak geçen Simferopol hakkında M. Ürekli şu bilgileri vermektedir: XV. yüzyılda Kırım Türkleri tarafından Kirmencik (Küçük Kale) adı verilen bir kale inşa edilerek bölge yerleşime açık hale getirilmiştir. Mengli Giray Han (ö. 1514) adına yaptırılan camiden dolayı muhtemelen o dönemde kurulan şehir Akmescid (Akmeçet) adı verilmiştir. XVII. yüzyılın ortalarında buraya gelen Evliya Çelebi, şehir tarafındaki Kalgaylık Sarayı'nın merkezinde kiremit çatılı ve tek

minareli Mengli Giray Han Camii'nin bulunduğunu yazıyor. P. Simon Pallas, tarihi Akmesid İn de diğer Kırım kentleri gibi birbirine paralel dar sokakları ve alçak tuğla çatıları, güzel bahçeler içinde garnizona dönüştürülmüş bir camisi, 1797 yılında Rumlar tarafından inşa edilen bir kilisesi ve bir Ermeni kilisesi bulunduğunu kaydetti. . Aldığını yazıyor; Ayrıca kaplıcanın hapisane olarak kullanıldığı ve Salgiri nehri kıyısında dört adet su değirmenin bulunduğunu belirtiyor. (Ürekli, 1989, s.283,284)

2.1.4. Kıpçak Maddesi

Kâmûsü'l Â'lâm'da geçen Kıpçak (Deşt) maddesine göre; Rusya'nın Ural Dağları ile Volga Nehri arasındaki bölgesi "Deşt-i Kıpçak" olarak adlandırılır. Cengiz Han'ın burayı feth etmesinin ardından yönetimi en büyük oğlu olan Cuci Han'a vermiştir. Cuci Han'ın torunları Kuzey ve Batı'ya genişleyerek "Deşt-i Kıpçak" devletini kurmuşlardır. Bu devlet beş hanlık haline gelerek rekabet ve çatışmalara yol açmıştır: Bunlar Kıpçak Hanlığı, Kazan Hanlığı, Ejderhan Hanlığı, Nogay Hanlığı ve Kırım Hanlığıdır. Bu hanlıklar İslam hükümetine bağlıdır ancak Rus prensleri bu rekabetten faydalanarak bazı hanlarla birleşmiş ve diğerlerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Böylece "Deşt-i Kıpçak" Cengiz İmparatorluğu ve Rusların gelişiyle de İslam hanlıkları ortadan kalkmıştır. Ancak, bu hanların egemen olduğu bölgelerdeki halkın önemli bir kısmı Müslüman ve Türk kökenlidir. Bu nedenle, Deşt-i Kıpçak'ın etkileri hâlâ görülebilir (Şemseddin Sâmi, 1889, s. 3599)

M.U.Yücel'e göre Kıpçaklar; "*Hâkimiyetlerini, 1080'lerde Don-Dinyester havzaları başta olmak üzere Balkaş gölü-Talas yöresinden Tuna ağzına kadar yaydılar. Kafkaslarda Kuban bölgesini de içine alan bu arazi kuzeyde Oka-Sura nehirleri boyunca, yani İdil Bulgarları sınırına kadar uzanıyordu. Doğu Avrupa-Batı Sibiry bozkır bölgelerinin tamamını kapsayan Kuman-Kıpçak sahası o zamandan itibaren İslâm kaynaklarında "Deşt-i Kıpçak" (Kıpçak Bozkırı) adıyla anılmıştır*". (Yücel, 2022, s.420)

Kıpçak Çölü veya Kıpçak Bozkırı anlamına gelen Deşt-i Kıpçak, Kafkasya'nın kuzey kesiminde Dinyester ve İrtiş nehirleri arasında kalan bölgenin tarihi adıdır. (Develioğlu, 2006, s.180)

Bir başka bir kitapta İ. Kafesoğlu Kıpçakları; "İslam kaynaklarında Doğu Avrupa- Batı Sibiryta bozkır bölgeleri yani Kuman-Kıpçak sahası Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırı) olarak zikredilmiştir. Kuman-Kıpçak ülkesi beş kısma ayrılır ki, Orta Asya, Yayık-Volga, Don-Donetz, Aşağı Dinyeper ve Tuna'dır" şekilde ifade etmiştir. (Kafesoğlu, 2005, s.188-193)

2.1.5. Karadeniz Maddesi

Avrupa'nın Güneydoğusu ile Asya'nın Kuzey Batısı arasında yer alan Karadeniz, İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi ile Akdeniz'e bağlanır. Bu deniz, Türkiye'nin yönetiminde olup Rusya'da büyük bir bölümüne sahiptir. Karadeniz'in etrafında sadece bazı küçük adalar bulunurken, ticaret ve göç nedeniyle Yunanlar ve diğer halklar tarafından kullanılmıştır. Rusya'nın bölgeye hâkim olmasıyla birlikte, Karadeniz Rusya ve Türkiye arasında stratejik bir öneme sahip olmuştur. Karadeniz'in ticaret potansiyeli, limanları ve yüksek kaliteli suyu dikkate değerdir. Özellikle güney kıyıları buğday ve diğer tarım ürünleriyle ünlüdür. Tarih boyunca Karadeniz, Yunanlar ve diğer milletler tarafından ticaret rotası olarak kullanılmıştır. (Şemseddin Sâmi, 1889, s.3629)

Karadeniz, yaklaşık olarak 1170 km boyunda ve 600 km genişliğinde, sahilinin yarısı Avrupa ve yarısı Asya topraklarında bulunan bir denizdir. İstanbul Boğazı ile Marmara Denizi'ne bağlanırken, Kerç Boğazı ile Azak Denizi ile bağlantısı vardır. Karadeniz'in en derin noktası 2245 metredir. Denizin ismi, Türkçe'deki "kuzey" anlamına gelen "kara" kelimesinden gelir. Deniz, eski bir denizin kalıntısı olarak ortaya çıkmış ve jeolojik evrimini uzun bir süreçte kazanmıştır. Karadeniz'in kıyıları az girintili çıkıntılıdır ve ada bakımından zengin değildir. Tuzluluk oranı düşük olan denizin yüzey sularında yoğun bir balık bolluğu görülür. Türkiye'nin balıkçılığının büyük bir bölümü Karadeniz'deki yüzey sularında gerçekleşir, en çok avlanan balık ise hamsidir. (Tuncel, 2001, s.385-386)

Karadeniz bölgesi, tarih boyunca birçok farklı medeniyetin etkisi altında kalmış ve zengin bir tarihi mirasa sahiptir. Antik çağlardan itibaren bölge, Pontus Krallığı, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu gibi birçok farklı medeniyetin hâkimiyeti altında bulunmuştur.

Karadeniz'in tarihi, özellikle deniz ticareti ve liman kentleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Antik dönemde Pontus Krallığının merkezi olan bölge, deniz ticareti ve liman kentleriyle önemli bir ekonomik ve kültürel merkez haline gelmiştir. Osmanlı döneminde ise Karadeniz'in stratejik konumu nedeniyle bölge, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını korumak ve deniz ticaretini kontrol altında tutmak amacıyla önemli bir rol oynamıştır.

Osmanlı döneminde Karadeniz kıyılarına pek çok farklı kale, liman ve ticaret merkezi inşa edilmiştir. Bunun yanı sıra, Karadeniz'in tarihi dokusunu oluşturan bir diğer önemli unsur da bölgenin etnik yapısıdır. Karadeniz, farklı etnik grupların bir arada yaşadığı, çok kültürlü bir bölge olmuştur. Bu durum, bölgenin zengin kültürel mirasının oluşumunda etkili olmuştur.

2.2. Kafkasya'da Bulunan Bazı Yer İsimleri Kavimler ve Devletler

2.2.1. Kafkasya Maddesi

Günümüzde Rusya'ya bağlı olan Kafkasya ile ilgili Kâmûsü'l Â'lâm'da geçen maddede, Asya ile Avrupa arasında ve Karadeniz ile Hazar Denizi arasında yer aldığından, Kafkasya'nın, 10 eyalet ve bir bağımsız sancaktan oluştuğundan ve tek bir kişinin yönetimi altında olduğundan bahsedilmektedir. Şemseddin Sâmî Kafkasya'yı, Aşağı Kafkas (Ciscaucasie) ve Kafkas Ötesi (Transcaucasia) olarak iki bölüme ayırır ve Kafkas sıradağlarının bu bölgeyi ortadan ayırdığını belirtir. Kafkasya'nın sınırları Rusya'nın Don ve Ejderhan eyaletleri, Hazar Denizi, İran, Osmanlı Devleti, Karadeniz ve Azak Denizi ile çevrelenmiştir. Doğal güzellikler olarak dağlar, nehirler ve ovalar bu bölgenin karakteristik özelliklerini oluşturur. Kuzeyinde düz ve alçak ovalar bulunurken, güneyinde ise yüksek dağlar ve vadiler yer alır. Kafkasya'nın doğal ve coğrafi yapısı oldukça çeşitlidir.

Kafkasya'nın çok fazla nehirlerle ve dağlara sahip olduğu maddede belirtilmiştir. Kafkasya'nın nehirlerinin en büyüğü Kur Nehridir ve suları Hazar Denizine akar. Ayrıca Kutays bölgesiyle Karadeniz sancağı'nın suları Karadeniz'e dökülmektedir. Mâverâ'ı Kafkas yani Kafkas ötesinin doğu yarısının suları Hazar Denizine, batı yarısının suları ise Azak Denizine dökülmektedir. Terek ırmağı,

Kafkas sıradağlarından gelen birçok çaydan oluşur ve Hazar Denizine dökülür. Kuban ırmağı da batı tarafının sularını oluşturur ve Azak Denizine akar. Kafkasya'nın kuzeyinde bulunan küçük ovalardaki çaylar ise Azak Denizine dökülür. Bu çaylardan en büyüğü Yaya ve Maniç nehirleridir. Kafkasya'da ayrıca bataklıklar ve kol nehirler bulunmaktadır.

Şemseddin Sâmîye göre; Kafkas sıradağlarının doğal arazisi, bitki ve hayvan çeşitliliği ve servet kaynakları açısından Kafkas ötesinden yani Mâverâ'ı Kafkasdan farklıdır. Kuzeydeki yerler verimsiz ve otlatma alanlarından oluşurken, güneydeki bölgeler dünyanın en zengin yerleri arasında sayılır. Bölgenin yüksekliği, iklimi ve havası nedeniyle beş kısma ayrılır. Bu bölgelerde pamuk, pirinç, üzüm, tahıllar ve meyveler yetiştirilir. Ayrıca, çeşitli madenler ve gaz da bulunur. Tarım eski yöntemlerle ve yetersiz ekipmanlarla yapılmaktadır. Hayvan çeşitliliği de kuzey ovalarında yoğun iken dağlarda Avrupa'nın hayvanları bulunur. Bu özellikler Kafkas sıradağlarının önemli noktalarını vurgulamaktadır.

Kafkasya'nın iklimi ve havası dengeli olmayan bir yapıya sahiptir. Yazları sıcak, kışları soğuk ve gün ile gece arasında büyük sıcaklık farkı vardır. Batıda yağış çok, doğu ve güneyde ise kuraklık hakimdir. Yükseklik derecesi, dere ve yamaçların durumu ise hava şartlarını etkiler. Kışlar uzun ve yoğundur. Kafkasya'nın şehirleri ve kasabaları dört sıradağın kuzeyinde ve Kafkas ötesinde yani Mâverâ'ı Kafkas da bulunan on idari bölgede ve bir müstakil sancakta yer alır. İdari bölgelerin isimleri, yüzölçümleri, nüfus miktarları ve merkezleri maddede belirtilmiştir.

Bölgenin sanayi ve ticaretiyle ilgili ise, çeşitli ürünlerin üretimi ve satışıyla ilgili faaliyetleri ifade ettiği vurgulanmaktadır. Kafkasya bölgesinde yerli sanayi ürünleri, el dokuması ürünler ve diğer bazı eşyalar üretildiğine, özellikle petrol, gaz ve kereste ihracatında önemli bir rol oynadığına dikkat çekilmektedir. Kafkasya, Asya ile Avrupa arasında bir transit ticaret yolu olarak da bilinir. Bu bölgede 70'ten fazla dil konuşulur ve çeşitli kültür ve dini inançlara sahip halklar bulunur. Kafkasya'nın yerli halkı üç gruba ayrılabilir. Bunlar ise yerli Kafkas grubu, Turan halkları ve Ari halkları olarak sınıflandırılabilir.

Karadeniz ile Azak Denizi'nin doğu kısmını birbirinden ayıran Anapa Yarımadası'ndan başlayıp Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron Yarımadası'na kadar uzanan Büyük Kafkasya dağlarını ve her iki yakadaki ülkeleri kapsar. Bölgenin adı burada bulunan dağ silsilesinden gelmektedir. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetleri ve halen bağımsızlık mücadelesi veren Dağistan Transkafkasya da yani Güney Kafkasya'da, Kalmuk, Karaçay-Çerkes, Kabardey-Balkar, İnguşetya, Kuzey Osetya ve Çeçenistan cumhuriyetleri ise Kuzey Kafkasya (Kafkasönü)'ndedir. (Dursun, 2001, s.157)

Bugün Sovyetler Birliği sınırları içinde bulunan Kafkasya batıda Karadeniz kıyılarından doğuda Hazar Denizine kadar uzanır ve idari olarak otonom cumhuriyet ve bölgelere bölünmüş durumdadır Kafkasya'nın bel kemiğini oluşturan ve kuzeybatıdan Güneydoğuya uzanan Kafkas dağları 140.000 kilometrekarelik ülkeyi Kuzey ve Güney olarak ikiye ayırır Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ve Sovyet Cumhuriyetleri yer almaktadır. Kuzeyde Don Nehrinden güneydoğu yönünde Maniç Nehri boyunca Kuma Nehri'ne kadar ve doğuda Hazar Denizi'ne uzanan Kuzey Kafkasya'da ise Dağistan, Çeçen-İnguş Kuzey Osetya Kabartay-Balkar Karaçay-Çerkes ve Abhazya otonom cumhuriyetleri ile Adige ve güney Osetya otonom bölgeleri mevcuttur. (Bice, 1991, s.3)

Uzunluğu 120 kilometreyi bulan Kafkas Dağları bölgeyi genel olarak Kuzey ve Güney Kafkasya olmak üzere iki kısma ayırır. Öte yandan bu dağlar aynı zamanda Anadolu, İran ve Arap ülkelerini Kıpçak bozkırlarından ve İskit topraklarından ayıran doğal bir duvar gibi görünüyor. Esas itibarıyla dağlık bir ülke olan Kafkasya'da yerleşim alanları genellikle yüksek ovalar ve derin vadiler arasında bölünmüştür. Bu yüksek sıradağlar bölge halkının tarihini, kültürünü ve karakterini diğerlerinden farklı kılıyordu. Kapsamlı bir askeri koruma sağlayan dağlar, kültürel ve etnik açıdan coğrafi bir ayırım yaratmıştır. Ünlü bilim adamı Baddaleyand'ın dediği gibi: "Eski çağlardan kalma, kendilerini düşmanlardan koruyan çorak ve yüksek dağlar, dik ve derin vadiler ve yoğun ormanlar, Kafkasyalıların birleşmesine de engel oldu" olarak belirtilebilir (Saydam, 2010, s.14-15).

A.Saydam'a göre "*Arap tarihçilerinin Cebelül-Elsan yani "Diller Dağı" dedikleri Kafkasya'da en azından 40 kadar farklı dil ve lehçe konuşulduğu tahmin edilmektedir. Hatta eski metinlerde bu sayı 300'e çıkarılmaktadır ki, Romalıların "oradaki işlerini 130 tercüman eşliğinde sürdürmek zorunda kaldıkları" ifade olunmaktadır. Gerçekten de Asya ve Avrupa'da konuşulmayan özgün diller burada konuşulmaktadır"* şeklinde ifade edilmiştir. (Saydam, 2010, s.19)

Kafkasya, çeşitli etnik grupların ve dillerin bulunduğu bir bölgedir. Üç büyük halk grubu vardır: Bunlar Kafkas kökenli halklar, Türk, Tatar ve Moğol gibi Turan kökenli halklar ve Ruslar, Ermeniler ve İranlılar gibi Aryan kökenli halklardır. Önemli Kafkas kökenli gruplar arasında Çerkesler, Abazalar, Dağıstanlılar ve Çeçenler bulunur. Çerkesler, Rusya'ya karşı direndikten sonra Osmanlı'ya göç etmiştir. Lezgiler ise bölgede yerli halktır. Diğer gruplar arasında Gürcüler, Mankırlılar ve Emiretler yer alır. Yaşayan Lazlar da Kafkasya kökenli olmalarına rağmen, Türkçe konuşmaktadır. Kafkasya'da ırklar, cinsiyetler, diller ve mezhepler açısından çeşitlilik vardır. Kafkas halklarının çoğu Müslümandır, ancak Gürcüler, Ermeniler ve Ruslar Hristiyan inancına sahiptir. Özellikle Ruslar ve Ermeniler gibi grupların dahil olmasıyla Kafkasya'nın nüfusu artmaktadır. Bölge, farklı toplulukların birlikte oluşturduğu zengin bir kültürel mirasa sahiptir (Şemseddin Sâmî, 1889, s.3544-3549).

XIX. Yüzyılın başında Osmanlılar ve İranlılar, Rusya'nın sıcak denizlere açılma niyetini ve Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki bölgeyi fethetme politikasını engelleyemediler. Rusya ile Osmanlılar arasında 1804-1813, 1826-1828 ve 1828-1829 yıllarında yapılan savaşlar sonucunda Dağıstan ve Güney Kafkasya'nın tamamı Rus kontrolüne girmiştir. Rusya'nın yayıldığı tüm ülkelerde uyguladığı Ruslaştırma politikası, başta Müslümanlar olmak üzere yerel halkın direnişiyle karşılaştı. Kafkasya uzun zamandır Ruslara karşı direnişin merkezi olmuştur. Bu direniş hareketlerinden en önemlisi ve Halid şeyhlerinin ortaya çıktığı dönüm noktası Cemaleddin Gazi-Kumukî'nin müritlerinden Şeyh Şamil'in önderlik ettiği hareket olmuştur. Bu hareket ancak 25 yılda (1859) bastırılabilir ve ardından hapsedilmeyi kabul etmeyen 470.000 kişi Osmanlı topraklarına taşındı. 1917 Ekim Devrimi ile

Rusya'da yaşayan tüm halklara kendi devletlerini kurma hakkı verilmiş, Kafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Dağıstan ulusal cumhuriyetleri oluşturulmuştur. Ancak kısa bir süre sonra Bolşevikler bu ülkelerin topraklarını işgal ederek 1920-1921'de Moskova'ya sadık yerel Bolşeviklerin önderliğinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni kurdular. 1924 yılında Kuzey Kafkasya'nın büyük bir kısmını kapsayan Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti dağılarak Adige (Çerkes), Kabardey (Kabarde)-Balkar, Karaçay-Çerkes, İnguşetya, Kuzey Osetya ve Çeçenya özerk bölgeleri oluşturuldu. kendi topraklarında. alan; Daha sonra bazıları özerk cumhuriyet statüsünü aldı. (Aliev, 2001, s.159)

Kafkasya bölgesi, tarih boyunca farklı imparatorluklar ve halklar tarafından egemenlik altında tutulmuştur. Roma İmparatorluğu'nun doğu tarafındaki Albanya ve batı tarafındaki İberya bölgeleri farklı imparatorlukların egemenliğini kabul etmiştir. Kafkasya, Roma ve İran arasındaki rekabetlerin yaşandığı bir bölge olmuş, İran'ın Sasani İmparatorluğu döneminde Demir Kapı limanı önem kazanmıştır. İslam'ın ortaya çıkmasıyla Araplar, Kafkasya'nın bazı bölgelerini ele geçirmiş, ancak Gürcistan gibi bölgeler bağımsızlıklarını korumuştur. Cengiz ve Timur'un istilalarının ardından Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde yaşayan halklar bağımsızlıklarını korumuş, Türk ve Tatar nüfusu düzlüklerde artmıştır. Akkoyunlu ve Karakoyunlu liderleri Gürcistan'ı yağmalamıştır. Safevi hükümdarları Şirvan'da İslami devlet kurmuş ve Kafkasya'nın güneyini kontrol altına almıştır. Osmanlı-İran savaşları sonucunda Kafkasya Osmanlılar ve İranlılar arasında bölünmüştür, Rusya yükselişe geçerek Kafkasya'nın kuzeyindeki bölgeleri ele geçirmiştir. Rusya, Osmanlı Devleti ile olan savaşların sonucunda güneye doğru ilerleyerek günümüz Kafkasya bölgelerini de kontrol altına almıştır.

2.2.2. Kafkas Maddesi

Karadeniz ile Hazar Denizi arasında uzanan bir sıradağ bulunur. Bu sıradağ, Kerç Boğazı'ndan başlayarak Bakü'ye kadar uzanır. Yaklaşık 1200 kilometre uzunluğundadır ve genellikle 90 kilometre genişliğe sahiptir. Türkçe'de buna Kaf Dağı denir. Sıradağ çoğunlukla mütevazı bir şekilde uzanır ve birkaç koldan ayrılır.

Elbruz Dağı, bu sıradağın en yüksek dağdır. Ayrıca, silsilenin diğer taraflarında da etkileyici dağ tepeleri ve buz derecikleri bulunmaktadır.

Bu eserde Kafkas Dağları zincirinin üç ayrı bölümden oluştuğunu, batı kısmının Anapa'dan Kuban nehri boyunca uzandığını ve Karadeniz'e yakın olduğunu belirtmektedir. Bu bölümün güneye doğru yüksekliğinin arttığını ve Oştak Tepesinin en yüksek nokta olduğunu söylemektedir. Kuzeydeki ikinci bölümün daha düşük bir yüksekliğe sahip olduğunu ve Elbruz Dağına kadar uzandığını anlatmaktadır. Bu bölümde birçok boğaz ve geçit bulunduğunu, ancak araç veya top geçişi için uygun olmadığını ifade etmektedir. Kuban nehrinin kaynağından Barbalo dağı'na kadar uzanan bölgede Elbruz ve Kazbek dağlarının yer aldığını ve bu dağların en yüksek zirveleri olduğunu vurgulanmaktadır. Bu bölgede Daryal Boğazı'nın en sağlam geçit olduğunu ve Ruslar tarafından askeri bir geçit olarak kullanıldığını belirtmiştir. Doğu bölgesinin Barbalu dağı'ndan Hazar Denizi'ne kadar uzandığını ve Dağıstan'ın içinden ikinci bir kolun Doğu Cephesi'ne doğru uzandığını aktarmaktadır. Sarı Dağ'ın bu bölgedeki en yüksek nokta olduğunu ve Kafkas Dağları'nın doğuya dönerek Bakü Körfezi'nde denize ulaştığını öne çıkarmıştır.

Kafkas dağları, karlarla kaplı ve ormanlarla süslenmiş etkileyici bir dağ silsilesidir. Kuzey yamaçları düşük ve daha az ormanlıdır, güney yamaçları ise dik ve ormanları daha azdır. Dağlar, çeşitli madenler ve petrol yataklarıyla zengindir. Elbruz dağı batıda yer alır ve tüm suları Kuban ırmağı olarak bilinen akarsuya dökülür. Doğuda Terek Irmağı Hazar Denizi'ne, Sulak Irmağı ise bir kısmı Hazar Denizi'ne dökülür. Güneyde Kazbek Dağının su kaynakları ise Kura Irmağına ve Revan Irmağına ulaşır.

2.2.3. Azerbaycan Maddesi

Orta Doğu ve Doğu Avrupa'nın kesişim noktasında konumlanmış olan Azerbaycan, Karadeniz, Gürcistan, İran, Ermenistan ve Türkiye gibi ülkelerle komşu olan bir ülkedir. Bu nedenle, coğrafi konumu, tarihi ve kültürel etkileşimlerin yanı sıra ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesini de sağlamıştır. Nitekim, Azerbaycan, Orta Asya ve Avrupa arasında bir köprü konumunda bulunmasıyla stratejik bir öneme haizdir.

Kâmûsü'l-Â'lâm'da geçen Azerbaycan maddesine göre, İran'ın kuzeybatı sınırında bulunan bir memleketdir. Doğuda Gilan vilâyeti ve Hazar Denizi kıyısı ile, kuzeyde Rusya hudûduyla, batıda Osmanlı Hudûdu yani Beyazıt sancağı ve Kürdistan ile, güneyde ise İran'da bulunan Kürdistan ve Acem-i Kürdistan ile sınırlanmıştır.

Burniyatov'a göre, "*Azerbaycan'ın yüzölçümü 192.752 km² olup Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) antlaşmaları sonucunda ikiye ayrılmış, Aras nehrinin çizdiği sınırın kuzeyindeki parçası (86.800 km²) Rusya'ya, güneyinde kalan kısmı ise (105.952 km²) İran'a bırakılmıştır. Sovyet Azerbaycanı kuzeyde Dağistan Özerk Cumhuriyeti, batıda Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetleri, güneyde İran ve Türkiye, doğuda Hazar Denizi ile çevrilidir. İran Azerbaycanı ise kuzeyde Sovyetler Birliği, batıda Türkiye ve Irak, doğuda Sovyetler Birliği ve İran'ın Gilân idarî bölgesi, güneyde ise Zencan ve Kürdistan idarî bölgeleriyle sınırlıdır. Anadolu ve Kafkasya dağ sistemleri arasında bir geçiş alanı meydana getiren Azerbaycan dağlık bir bölgedir.*" (Buniatov, 1991, s.317)

Şemseddin Sâmî Azerbaycan adının anlamını şu şekilde ifade etmiştir; Asıl ve yaygın olarak bilinen adı Azerbaycan veya Azerabadgan'dır ki bu terim "ateşin hâfızı" anlamına gelir. Başlangıçta büyük bir Ateşgede'ye, daha sonra bu Ateşgede'nin bulunduğu Tebriz şehrine ve nihayet Merkezi Tebriz olan bu vilâyete atıfta bulunmuştur. Diğer bir rivâyet ve olasılığa göre, Azerbaycan adı, Atarupatos adlı bir general olan İskender'in subaylarından olan Atarupatos'a dayanır; çünkü Atarupatos, İskender'in ölümünde bağımsızlığını ilan ederek Atropatene adında küçük bir devlet kurmuştur. Gerçek şu ki, Roma İmparatorluğu döneminde Azerbaycan'ın adı Latin ve Yunan târîhlerinde Aterupatne olarak geçmiştir ve bazı Pehlevi eserlerinde de Aterupatkan olarak geçerken, Fars ve Ermeni târîhlerinde Âderbadgan veya Âzerbaygan olarak bilindiğinden, birinci ihtimâl daha güçlü görünmektedir.

Buniatov ise; "*Azerbaycan kelimesi, Gaugamela yenilgisinden (M.Ö. 331) sonra Büyük İskender'in hizmetine giren İranlı satrap Atropates'in adından gelmektedir. Atropates, İskender'in ölümünden sonra, önceleri onun adına yönettiği*

Küçük Medya (Media Minor) bölgesinde (Güney Azerbaycan ile İran Kürdistanı'nın batı kısımları) müstakil bir krallık kurmuş ve bu devlete "Atropates'in ülkesi" anlamında Grekçe "Atropatene" adı verilmiştir. Daha sonraları Ermenice'de Atrapatakan, Orta Farsça'da Aturpatakan, Süryânîce'de Azarbaygan şeklinde telaffuz edilen kelime Arapça'da g/c değişikliğiyle Azerbaycan'a dönüşmüştür. İsmi Pehlevîce âzer "ateş" ve bâykân "muhafız" kelimelerinden teşkil edilmiş olduğu veya Azarbâz b. Bîvaresf şahıs adından geldiği gibi görüşler halk etimolojisinden ibarettir" şeklinde beyan etmiştir. (Buniyatov, 1991, s.318)

Dağlık bir bölgede bulunan bu ülkenin özellikle doğu ve batı sınırları birer sıradağla sınırlanırken, doğudan batıya olan en genişliği tahminen 500 kilometre, kuzeyden güneye olan genişliği ise 400 kilometre kadar olduğuna değinilmiştir. Bu ülkenin en yüksek dağlarının, 4752 metre yüksekliği olan Shuvelan Dağı ve 3505 metre yüksekliği olan Ensenbenid Dağı olduğundan ve her ikisinin de üst kısımlarının sürekli karla kaplı olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu iki dağ arasında Kürdistan dağlarıyla birlikte Urmiye gölü bulunduğu belirtilmiş, ülkenin toprağı, gaz kaynakları ve petrol kuyularıyla birlikte sık sık meydana gelen depremlerle bilinen bir araziye sahip olduğuna işaret edilmiştir. Buna istinaden kasabaları ve özellikle merkezi olan Tebriz şehri birkaç kez harap olmuştur. Cahiliye döneminde ateşe tapanlarının sayısının fazlalığı ve Azerbaycan adının ateşin sürekli olduğu bir yer anlamına gelmiyor olabileceği, büyük ölçüde gaz ve petrol kaynaklarının fazlalığından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Azerbaycan'ın havası genel olarak ılımandır, ancak kış aylarında dağlık bölgelerde soğuk, yaz aylarında ise alçak bölgelerde sıcaklık daha yüksektir. İran'ın diğer bölgelerinin aksine, Azerbaycan'ın sulak alanları çoktur ve özellikle Rumiya ovası ve diğer düz bölgeler çok verimlidir. Belki de Sahra Çölü kıyılarındaki kadar büyük çayır ve ormanlar yoktur, ancak kasaba ve köylerinin etrafında sedir, çınar, kavak gibi ağaçlar o kadar çoktur ki, uzaktan orman gibi görünürler. Tarım arazisinde farklı tahılların yanı sıra çeşitli meyveler yetiştirilir ve özellikle üzümler oldukça güzeldir, ünlü şaraplar yapılmaktadır. Tebriz'in doğusunda gümüş, Artvin'in batısında bakır ve diğer bazı bölgelerde de kaliteli demir madenleri bulunur. Ancak odun ihraç

edilemez çünkü son zamanlarda ülkede kömür madeni bulundu ve kömür çıkarıldıktan sonra diğer madenler de işlenirse, ülkenin zenginliği artar ve parlak bir geleceği olabilir. Tebriz'in çevresinde yeşim ve beyaz mermer bulunur. Ülkedeki otlak alanları da çoktur ve hayvan yetiştiriciliği önemlidir. Atları, medya devleti zamanında bile ünlüydü. Otlak alanlarının yoğunluğu nedeniyle Azerbaycan'ın hemen her yerinde Türkmenlere özgü bir tür Türkçe dil yaygınlaşmıştır, sadece büyük şehirlerde Farsça konuşulur. Batı bölgelerinde Ermeniler Aras Nehri civârlarında, güneybatıda ise Rumiya Gölü çevresinde Kürtler bulunur. Azerbaycan, 10 ayrı kazaya ayrılmıştır: Bunlar Tebriz, Meşkin, Hoy, Sere, Cürs, Merand, Meraga, Gülistan, Erdebil, Hahaldır. İngiliz gezginlerden Montaigne, 'Abbas Mirza'nın emriyle ülkenin her tarafını dolaşarak durumu mükemmel bir şekilde yazmıştır.

2.2.4. Tiflis Maddesi

Kaynağa göre; Tiflis, Kafkasya'nın en büyük ve ünlü şehri olup Rusya'ya bağlıdır. Şehir, Kur Nehri'nin her iki tarafında yer alır ve farklı milletlerden oluşan bir nüfusa sahiptir. Tiflis, birçok tarihi yapıya, ticaret merkezlerine ve kaplıcalara sahiptir. Şehir, Poti ve Batum'dan Bakü'ye giden demiryolu hattı üzerinde yer almaktadır. Tiflis'in İslam ümmetine bağlandığı ve İslam merkezleri arasında yer aldığı rivayet edilmektedir. Şehir, birçok kez fethedilip ele geçirilmiş ve son olarak Ruslar tarafından genel merkez olarak inşa edilmiştir. Tiflis eyaleti, Kafkasya'nın merkezi eyaletlerinden biridir ve güzel manzaralara sahip olmasıyla tanınır. Şehrin çevresinde Kur Nehri ve çeşitli akarsuların vadilerinde verimli alanlar ve göller bulunmaktadır

Gürcistan'ın doğusunda, dağların arasında açık, dar ve dik bir vadide, Kuri Nehri'nin her iki yakasında yer alır. Kaynaklarda şehrin adı Tiflis ve Tiflis olarak geçmektedir. 1936'dan sonra bu isim Tiflis olarak değiştirildi. Şehir, adını Mtabari'nin kuzeydoğu yamaçlarındaki kaplıcalar anlamına gelen Gürcüce "tbili" (sıcak) kelimesinden alıyor (Aydın, 2012, s.150).

Antik bir yerleşim yeri olan Tiflis, Arap coğrafyacılar göre kil duvarlar ve taç kapılarla çevrili oldukça büyük bir şehirdi. Yiyecek boldu ve insanlar çok misafirperverdir. Burası aynı zamanda Müslümanların en ileri karakoludur.

Zekeriyye el-Kazvini, Moğol yönetimi sırasında şehrin çoğunluğunun Hristiyan olduğunu, Müslüman ve Hristiyanların rahatlıkla dini törenler yapabildiklerini söylüyor (Aydın, 2012, s.152).

2.2.5. Çerkes Maddesi

Eserde ifade edildiği üzere Çerkesler, Kafkasya bölgesindeki ovada ve vadilerde yaşayan bir Kafkas kavmidir. Kökenleri belirsizdir ve dil bilgileri bilinmemektedir. Araplarla veya Arnavutlarla benzerlik iddiaları yanlıştır. Kendi beylerinin yönetimi altında kısmen bağımsızlıklarını korumuşlardır. Yaklaşık bir milyon nüfusa sahipken Rusya'ya yenilmiş ve Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Özgür bir hükûmet sistemine sahiptirler. Halk, beş sınıfa ayrılmıştır, en büyük beyler "Paşa" olarak adlandırılır.

Çerkes toplumu, farklı sınıflardan oluşmaktadır ve bu sınıflar arasında beyler, azatlılar, çiftçiler, köleler ve cariyeler bulunmaktadır. Beyler, paşaların hizmetinde çalışırken, diğer insanlar üzerinde hakimiyet ve etkiye sahiptirler. Azatlılar, kölelikten özgürleşen insanlardır ve bazıları servet kazanarak ikinci sınıfa geçebilir. Çiftçiler, efendilerinin arazisini işleyen ancak tamamen arazi sahibi olmayan insanlardır. Köleler ve cariyeler ise savaşta esir düşen düşmanlardan elde edilen insanlardır. Çerkesler, Rusya'ya ve diğer devletlere karşı yüz bin asker gönderebilirler. Kabileler ve derebeyleri arasında sık sık savaşlar ve anlaşmazlıklar yaşanır ve esirleri köle olarak satmak gelenekleri arasındadır. Köleler genellikle saf Çerkes değildir ve çoğunlukla Rusya, Gürcistan ve diğer bölgelerde esir düşmüş kişilerdir. Savaş esirlerinin satışıyla ilgili sıkı kurallar vardır ve özel meclisler bu konuda karar verir. Çerkes kızları, evlenene kadar başörtüsüyle örtünürler ve misafirperverlik onlar için önemlidir. Kızlar, serbestçe dolaşırlar, misafirleri kabul ederler ve hizmet ederler. Gençlerle birlikte dans ederler ve ahlak kuralları içinde sevgili edinirler. Evlenmek isteyen çiftler genellikle ebeveynlerinden izin alır. Misafirlerin hayatından sorumludurlar ve herkes misafirin intikamını alma sorumluluğuna sahiptir.

Çerkesler genellikle ince yapılı, uzun boylu ve cesur bir halktır. Saç renkleri siyah, kestane, kumral veya sarı olabilir. Geleneklerine bağlıdırlar ve Çerkesistan'ın

Rusya'ya bağlandığı bir dönemde Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamışlardır. Osmanlı topraklarında Çerkesler, dil ve kültürlerini korumak için dağınık bir şekilde yaşamaktadır. Aynı köylerde yaşayanlar ise dil ve geleneklerini tamamen korumaktadır. Tarihte, Çerkesler Abbasi hilafeti, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde önemli hizmetler sunmuşlardır. Avrupa ve özellikle İngilizler, Çerkes dilini araştırmış ve birçok kitap yazmışlardır.

S.M. Bilge, Çerkeslerle ilgili olarak şu bilgileri vermiştir; "*Kendilerini Adige olarak adlandıran Çerkesler 2010 yılında Rusya Federasyonu'na bağlı Adigey, Kabarday-Balkar, Karaçay-Çerkes cumhuriyetleriyle Rusya, Türkiye, Suriye, Irak, Ürdün ve İsrail'de yaşamaktaydı. Eski Yunan kaynaklarının Zigoı (Ζυγοı), Ortaçağ İslâm ve Rus kaynaklarının Keşek, Kasog diye adlandırdığı halk için ilk defa 1245'te kullanılan Çerkes (Çerkes) ismi bu tarihten itibaren yaygınlaşmıştır. Çerkesler Abzeh, Bjeduğ, Çemguy (Temirgoy/Kemirgoy), Hatukay, Şapsığ ve Mahoşlar ile bugüne ulaşmayan Nathuhay, Ademey, Jane, Heğak, Hetuk, Acoy ve Çapsunlar'ın teşkil ettiği Batı (K'ahe) ve Kabartaylar ile Besleneyley'in teşkil ettiği Doğu (Şhağ) Çerkesleri olmak üzere iki gruptan meydana gelir. Ubıhlar günümüzde artık ölü bir dil sayılan ayrı bir dilleri olsa da Çerkesler'in bir kolu kabul edilir. Kafkas-Rus savaşları (1763-1864) başlamadan önce Çerkesler batıda Karadeniz kıyılarından doğuda Sunja nehrine, kuzeyde Azak Denizinden güneyde Kafkas dağlarına kadar uzanan 100.000 kilometrekareden geniş bir alanı kaplayan ve Kafkasya'nın dörtte birini teşkil eden topraklarda yaşıyorlardı."* (Bilge, 2020, s.287)

2.2.6. Çerkesistan Maddesi

Kafkasya'nın büyük bir kısmı dağlıktır ve birçok ova ile sınırlanmıştır. Güney kısmı dağlık olup Elbruz dağı bölgenin en yüksek noktasıdır. Bölge, Terek ırmağı üzerinden Hazar Denizi'ne ve Abaza bölgesindeki akarsular aracılığıyla Karadeniz'e dökülen iki ana akarsuya sahiptir. Dağlık bölgelerin çoğu ormanlarla kaplıdır ve tarım faaliyetleri özellikle düz ve verimli alanlarda yoğunudur. Üzüm, buğday, arpa, çavdar, darı, mısır gibi tarım ürünleri yetiştirilmektedir. Bölgede hayvan yetiştiriciliği de yaygındır. Demir madeni başta olmak üzere tuz, bakır, kurşun, şap, kömür ve diğer madenler bulunmaktadır. Av faaliyetleri de önemli bir uğraştır. Sanayi sektörü

geri kalmıştır ve el sanatlarından önemli bir kısmı Çerkes kadınları tarafından üretilmektedir. Çerkesistan'da şehir ve kasaba bulunmamakta, halk genellikle köylerde yaşamaktadır.

Çerkesistan, Çerkeslerin köklü bir toprak olarak yaşadığı ve çeşitli etnik grupların bulunduğu bir bölgedir. Burada sanayi geri planda olduğu için Çerkes kadınları el işleriyle geçimlerini sağlamaktadır. Kasaba ve şehirler yerine Çerkesler köylerde yaşamaktadır. Çerkesistan, tarihte bağımsız olarak yaşamış olan eski kavimlerin adını taşımaktadır. Kadınlarıyla ünlü olan Çerkesler, ilk etapta çevrelerindeki Hristiyan komşuları gibi İslamiyet'i kabul etmemiş ve eski inançlarını sürdürmüşlerdir. İslam devletleri döneminde de bağımsızlıklarını korumuşlardır. Osmanlı Devleti'nin kontrolü altına giren Çerkesistan, Rusya'nın saldırılarına maruz kalmış ancak Ruslar burada uzun süre hüküm sürememiştir.

Ruslar, Çerkes kavmini boyun eğdirmek için uğraşmış ancak başaramamıştır. Çerkesler Osmanlı himayesine sığınmıştır. Ruslar 1783 yılında Kuban bölgesini ele geçirerek Çerkesistan üzerinde egemenlik iddia etmiştir. Ancak vergi alamamış ve hükümet edememiştir. Ruslar, yarım asır süren savaşlar yaparak Çerkesleri boyun eğdirmeye çalışmıştır. Çerkesler direnerek Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Göçler devam etmiştir ve günümüzde Çerkesistan'da az sayıda Çerkes kalmıştır. Çerkesler farklı kabilelerden oluşsa da aynı kavmin mensuplarıdır. Ruslar, Çerkesistan'ın adını haritadan silerek, Kuban nehrinin kuzeyindeki ovalarla birlikte ayrı bir eyalet oluşturmuştur.

2.2.7. Dağıstan Maddesi

Dağıstan bölgesi, Kafkas Dağlarının doğusunda Hazar Denizi ile sınırlanan bir eyalettir. Yüzölçümü 29.840 kilometrekare olan Dağıstan'ın nüfusu 450.000 kişidir. Doğal durumu itibarıyla dağlık bir bölge olan Dağıstan, Kafkas silsilesinin Hazar Denizi'ne doğru uzanan kuzey doğusunda yer alır. Dağıstan'ın nehirleri Kafkas silsilesinin eteklerinden doğar ve Hazar Denizi'ne ulaşır. Bölgede birçok nehir ve akarsu bulunur, en büyükleri Solak Irmağı, Kuyosa Nehri ve Semur Nehridir. Dağıstan'ın ovaları genellikle düzdür ve Ağrahan körfezi hariç liman veya körfeze sahip değildir.

Dağıstan, yüksek bölgelerinde soğuk hava ve sağlam koşullara sahip olsa da, sevâhile yakın olan bölgelerinde çok şiddetli sıcaklıklar yaşanmıştır. Gölgede 48 dereceye kadar çıkacak olan bu sıcaklık, özellikle yabancılar için tehlike oluşturuyor. Ayrıca bölgede sıtma ve bağırsak hastalıkları oldukça yaygındır. Düşük bölgelerde ise tarım ürünlerinin az yetiştiği ancak bağlar ve dut ağaçlarının bol miktarda bulunduğu bir yerdir. Bu bölgelerde şarap ve ipek üretimi yapılmaktadır. Yüksek bölgeler tarıma daha elverişli olsa da, verim düşüktür ve çoğunlukla orman ve meralardan oluşmaktadır. Halkın hayvanları genellikle koyun, sığır ve köpeklerdir. Dağlarda ise diğer vahşi hayvanlar ve yaban hayatı zengindir. Dağıstan, henüz düzenli bir şekilde ilçelere bölünmemiş olup, 10 bölgeye ayrılmıştır. Şehir olarak adlandırılabilir bir yapı bulunmamaktadır, sadece Derbend ve Targu kasabaları vardır.

Dağıstan'ın asli halkı Lezgi kabilesidir ve bu kabileden olan insanlar Kafkasya'nın köklü ve soyu belirsiz halklarından. Lezgilerin kökenleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, İran'dan Dağıstan'a göç ettikleri rivayeti vardır. Lezgi kabilesinin dili Hint-Avrupa dilleriyle bağlantılı değildir. Lezgilerin muhtemelen diğer Kafkasya halkları ile ilişkisi ve genetik benzerlikleri vardır, ancak bunun kanıtlanması derinlemesine araştırmalar gerektirir. Lezgi kabilesinin farklı lehçelere ve kabilelere ayrıldığı ve her birinin kendine özgü bir dil konuştuğu bilinmektedir. Lezgi dilinin kök dili olduğu ve bu diller arasında benzerlikler olduğu düşünülse de, büyük farklar bulunmaktadır. Lezgi dilinin bazı köylerde konuşulmaması, farklı halklardan bazı insanların Kafkasya'da kaldıklarını göstermektedir. Lezgi dili, Arapça, Farsça, Türkçe ve diğer dillerden birçok kelime ödünç almıştır. Dağıstan'ın Lezgiler dışında diğer Türk halklarından da oluşan bir halkı vardır. Lezgiler genellikle uzun boylu, dürüst ve iri gözlüdür. Doğal olarak yetenekli ve zeki insanlardır. Çoğunluğu Sünni Müslümandır ve Lezgilerin edebi dili Arapçadır. Ancak, Lezgi dilinde yazılmış birkaç kitap bulunmaktadır.

Dağıstan'ın tarihi bilgileri kesin olmamakla birlikte, Antik Yunanlar ve Romalılar tarafından "Albanya" olarak adlandırılan bölgelerine Arnavutluk denilmiştir. Bölge farklı hükümdarlar tarafından fethedilmiş ve istilalara uğramıştır.

İslam fethinden sonra Lezgiler İslamiyet'i kabul etmiştir. Gürcülerle Hristiyanlığın kabulü konusunda savaş ve müzakereler yaşanmıştır. Dağıstan, Şirvan ile birlikte bağımsız hükümet şekli almış ve İran'ın hakimiyetine geçmiştir. Osmanlılar ve İranlılar arasındaki savaşlar nedeniyle harap olmuş ve sonunda Rusya'nın kontrolüne girmiştir. Birçok Dağıstanlı Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiştir.

Türkçe dağ kelimesinin Farsça -istan eki ile birleştirilmesiyle oluşan Dağıstan kelimesinin etimolojisi hakkında çeşitli görüşler ileri sürülse de spekülatif kalmış ve bilimsel açıdan yeterli bir açıklama getirilmemiştir. Aslında Dağıstan, Türkistan ve Moğolistan örneklerinden de anlaşılacağı üzere bir kabile terimi değil, Arapların verdiği "el-Cibal" (dağlar) adı gibi coğrafi-topografik bir anlamı ifade eden bir kelimedir. eski insanlara. Kitle iletişim araçları. Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Mahaçkale olup, kuzeyde Kalmuk Özerk Cumhuriyeti, doğuda Hazar Denizi, güneyde Azerbaycan, güneybatıda Gürcistan, batı ve kuzeybatıdan Çeçenistan ve Kuzey Kafkasya ile çevrilidir. diğer büyük şehirleri Derbend, Buynak, Khasavyurt, Kızılyar ve İzerbaş'tır (Buniyatov, 1993, s.404).

2.2.8. Derbend Maddesi

Dağıstan'ın merkezi konumunda olan Derbend kasabası, Kafkas Dağlarında bulunan ve Hazar Denizi'nin batı sâhilinde, Tiflis'in doğusunda yer almaktadır. Dağ sırasının bir yanında bulunan kasaba yarım daire şeklindedir. Kasabanın üstündeki dağın zirvesinde bir kale bulunmaktadır ve bu kale, kasabaya adını veren Boğar adlı iki katlı bir yapıyla çevrilidir. Müslümanların çoğunlukta olduğu kasabada 15 cami, 2 kilise, 3 havra, 12 okul, 3 pazar yeri ve birçok deri işi atölyesi bulunmaktadır. Limanı olmayan kasabanın önü açıktır. Çok eski bir kasaba olan Dağıstan, Kabad veya Nuşirevân tarafından kurulduğu söylenen Merv'dedir.

Kuruluş amaçlarının Horasan Halkının saldırılarına karşı bir savunma mevzi olması nedeniyle emir tarafından fazlasıyla teşvik edilmiştir. İslam döneminde kalkınmış bir şehir olan Dağıstan, birçok ünlü alimin de ikâmetgâhı haline gelmiştir. İslam coğrafyasının güç ve istikrarını yüceltmektedirler. Araplar tarafından "Bab-ül ebvâb" ve "el-bâb" olarak biliniyor, aynı şekilde Türkler arasında da "Demirkapı" adını almıştır. Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasındaki savaşlardan sonra

Osmanlı kuvvetleri tarafından birkaç kez fethedilmiş ve geri alınmış, uzun bir süre Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir. 1722'de Büyük Petro tarafından ele geçirilerek, 6 yıl sonra Nadir Şah tarafından geri alınmıştır ve 1813 yılında tekrar Rusya'ya terk edilmiştir. Rusya'nın Stavropol eyâletinde ve Kuma nehri'ne dökülen "Kasaba" adında bir köy de bulunmakta olup, büyük bir ormanlık alandan oluşan bu köyde 2000 nüfus bulunmaktadır.

Antik kaynaklara ve arkeolojik bulgulara göre kuruluşu antik çağlara kadar uzanmaktadır. İlk yerleşimin Hazar Denizi ile Büyük Kafkas sıradağlarının yamaçları arasında yer alan bir kale olduğuna inanılıyor. Bu V-VI. Yüzyıllar boyunca Sasaniler tarafından kaleye dönüştürülmüş ve 428 yılında Sasani Şahı II. tarafından yaptırılmıştır. Yezdigirt'in kurduğu sınır eyaleti Arrân'ın (Errân) başkenti oldu. Kentten söz eden ilk Arap kaynakları, Perslerin buraya "kapalı kapı, geçit, sınır karakolu" anlamına gelen "Derbend" adını verdiklerini söylüyor. Arapça'da "kapı" olarak da anılır. "el-Bâb", "el-Ebvâb", "kapılar" veya "polis karakolu" anlamına gelir (Ya'kübî, s. 13). 146; Belâzürî, s. 207-209), daha sonra "Bâbülevbâb" ve "Bâbülhâdîd" (demir kapı) adlarıyla anılmıştır. İkincisi muhtemelen Arap fethinden önce bölgenin kuzey kesimlerine yerleşen Türk boylarının kullandığı "Temür Kapıg / Demür Kapu" kelimesinden geliyor. Osmanlılar şehre Derbend ya da daha yaygın adıyla Demirkapı adını verdiler. Ermeni tarihçiler de bu ismi kullanmışlardır. Bazı kaynaklarda buranın eski Ermeni dilinde Çor olarak anıldığını da söylüyor (Aliev, 1994, s.164).

2.2.9. Gürcistan Maddesi

Kafkasya'nın büyük bir kısmı Kafkas sıradağlarının güneyinde yer alır ve Kars ve Erivan arasındaki Kur Nehri havzasından oluşur. Avrupalı coğrafyacılar genellikle bölgenin batı sınırlarını Karadeniz sahiline kadar indirerek, Mengrelistan, İmereti ve Guria bölgelerini de Gürcistan'a dahil ederler. Gerçek Gürcistan ise günümüzde Tiflis bölgesiyle sınırlıdır ve Hazar Denizi ile çevrilidir. Bölge doğuda Dağıstan, güneyde Şirvan ve batıda Kutay ile komşudur. Asıl Gürcülerin yerleşimi Kur Nehri havzasının bir bölümüdür, fakat Karadeniz kıyısına kadar yayılmışlardır. Ruslar Kafkasya'yı eyaletlere böldüğünde Gürcistan ismi de coğrafya ve haritalardan

çıkarılmıştır. Gürcistan'da çoğunlukla Türkmenler yaşarken Ruslar da çoğalmaktadır (Şemseddin Sâmî, 1889, s.3836-3837)

Ülkenin resmi adı Rusça Gruzya, Gürcüce Sakartvelo ve Batı dillerinde Georgia/Géorgie olup Gürcistan Cumhuriyeti'dir (Sakartvelos Respublika). Büyük Kafkas Sıradağları'nın güneyinde yer alır; Kuzeyde Rusya Federasyonu, güneyde Ermenistan ve Türkiye, doğu ve güneydoğuda Azerbaycan, batıda Karadeniz ile çevrilidir. Gürcistan'ın federal yapısı, sınırları içerisinde Abhazya ve Acarya özerk cumhuriyetlerini ve Güney Osetya özerk bölgesini içermektedir. Başkenti Tiflis'tir (Tiflis). Gürcistan üç bölgeye ayrılmıştır. 1. Kuzey Kafkas Dağları'nın bulunduğu bölge. 2. Güneyde Ajaria-Imereti, Trialeti, Borjomi-Bakurian ve Ahalstihe dağlarının yer aldığı Küçük Kafkasya sıradağlarından oluşan bölge. 3. Bu iki kütle arasında plato ve ovaların bulunduğu çöl çöküntü alanı. Batıdan doğuya doğru yavaş yavaş yükselen Büyük Kafkas Sıradağları, ülkeyi Rusya Federasyonu'ndan ayırıyor (Dursun, 1996, s.310).

2.2.10. Karabağ Maddesi

Şemseddin Sâmînin maddede belirttiğine göre Kafkasya'da bulunan bir bölge olan Karabağ, Kur ve Aras nehirleri ile Erivan eyaleti arasında yer alır. Bu bölge, 1813 yılında İran'dan Rusya'ya geçmiştir ve Yelizavetpol iline bağlı bir ilçesini oluşturur. Nüfusun yarısı Azerbaycan Türkleri olup, diğer yarısı İranlılar, Ermeniler ve Ruslardan oluşur. Bölgenin Farsça adı İran olarak bilinir. Bölge genellikle dağlık olup, batıdan doğuya uzanan dağlarının en yüksek noktaları Kamış dağı ve Kıpçak dağı olarak bilinir. Bölgenin bitki örtüsü Avrupa dağlarına benzer bitkiler barındırır ve tarlalarda zararlı böcekleri bulunur (Şemseddin Sâmî, 1889, s.3621)

Eski Romalılar ve Yunanlılar tarafından Arnavutluk, Helenistik dönemde yaşayan bir kavimden sonra Araplar tarafından Arran veya Arran olarak adlandırılan Gence ve Karabağ'dan oluşan tarihi bölgeye, Türk yönetimi altında Karabağ deniyordu. Bölgenin peyzajına dağlar ve yüksek ovalar hakimdir. Sınırları güneyde Hudeferin köprüsünden Sınık köprüsüne kadar olan Aras deresi, doğuda Kür deresi, kuzeyde Gence ve Goran dereleri ile Kuşbek arasındaki bölüm, batıda Salvatik ve Erikl denilen Karabağ dağlarıdır. Merkezi Stepankert şehridir. (Aydın, 2001, s.367)

2.3. Kırım'da Bulunan Önemli Kişiler ve Doğal Unsurlar

2.3.1. Hacı Giray Han Maddesi

Şemseddin Sâmî tarafından bu maddede Hacı Giray Handan: "Kırım ve Kıpçak bölgelerinde hüküm süren hanların ilk lideri, Cengiziyeden Giray Han olarak bilinen bir liderdir. Soy ağacı Cengiz'e kadar uzanır. Babasının ölümüyle birlikte, Seyyid Ahmed Han amcasının oğlu olarak tahta geçmiş, ancak yaklaşık yedi yıl kaçak ve gizlenerek yaşamıştır. 871 yılında hayata veda eden lider, güzel bir görünümü ve estetik anlayışı ile tanınmıştır. Hayatı boyunca çeşitli yerlerde cami, medrese ve mescitler inşa ettirerek bölgeye değer katmıştır. Bahçesaray'ın Selçuk mahallesinde ikamet ettiği türbesi içerisine gömülmüştür" şeklinde kısa ve öz olarak bahsedilmiştir.

Hacı Giray Han; Cengiz Han'ın oğlu Cuci Han'ın soyundandır ve tarihçiler onun soyağacını farklı şekillerde kaydederler. Kırım'ın bağımsızlığı için ilk mücadele Hacı Giray'ın dedesi Taştımur'un tarafından başlatılmıştır. Taştımur bu savaşta kısa bir süre başarılı olmuş, kendi adına para bastırması ve bağımsızlığını ilan etmiştir. Bundan sonra oğulları Gıyâseddin ve Devlet Berdi, Altın Orda'nın başkenti Saray'ı elinde bulunduran Uluğ Muhammed'e karşı mücadeleye devam etmişler ve Altın Orda Hanlığı'nın kaldırılmasından sonra bağımsız Kazan Hanlığı'nı kurmuşlardır (Mutu, 1996, s.474).

2.3.2. I. İslam Giray Maddesi

İslam Giray, Kâmûsü'l Â'lâmda Kırım Hanlarından biri olarak verilmiştir. Babası Devlet Giray Han zamanında rehin olarak eğitim görmüş ve bu süre içinde Kanuni Sultan Süleyman ve Sultan Selim Han'ın sevgi ve ilgisini kazanmıştır. Ancak Sultan III. Murad'ın tahta çıkmasıyla birlikte gözden düşmüş ve Konya'da yaşlılık dönemini geçirmiştir. 992 yılında kardeşi Muhammed Giray Han görevden alınca, padişahın emriyle Kırım'a gönderilmiş ancak kaçmaya çalışırken öldürülmüştür. Kırım'da ve Kırım Hanlığı'nın yönettiği topraklarda Osmanlı Sultanları adına hutbe okutmaya başlayan ilk kişidir. Zeki ve sorumluluk sahibi bir kişi olarak bilinen İslam

Giray Han, 3 yıl hüküm sürdükten sonra 996 yılında vefat etmiş ve Akkirman Kalesi'ndeki büyük camiye defnedilmiştir (Şemseddin Sâmî, 1889, s.940)

2.3.3. II. İslam Giray Maddesi

Maddede İkinci İslam Giray şu şekilde anlatılmıştır: Kırım hanlarından biridir ve Selamet Giray'ın oğludur. Canbek Giray döneminde Lehlerin eline esir düşmüş ve yedi sene esaret altında kalmıştır. Sultan Murad-ı rabi hazretlerinin anlaşma yapması sonucu kurtarılmış ve Yanboluda ikamet ettirilmiştir. Kardeşi Bahadır Giray Kırım hanı olduğunda onu kalgaylıkla kabul etmiş, ancak Kırım hanı Muhammed Giray'ın iltimasıyla reddedilmiştir. Ancak iki ay sonra tekrar davet edilerek 1054 yılında Kırım hanlığına atanmıştır. On yıl boyunca Ruslar ve Lehlerle çeşitli muhârebelere girmiş ve galip gelmiştir. Birçok ganimet kazanmış ve hikmet dolu hediyeler göndermiştir. Ayrıca Rusya ve Lehistan'ı yeniden tazminata bağlamıştır. Birçok cami, mescit, kale ve çeşme gibi hayır eserlerine sahiptir. 1064 yılında 50 yaşında vefat etmiştir.

Ancak hayatı, içinde bulunduğu esaret dönemiyle de büyük bir dönüm noktası yaşamıştır. Lehlerin kontrolüne geçen Kırım'ın başkenti Bahçesaray'da yedi yıl boyunca esir tutulmuştur. Nihayet Sultan Murad-ı Rabi'nin anlaşma yapmasıyla Canbek Giray özgürlüğüne kavuşmuş ve Yanbolu'ya yerleştirilmiştir. Kardeşi Bahadır Giray Kırım hanı olduğunda onu veliahtı yapmıştı, ancak Muhammed Giray'ın iltimasıyla bu kabul geri çevrildi. Fakat bir süre sonra tekrar davet edilen Canbek Giray, 1054 yılında Kırım hanlığına atanmıştır. On yıl boyunca aktif bir şekilde Ruslar ve Lehlerle çeşitli savaflara girmiş ve galip gelmiştir. Bu savaflarda birçok ganimet elde etmiş ve özellikle hikmet dolu hediyeler göndermiştir. Ayrıca Rusya ve Lehistan'ı yeniden tazminata bağlamıştır. Canbek Giray, hanlık dönemi boyunca birçok cami, mescit, kale ve çeşme gibi hayır eserlerine de sahip olmuştur. Ancak, tüm bu başarılarının ardından 1064 yılında 50 yaşında vefat etmiştir. Canbek Giray, cesareti, liderlik yetenekleri ve hayırseverliğiyle Kırım hanlık tarihine adını altın harflerle yazdırmış bir han olarak anılmaktadır.

2.3.4. Bahadır Giray Maddesi

Kırım hanlarından olan Bahadır Giray eserde, Selâmet Giray'ın oğlu olarak zikredilmiştir. Önceki hükümdar İnâyet Giray Sultan Murad Han'ın Besarabya Nogaylarına yönelik saldırısı nedeniyle Bahadır Giray görevden alınmış ve 1046 yılında Kırım hanlığına tercüman olarak atanmıştır. Bahadır Giray ve kardeşi bu göreve girmek üzereyken, Nogaylar, fırsatı değerlendirerek saldırı düzenlemiş ve kardeşlerini öldürmüş, askerleri dağıtmıştır. Yaşanan bu olaylar üzerine tercümanlık görevlisi, başka seçenek kalmadığı için hızla Kırım'a kaçmıştır.

Bu esnada Azak Kalesi, Kazaklar tarafından ele geçirilmiş ve 1052 yılında deniz kumandanı Siyavuş Paşa'nın yönetimi altında bir ordu gönderilmiştir. Bahadır Giray, tercümanlık görevlisi olarak paşa ile yapılan anlaşma ve başarılı düzenlemelerde önemli rol oynamıştır. Ancak Siyavuş Paşa'nın dönüşünde görevden alınmış ve aynı yıl içerisinde hayatını kaybetmiştir. Yerine küçük kardeşi Muhammed Giray Han seçilmiştir.

2.3.5. Çoban Giray Maddesi

Kırım hanlarından üçüncü Muhammed Giray Han döneminde, 1032 yılında Nureddin unvanıyla bölgelerine atanmış bir emir bulunuyordu. Ancak bu emir, aslında Fatih Giray Han'ın oğlu olmasına rağmen, asıl han soyundan olmadığı için hanlık yapma hakkı tanınmamıştır. Fatih Giray Han'ın Lehistan'da bir Boyar kızıyla yaşadığı ilişkiden doğan bu oğlu hakkında bilgiler, memlekete dönen Hacı Ahmed adlı bir Tatar tarafından Fatih Giray'a iletilmiştir. Bu ilişkiden doğan gayrimeşru bir çocuk olan Mustafa, babası tarafından terk edilmiş ve daha sonra çobanlık yapmıştır. Fatih Giray'ın ölümünden sonra ortaya çıkan Mustafa, Gavl ve Çul adlı iki tanınmış oğluyla birlikte Kırım han ailesine karışmıştır. Kendisi de Devlet Giray adını alan Mustafa, oğullarına Fatih Giray ve Adil Giray isimlerini vermiştir. Adil Giray ise hanlık makamına kadar yükselmiştir. Çoban Giray'ın soyu, Çoban Giray Zedeler olarak bilinmektedir.

2.3.6. Azak Denizi Maddesi

Kâmûsü'l Â'lâm'daki maddede verildiğine göre Azak Denizi, Karadeniz'e Kerç Boğazı ile bağlanan bir körfezdir. Toplam yüz ölçümü 35,000 kilometre karedir ve çoğunlukla Rusya'ya aittir. Denizin sâhilleri alçaktır ve bataklıklardan oluşur ve en derin noktası sadece 15-16 metredir. Deniz suyu acı ve serttir, fırtınaları şiddetlidir ve kış aylarında buzla kaplı olduğu için gemiler giremez. Denize Don Irmağı ve diğer küçük nehirler boşaltılır. Hamsi balığı bu denizde gelişmiştir ve kış aylarında avlanır. Azak Denizi'nde ansızın ortaya çıkan bir ada olayı yaşanmış ancak bir yıl sonra kaybolmuştur. Taman Yarımadası'nda çamur volkanları bulunmaktadır.

2.4.Kafkasya'da Bulunan Önemli Kişiler ve Doğal Unsurlar

2.4.1. Elbruz Maddesi

Kâf Dağı, Kafkas sıradağlarının en yüksek ve batısında bulunan bir dağdır. İki zirveden oluşur ve en yüksek zirvesi 5660 metre yüksekliğindedir. Dağ, eskiden birlikte görülen iki zirve arasında bir boğaza sahiptir. Hem dağ hem de sıradağları sürekli olarak karla kaplıdır. Çeşitli kavimler, bu dağı farklı isimlerle adlandırarak burayı cinlerin mekânı olarak kabul etmiştir. Elbruz ismi ise İran'da kullanılan bir isimdir. Karaçay Türkleri bu dağa "Mingî Tev" adını vermişlerdir. Kaf Dağı, anlatılan bazı olağanüstü olaylarla ilişkilendirilmiştir ve Kafkas ismi bu bağlamda ortaya çıkmış olabilir.

2.4.2. Terek Maddesi

Kafkasya'nın nadide güzelliklerinden biri olan Terek Nehri Kâmûsü'l Â'lâm'da, Çerkesistan ve Kabarday topraklarını sulayarak doğa harikaları yaratıyor şeklinde ifade edilmektedir. Kafkas sıradağının görkemli çaylarının birleşimi ile oluşan bu nehir, Mevzdok kasabasını etkileyen sularıyla heybetini gözler önüne sermektedir. Daha sonra ise kuzeydoğuya yönelerek, tüm benliğiyle gizler kasabasından geçmeyi başarmaktadır. Güçlü akışıyla Hazar Denizine ulaşan bu muhteşem nehir, yollarında birçok kolu birleştirerek bambaşka bir yapıya dönüşmektedir. Sunca Nehrini de içine alarak doğanın büyümlü bir dansına şahitlik edilmektedir. Toplam uzunluğu yaklaşık 500 kilometre olan bu nehir, Terek

eyaletinin kucaklayıcılığı ile buluştuğunda, bereketiyle Dağıstan'ın ova bölgesine yaşam ve verim sunmaktadır. Verimli toprakları ile tarımın önemli bir merkezine dönüşen bu eyalet, geniş yüzölçümü ve yoğun nüfusuyla hayat dolu bir dünyayı simgelemektedir. Çoğunluğu Müslüman olan bu topraklar, hoşgörü ve birlik içinde yaşamaya adanmışlığı ile göz kamaştırmaktadır. Dağlık Kafkas bölgesinin muazzam güzelliklerini barındıran eyaletin, merkezi gizler şehri ise her adımında büyüleyici bir atmosfer sunmaktadır.

2.4.3. Kur Maddesi

Kafkasya'nın en büyük ırmağı olan Kura, Kars'ın kuzeyinde Hazar Dağından doğup, doğu yönde ilerleyerek Gürcistan vadisinden geçer. Daha sonra doğuya doğru dönerek birçok dere ve akarsuyu da bünyesine katar. Tiflis şehrinin içinden geçtikten sonra Karabağ ovalarına ulaşmadan önce sol tarafından Yura ve Alazan nehirlerini alır. Aşağı bölgede ise İran sınırını takip eden Aras nehri ile birleşir. Doğuya doğru akarken Salyan kasabasına ulaşır ve burada iki kola ayrılır. Bir kolu güneye doğru akarak Kara Ağaç koyuna ulaşırken, diğeri doğuya dönerek Hazar Denizine ulaşır. Kur Nehri, 1050 kilometre uzunluğundadır ve yağışlı mevsiminde saatte 1000, kuraklık mevsiminde ise 194 metreküp su akışına sahiptir. Turistik geziler açısından önemi düşük olsa da, balık açısından zengin bir nehir olup özellikle batısında endemik balık türleri bulunmaktadır. Farsça'da da aynı ismi taşıyan Kur Nehri, "Kobel" ile "Karakuh" arasında doğarak batıya ve daha sonra doğuya doğru akarak Tıraz Nehri'ne dökülmektedir. Nehir 450 kilometrelik uzunluğuyla da "Bendamir" adıyla anılmaktadır.

2.4.4. Aras Maddesi

Bir nehrin adıdır ve Aras Irmağı, büyük bir göl olan Van Gölü'nün güneyinden doğuya akarak, kaynağından 80 kilometre aşağıda Doğu Türkistan tarafındaki dağlardan gelen Hüsn-i kal'a suyu ile birleşir. Biraz altında Çoban Köprüsü adıyla bilinen güzel bir taş köprü yapılmıştır. Bu bölgede Pasin adıyla bilinen araziye sulamak için kullanılan Pasin Suyu da meşhûrdur. Rusya sınırını geçene kadar Osmanlı topraklarında 160 kilometrelik bir mesafe kat ederken, Hüsn-i kal'a suyuna ek olarak Karasu ve Müruç adıyla da bilinen çaylarla birlikte Arpa Çayı

da Aras Nehri'ne dökülür. Arpa Çayı, eski Ermeni kitaplarında Ahoryan olarak geçse de, İksinofon'un seyahatnâmesinde Arpasus olarak adlandırılmıştır. Aras nehri'nin 40 kilometreden fazla bölümü Osmanlı topraklarındayken, Türkiye'ye ait başka isimlerle de anılan Karasu ve Mürtüç çayları, Kars'ın içinden geçen Arpa Çayı ile Aras Nehri'ne karışır. Aras nehri, Arpa Çayı ile birleştikten sonra doğuya doğru akar ve Kuzeydoğu istikâmetine doğru döner. Arpa Çayından sonra şimâlden Aras nehri'ne dökülen nehirler, ise Garbî ve Avnan adıyla bilinen, Gölaç Gölünün sularını indiren Kartoçor ve Azad nehirleriyle Nahçıvan ve Alınca adıyla bilinen İran topraklarından gelen Balak Suyu ve Ak Suyu nehirlerinden oluşur. Bu nehirlerin akışının ardından Aras nehri, Ordubad ile Meğri arasında Arasbar isimindeki korkunç bir boğazdan geçer. Kur Nehriyle birleşene kadar olan 240 kilometrelik güzergâhının sağ tarafı İran'ın Azerbaycan eyaleti, sol tarafı ise Azerbaycan'ın Karabağ adıyla bilinen bölgesindedir. Bu mesafede de Aras Nehri'ne karışan daha küçük dereler vardır. Aras Nehri'nin akışı, kaynağından Ordubad şelalesine kadar oldukça hızlı ve şiddetlidir ve bu bölgede birden fazla köprü yapılmış olsa da sadece birkaçı ayakta kalmıştır. Arasbar Boğazını geçtikten sonra düz bir araziye düşer ve geniş bir alanda birçok ada oluşturarak Hazar Denizi'ne 27 kilometre yukarıda Kur nehriyle birleşir. Deşt-moğân olarak bilinen düzlük hâlâ deniz kabuklarıyla dolu olup, nehirlerin getirdiği kum ve çamur sayesinde denizden karaya dönüştürülmüştür.

SONUÇ

Kırım ve Kafkasya ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde bu bölgelerle ilgili olarak yazılmış olan eserlerin genellikle Rusça, İngilizce, Çince, Arapça vd. Avrupa ve Asya kökenli dillerde olduğu, bu bölgeler ile ilgili yapılan çalışmaların ise yabancı dillerde yazılan coğrafya ve tarih kitaplarından, ansiklopedilerden, biyografilerden, seyahatnamelerden oluştuğu gözlemlenmiştir. Avrupalıların o dönemde yazmış olduğu ansiklopedilerin birebir çevirisi İslam medeniyeti açısından kapsamlı ve yeterli olmayacağı için Osmanlı döneminde Türkçe bir kaynak olması hasebiyle önem arz eden Şemseddin Sâmî tarafından batılı ansiklopedilerin muadili olarak yazılmış olan Kâmûsü'l-Â'lâm tarih ve coğrafya bilim dalında çalışanlar için önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.

Literatür taraması yapılarak konu ile alakalı eserlere bakıldığı zaman genellikle yabancı kaynakların özellikle bölge coğrafyasında birebir temasta bulunulduğu için Rusya, İran ve Azerbaycan kaynaklarından ve Avrupalı yazarların eserlerinden faydalandığı görülmüştür. Ama son zamanlarda yapılan çalışmalarda Türklerin ve özellikle Kırım ve Kafkasya bölgelerinde yaşamış olan veya Rusların göç ettirme politikalarından dolayı vatanlarından sürgün edilmiş olan halkların vatandaşlarının bu bölgelerle ilgili yaptığı önemli belgesellere ve çalışmalara da rastlanmıştır.

Bu çalışmada, bir tarih ve coğrafya sözlüğü olan ve türünün ilk ansiklopedi örneği olarak görülen ve yazıldığı dönem itibariyle o dönemdeki kısıtlı kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda son derece önemli bulunan Kâmûsü'l-Â'lâm'da yer alan Kırım ve Kafkasya ile ilgili maddeler fihrist haline getirilerek transkript edilmiş, bu maddelerden yola çıkılarak Kırım ve Kafkasya ile ilgili kaynaklar incelenmiş, Kâmûsü'l-Â'lâm'da nasıl bahsedildiğine ve nasıl işlendiğine bakılmış o dönem ortaya çıkan bulgular ve günümüz araştırma eserlerinden elde edilenler değerlendirilerek ortaya bu çalışma çıkarılmıştır.

Günümüzde konu ile ilgili araştırma yapıldığında başvuru kaynaklara bakıldığı zaman, bazen günümüz kaynaklarının Kâmûsü'l-Â'lâm kadar ayrıntılı ve kapsayıcı bilgileri bir arada bulundurmadığına kanaat getirilmiştir. Kâmûsü'l-Â'lâm,

farklı kaynaklarda yer alan bilgileri bulunduruyor olsa da, içerdığı bilgilere farklı bir kapı aralaması açısından önem taşıdığı gözlemlenmiştir. Bugün başvuru kaynaklar aranan bütün bilgileri aynı anda ve tafsilatlı şekilde barındıramazken Osmanlı döneminde yazılmış Türkçe bir eser olması hasebiyle önem arz eden Kâmûsü'l Â'lâm'da o dönemin Türki coğrafyalarla ilgili geniş çaplı bilgilere yer verilmiştir.

Kâmûsü'l Â'lâm'da bazen eski kasaba, köy veya memleket isimlerinin günümüzde kullanılmayan durumları ile ilgili bilgiler verilmiş, bazı coğrafyaların ise eskiden kullanılan isimlerinden veya tarihçelerinden de bahsedilmiştir.

Araştırmanın sonucunda günümüzde yapılan çalışmalarla alakalı bilgilerle Şemseddin Sâmî'nin Kâmûsü'l Â'lâm'da verdiği bilgilerin genellikle örtüştüğü hatta bazı konularda Şemseddin Sâmî'nin daha fazla bilgi verdiği gözlemlenmiştir. Mesela; Azerbaycan'ın isminin etimolojik kökeni konusunda ya da neden o ismin verildiği konusunda Şemseddin Sâmî günümüzdeki kaynaklara çok benzer hatta daha tafsilatlı bilgiler vermiştir.

İkinci olarak Kafkasya'da çok fazla farklı toplum bulunduğu için ve tarih boyunca farklı medeniyet ve kültürlerle ev sahipliği yaptığı için bu bölgede çok farklı dillerin konuşulduğu belirtilmiş, bu dillerin sayısının bazı kaynaklarda otuz civarında veya daha fazla olduğu belirtilirken Kâmûsü'l Â'lâm'da bu sayı yetmiş civarı olarak verilmiştir. Hatta Arap kaynaklarında Diller Dağı (Cebel-ül Elsan) olarak da geçtiğinden bahsedilmiştir.

Bu çalışma, Türk tarihi ve kültürüne katkı sağlamak amacıyla yazılmış bir kaynak olan "Kâmûsü'l Â'lâm" adlı eseri ele alarak Osmanlı döneminde Türkçe olarak yazılmış olup tarih ve coğrafya dalında çalışanlar için önemli bir ansiklopedik sözlük olma özelliğini taşımaktadır. Kırım ve Kafkasya bölgesine dair maddeler incelenerek, bu bölgenin tarih ve coğrafyasına dair bilgiler literatüre kazandırılmaya çalışılmıştır. Türk tarihi ve kültürüne dair önemli bir kaynak olan "Kâmûsü'l Â'lâm"ın daha görünür hale getirilmesi ve Türkçe kaynaklarında Türk tarihi çalışmalarında kullanılabildiğini göstermek istenmiştir. Bu çalışmanın, Türk tarihi ve kültürü alanında Türkçe kaynakların kullanımını teşvik etmesi ve bu alandaki araştırmalara katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDÜLHAMİTOĞLU, Necip, (1974). Yüzbinlerin Sürgünü, İstanbul: Boğaziçi Yayınları
- ALAÇ, M., (1968). “Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Ortadan Kaldırılışı” Emel
- ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, (2001). "Kafkasya", DİA, C.24, s.158-160
- ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, (1994). "Derbend", DİA, C.9, s.164-166
- AVŞAR, B.Z. ve Z.S.Tunçalp, (1995). Ahıska Türkleri, Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları
- AYDIN, Mustafa, (2012). "Tiflis", DİA, C.41, s.150-153
- AYDIN, Mustafa, (2001). "Karabağ", DİA, C.24, s.367-368
- Bİ, Mahmut. (2007). Kafkas Tarihi (Cilt I), İstanbul: Selenge Yayınları
- BİCE, Hayati, (1991). Kafkasdan Anadoluya Göçler, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- BİLGE, Sadık Müfit, (2020). "Çerkesler", DİA, s.287-290
- BUNİYATOV, Ziya Musa, (1991). "Azerbaycan", DİA, C.4, s.317-322
- BUNİYATOV, Ziya Musa, (1993). "Dağıstan", DİA, C.8, s.404-406
- CEMİLEV, Reşat Gafaroğlu, (1990). “Kırım Tatar Milli Meselesinin Son Durumuna Bir Bakış”, Emel, S.176, s.1-4
- ÇERVONNAYA, Svetlana, (1992). “Kırım Tatar Halkının Mukadderatı: Devlet ve Kültürün Geçmişi, Bugünkü Problemleri ve Geleceği” (çev.İ.Yıldıran A. Mertol), Emel, S.191, s.1-7
- DEVLET, Nadir, (1985). “240 Kırım Türkünün Müracaatı”, Emel, S.146, s.4-12
- DİA, (2022). "KIRIM", C.25, s.447-449
- DURSUN, Davut, (2001). "Kafkasya", DİA, C.24, s.157-158

DURSUN, Davut, (1996). "Gürcistan", DİA, C.14, s.310-311

EVLIYA ÇELEBİ, Seyahatnâme ,C.7, s.

FISHER, Alan, (1980). Kırım Tatarlarının Hayatta Kalma Mücadelesi” (çev. E.B.Özbilen), Emel, S.121, s.5-7

FİŞHER, Alan, (2009). Kırım Tatarları, I.Baskı, İstanbul: Selenge Yayınları

GİRAY, Halim, (2019). Gülbün-i Hanân (Haz. İbrahim Gültekin), I. Baskı, Ankara: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü

GOLDSTEIN M., (1970). “Sovyet Hakaretine Uğrayan Kırım Türk Halkı ve Onun Milli Kültürü”, Dergi (Sovyetler Birliği Öğrenme Enstitüsü), S.59, Münih, s.23-31

HUDSON, G.F, (1969). Komünizmin Elli Yılı (1917-1967) (çev.F.Argeşo), Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları

GÜNDÜZ, Hande, (2021). “Sürgünün Mücadele Hanımları”, Derin Tarih 1944 Sürgünü, Sayı 110, s.50-53

İBRAHİM, Vasfiye, (1995). “Bitmeyen Çileli Yıllar” (der.S.Bilal), Emel, S.208, s.29 -32

İNALCIK, Halil, (1993). “Kırım”, İA, C.6, İstanbul, s.741-746

İNALCIK, Halil, (2017). Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700, II. Baskı, İstanbul / Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,

KARATAY, Zafer, (1987). “Kırım Türklerinin Moskova Gösterileri Nasıl Başladı Nasıl Cereyan Etti”, Emel, S.161, s.3-10

KARATAY, Zafer, (1991). "Bahçesaray", DİA, C.4, s.482-483

KARAMANLI, Hüsamettin M., (1996). "Gürcistan", DİA, C.14, s.311-313

KERİMİ, Fatih, (2017). Kırım’a Seyahat, II. Baskı, İstanbul: Post Yayın Dağıtım

KIRIMLI, Hakan, (2021). “Putin Rusyası 1944 sürgününde gerçekleştirilemeyen hedeflerine ulaşmayı amaçlıyor.”, Derin Tarih 1944 Tatar Sürgünü, Sayı 110, s.20

- KIRIMLI, Hakan, (2010). Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916), 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi
- KURAT, Akdes Nimet, (1992). IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, I. Basım, Ankara: Murat Kitabevi Yayınları
- KURAT, Akdes Nimet, (2011). Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar-Türk Rus İlişkileri (1798-1919), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi
- LEVEND, Agah Sırrı, (1969). Şemsettin Sami, Ankara Üniversitesi Basımevi: Türk Dil Kurumu Yayınları
- MASIM, İlahe Hajiyeva, (2015). Kâmûsü'l-Â'lâmsu'l-Âlâm'a Dair. 4th International Conference On Language And Literature (Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı), In Memory Of Sami Frasheri (Şemseddin Sâmî Hatırasına), Proceedings Book (Bildiri Kitabı) içinde (s. 29-30, 10-14). Hena E Plote Beder University, Tirana /Albania.
- MUSA, A., (1984). "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Kırım", çev. A. Atanur, Emel, S. 140, s.26-29
- MUTU, Ahmet, (1996). "Hacı Giray I", DİA, C.14, s.474-475
- NEVRUZ, Yılmaz, (2013). Umumi Kafkas Tarihine Giriş I, Sebil Yayınevi
- OTAR, İbrahim, (1964). "Jenosit ve Kırım Türkleri", Emel, S.22, s.1-10
- ÖZCAN, Kemal ve Ümmü Nur Çiftci, (2021). "Türkistan Tarihi ve Coğrafya Araştırmaları Açısından Kâmusu'l-Âlâm İncelemesi", 9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı, İstanbul Üniversitesi Yayınları (Editör; Feryal Korkmaz), S.9, sf.807
- ÖZCAN, Kemal, (2010). Kırım Türklerinin Varoluş Mücadelesi, İstanbul
- ÖZCAN, Kemal, (2018). Kırım Kırım Kırılan Kırım, I.Basım, Konya: Çizgi Kitabevi
- ÖZCAN, Kemal ve Kübra Subaşı, (2019). II. Abdülhamit Han döneminde yazılan Kâmûsü'l-Â'lâm'a göre Almanya ve Almanlar. Türk-Alman ilişkilerine farklı disiplinlerden bakış içinde (s. 353-379). Konya: Palet Yayınları. Rentzsch, J. (2015).

- ÖZTÜRK, Yücel, (2002). “Kırım Hanlığı”, Türkler, C.8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.480-513
- PAŞA, Ahmet Cevdet, (2022). Kırım ve Kafkas Tarihçesi (Haz. Mustafa Zahit Öner), İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ, (1889-1898). Kâmûsü'l-Â'lâm. C. I-VI. İstanbul.
- SANDER, Oral, (1967). XX., XXI. ve XXII. Kongreler ve Sovyet Dış Politikası, Ankara: S.B.F.Yayınları
- SAYDAM, Abdullah, (2010), Kırım ve Kafkas Göçleri, 2. Basım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları
- SEZGİN, İbrahim, (1992). Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
- SMİRNOV, V.D, (2016). Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı (çev.Ahsen Batur), I. Baskı, İstanbul / Selenge Yayınları
- TEKTAŞ, Turan, (2019). İbni Battuta, I. Basım, İstanbul:Parola Yayınları
- TEMİRÇİLİ, (1964). “II. Cihan Savaşı Sırasında Alman İşgalinde Kırım Türklerinin Kültür ve Eğitim İşleri”, Emel, S. 23, s.19-22
- TOGAN, Zeki Velidi, (1981). Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul 1981.
- TOLSTOY, L.N., (2020). Hacı Murat, 13.Basım, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları
- TUNCEL, Metin, (2001). Karadeniz, DİA, C.24, s.385,386
- Türk Dünyası El Kitabı-Coğrafya-Tarih, (1992). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Cilt 1, II.Baskı, Ankara,
- UÇMAN, Abdullah, Şemseddin Sâmî , D.İ.A, C.38, s. 519-523
- ÜNGÖR, Sami, (1975). Coğrafya Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu: MEB
- ÜREKLİ, Muzaffer, (1989)."Akmescid", DİA, C.2, s.283-284

YALVAR, Cihan, Taurlardan Osmanlılara Kırım'ın Kısa Tarihi, Dergipark, s.56-61

YÜCEL, Muallâ Uydu, (2022). "Kıpçaklar", DİA, C.25, s.419-421

FİHRİST:

MADDE	OSMANLILICASI	ÇİLT	SAYFA	YER	ŞAHİS	NEVİ	MEMLEKETİ	BÖLGE	AÇIKLAMA
ABAZİE	هزایا	1	3			KASABA	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'nın kuzey kısımlarında ki memleketlerden Çerkistan kuzybatısında bulunur.
ABHAZA	هزایا	1	6	YER		ŞEHİR	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'nın Kradeniz sahlinde ve Abaze memleketinin güneyinde bulunan bir şehirdir. Büyük İskender'in zaferlerinden biridir.
ATROPATE	اتروپات	1	28		ŞAHİS	ZABIT	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbeycan'ın İskender Kuma'den sonra aldığı isimdir.
ATROPATENE	هتروپاتا	1	28	YER		ŞEHİR	AZERBEYCAN	ASYA	Bakü şehrinin 15 kilometre ilerisinde bir mevkiyi temsil eder.
ATESKAH	هاتکسا	1	28	YER		ŞEHİR	BAKÜ	ASYA	Bakü şehrinin 15 kilometre ilerisinde bir mevkiyi temsil eder.
AHHTI	هتک	1	45	YER		NEHRİ	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'nın Lerkistan memleketinde nehir kenarı bir şehirdir.
AZERBEYCAN	آذربایجان	1	67	YER		VİLAYET	AZERBEYCAN	AVRUPA	İran'ın kuzybatısında sınırında bulunan bir büyük vilayettir.
ARBACE	سایرا	1	86		ŞAHİS	VALİ	AZERBEYCAN	ASYA	Asuriye devletinin ve Azerbeycan valisi olarak görev yapmıştır.
ARSLAN	انلسرا	1	121		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbeycanda sultanlık süren atabeyliklerden 3 padişahan isimdir.
ASTARA	هزایا	1	186	YER		TİCARETHANE	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'da büyük bir ticaretbhanedir.
AK OĞLAN	اناکا اقا	1	255	YER		KASABA	KAFKASYA		Kafkasya'da Rusya'nın elinde bulunan Karabağ memleketinde bulunan bir kasabadır.
AK MESİD	برجسید	1	270	YER		ŞEHİR	KIRIM	AVRUPA	Kırım yarımadasının merkezi olup, Ruslar'ın Simferopol diye adlandırdıkları şehrin isimdir.
AKORA	هزایا	1	271	YER		AKARUS	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'nın Karabağ ülkesinde bir nehirdir.
ALEXANDROPOL	انولوردانلسکا	1	330	YER		ŞEHİR	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'nın Erivan eyaletinde kazın merkezi bir şehirdir.
ALMA	انلسا	1	344	YER		AKARUS	KIRIM	AVRUPA	Kırım yarımadasında nehirdir.
ALOUCHTA	هتسولا	1	348	YER		KASABA	KIRIM	AVRUPA	Kırım'ın güney sahlinde bulunan kasabadır.
AHR	رها	1	501	YER		ÇAY	AZERBEYCAN	ASYA	İran'ın kuzybatı yönünde Azerbeycan'da bulunan bir çaydır.
İBRAHİM BİN MERZEBAN	انابرم بن مهربان	1	550-551		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	AZERBEYCAN	ASYA	Merzuban'ın oğludur. Azerbeycan emiridir.
İBRAHİM KELEŞNİ	یخسنگ مهربان	1	580		ŞAHİS	MÜRİT	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbeycan'da doğmuştur.
EBREŞTİM	موندشیم	1	586	YER		DAG	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbeycan'da bulunan dağın adıdır.
EBU BEKİR BİN BEHLUVAN	انابوب بن بک ویا	1	689		ŞAHİS		AZERBEYCAN	ASYA	Azerbeycan ve Aran taraflarında hüküm süren atabeyliğin dördüncüsüdür.
ÖCAN	اناجا	1	781	YER		KASABA	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbeycan'da Tebriz'den 10 fersahlık mesafede ve Rey'e giden yolun üzerinde bir kasabadır.
AHMED B. ABDULLAH	انامد بن محمد	1	790		ŞAHİS	ÂLİM	KIRIM	ASYA	Fatih Sultan Mehmed Han devri alimlerindedir.
ERDÜBAN	انابوردا	2	826	YER		KASABA	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbeycan'da bir kasabadır.
ESKİ KIRIM	میرق کیریم	2	938	YER		KASABA	KIRIM	AVRUPA	Eski Kırım da bir kasaba olup 1100 ahalisi bulunmaktadıdır.
İSLAM GIRAY -I EVVEL	انول ایرک ماسا	2	940		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	KIRIM	AVRUPA	Kırım hanelerinden olup Kırım han'ıdır, babası Devletgiray'dır.
İSLAM GIRAY -I SANİ	انول ایرک ماسا	2	940		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	KIRIM	AVRUPA	Bu dahi Kırım hanelerinden olup Kırım hükümdarıdır, babası Selimgiray'dır.
ELBURUZ	انزیرا	2	1021	YER		DAĞ	KAFKAS		Kafkasya silsilesi olan Kafkasya'nın en yüksek dağıdır.
ELLAN	انالدا	2	1024	YER		DEVLET	KAFKASYA	ASYA	Bilad-ı Kafkasya Çaristan ile dağistan aralarında bir memleketdir.
OST	انستوا	2	1087	YER		KAVİM	KAFKAS		Kafkasyada bir kavimdir.
ÖVEYS CELAYİRİ	انول سلیمان	2	1109-1110		ŞAHİS	YÖNETİCİ	AZERBEYCAN	ASYA	İrak'ta Arabistan'da ve Azerbeycan'da hükümet süren meliki İskaniyanın ikincisidir.
EHER	رها	2	1111	YER		KASABA	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbeycanda erdili ile tebriz arasında mamur ve hayratı çok bir kasabadır.
AY TOĞMUŞ	انمغتیا	2	1127		ŞAHİS	KÖLE	AZERBEYCAN	ASYA	Anı adı Aydoğmuş olup Azerbeycan atabeylerinden Çihan Pehlivan'ın kölesidir.
ISIDORE	انوسوریا	2	1154		ŞAHİS	BİLİM ADAMI	KIRIM YARIMADASI	AVRUPA	Eski Yunan'da coğrafyacı ve tarihçilerindedir.
İLDENİZ	انکدنیا	2	1158		ŞAHİS	ATABEY	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbeycan atabeyliğinin kurucusudur.
İMERETLİE	انمیرما	2	1164	YER		ÜLKE	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'nın doğusunda bulunan bir ülkedir.
İYANİYE	انینویا	2	1174		ŞAHİS	TOPLULUK	AZERBEYCAN	ASYA	Hicri 7. yy'ın başlarında Azerbeycan tarafını istila eden etrafı yağmalanmış bir Türk topluluğudur.
BERZE	انمیز	2	1278	YER		ŞEHİR	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbeycan yanı Kafkasya'da bulunan bir şehirdir.
BERZENC	انمیز	2	1278	YER		KASABA	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'da bulunan bir kasabadır.
BERKE HAN	انچ مکراب	2	1285		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	KIRIM	ASYA	Cuci Han'ın oğlu ve Çengiz Han'ın torunu olup, Değ-i Kıpçak ve Kırım Han'ıdır.
BEŞ DAĞ	انچا شیب	2	1312	YER		DAĞ	KAFKAS	ASYA	Kafkasya silsilesinin kuzybatıya kısmına verilen isim.
BAHÇE SARAY	انچا شیب	2	1324	YER		KASABA	KIRIM	ASYA	Kırım Yarımadası'nın büyük kasabalarındandır.
BAĞDATÇIK	انچا شیب	2	1328	YER		KASABA	KAFKAS	ASYA	Kafkasya'daki Ahıska civarında bir küçük kasabadır.
BLACLAVA	انچا شیب	2	1348	YER		KASABA	KIRIM	AVRUPA	Kırım Yarımadası'nın güney sahlinde bulunan küçük bir kasaba ve iskeledir.
BELENCER	انچا شیب	2	1350	YER		ŞEHİR	KAFKASYA	ASYA	Harz Denizi'nin batı sahlinde ve Babül Ehbab'ın kuzybatında eski bir şehirdir.
BAHADİR GIRAY	انچا شیب	2	1413		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	KIRIM	ASYA	Kırım hanlarından olup, Selamet Giray'ın oğludur.
BİLGAN	انچا شیب	2	1444	YER		ŞEHİR	AZERBEYCAN	ASYA	Şirvan'da Moğollar tarafından yok edilmiş bir şehirdir.
PANTIKAPYE	انچا شیب	2	1480-1481	YER		BOĞAZ	KIRIM	ASYA	Kery kasabasının eski adıdır.
PEREKOP	انچا شیب	2	1499	YER		KASABA	KIRIM	ASYA	Kırım yarımadasında Rusyaya bağlı bir yerde eski bir kasabadır.
TAURES	انچا شیب	3	1619	YER		KAVİM	KIRIM	AVRUPA	Kırım bölgesiyle benzer civarlarında sakin bulunmuş bir eski kavim vahhlikleri ile meşhurdur.
TEREK	انچا شیب	3	1642	YER		NEHRİ	KAFKASYA	ASYA	Kafkasyanın bir büyük nehridir.
TIFLİS	انچا شیب	3	1657		ŞAHİS	ŞEHİR	KAFKASYA	ASYA	kafkasyanın en büyükve en meşhur şehridir.
TEMÜR TAŞ	انچا شیب	3	1724		ŞAHİS	OĞUL	AZERBEYCAN	ASYA	Sekizinci Hicri yıllında Azerbeycanda hükümet süren Emir Çoban'ın ikinci oğludur.
CABERAN	انچا شیب	3	1746	YER		KASABA	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbeycan da tebriz batısında bir kasabadır.
GEOLFE	انچا شیب	3	1852	YER		KASABA	KARABAĞ	ASYA	Karabağ adasında ve Aras nehrinin kuzybatında bir kasabadır.
ÇALDIRAN	انچا شیب	3	1865-1866	YER		VADİ	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbeycanın kuzybatı cibeğinde uzun bir vadidir.
CIRCASSIENS	انچا شیب	3	1869-1871		ŞAHİS	TOPLULUK	KAFKASYA	AVRUPA	Kafkasyada meşhur bir kavimdir.
CIRCASSIENS	انچا شیب	3	1871-1872	YER		ADA	KAFKASYA	AVRUPA	Kafkasyada büyük bir adadır.
TCHERNAIA	انچا شیب	3	1873	YER		NEHRİ	KIRIM	ASYA	Kırım şubelerinde bir nehirdir.
ÇOBAN GIRAY	انچا شیب	3	1884		ŞAHİS	ÂLİM	KIRIM	ASYA	Kırım Hanlarından III. Mehmet Giray Han zamanında Nuralı'dan soyuna mensup emirlerendir.
HACI GIRAY HAN	انچا شیب	3	1907		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	KIRIM	ASYA	Kırım Hanlarındandır.
HALİM GIRAY	انچا شیب	3	1978		ŞAHİS		KIRIM	ASYA	Osmanlı'da birkaç sen hüküm sürmüştür.70 yaşında ölmüştür.
HALİM GIRAY	انچا شیب	3	1978		ŞAHİS	YAZAR	KIRIM	AVRUPA	Kırım Han'ın tarihçesini yazmıştır dersadede yazmıştır.
HERSİN	انچا شیب	3	2034	YER		ŞEHİR	KIRIM	AVRUPA	Kırım tarafında bulunan bir şehirdir.
HUNA	انچا شیب	3	2070	YER		KASABA	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbeycanda olan kasabadır.
DARIAL	انچا شیب	3	2089	YER		KALE	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya en meşhur bir kale.
DAĞİSTAN	انچا شیب	3	2090-2092	YER		EYALET	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'da eyalettir.

Tablo:1.1. Kâmû'l Âlâmda geçen Kırım-Kafkasya maddelerin fihristi

DRABEND-DERBEND	دربند	3	2128	YER		KASABA	KAFKASYA	ASYA	Kafkasta Dağıstan mevkinde bir kasaba.
DERVİŞ MEHMED PAŞA	آداب مہم شہزادہ	3	2138		ŞAHİS	DEVLET ADAMI	KAFKASYA	ASYA	Devleti Osmaniyede sadarete geçmiş Çerkez a sülû biridir.
RAMİZ PAŞA	آداب زمان	3	2254		ŞAHİS	VEZİR	KIRIM	ASYA	I Mahmut dönemi şair ve vezirlerindedir.
REDOUT KALE	ھاتق کورد	3	2272	YER		KASABA	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya Kutaisi'de bir kasabadır.
ERIVAN-REVAN	نار	3	2305-2306	YER		KASABA	KAFKASYA	ASYA	Rusya'nın elinde bulunan Kafkasya'nın Tiflis'ten sonra ikinci büyük kasabasıdır.
ZERAVEND	زراوند	4	2413	YER		KASABA	AZERBAYCAN	AVRUPA	Azerbaycan'daki Urmiye gölü kenarında bir kasabadır.
SALGUR	سارگوس	4	2493	YER		AKARSU	KIRIM	AVRUPA	Kırım'da bir nehirdir.
SEBLAN	سابلان	4	2534	YER		DAĞ	AZERBAYCAN	AVRUPA	Azerbaycan'da yüksek bir dağdır.
SECAS	ساجس	4	2537	YER		KASABA	AZERBAYCAN	AVRUPA	Azerbaycan'da bir kasabadır.
SERAV	سارص	4	2545-2546	YER		KASABA	AZERBAYCAN	AVRUPA	Azerbaycan'da Erdebil ile Tebriz arasında bir kasabadır.
SA'ADET GIRAY	سارکدھان	4	2564		ŞAHİS	HAN	KIRIM	AVRUPA	Bu isimle Kırım'da üç han gelmiştir.
SELMAS	ساملاس	4	2605	YER		ŞEHİR	AZERBAYCAN	ASYA	Azerbaycan'da Urmiye ile Tebriz arasında ve Urmiye'den iki Tebriz'den üç Hoy'dan dahi bir günlük mesafede büyük ve meşhur bir şehir iken harap olmuştur.
SEVANGA	سھانوس	4	2670	YER		ADA	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'nın Revan ilinde bir küçük adadır.
SİSBAN	سایسبان	4	2760	YER		KASABA	AZERBAYCAN	ASYA	Azerbaycan'da Arran nahiyesinde bir kasabadır.
SİSCAN	سایسبان	4	2761	YER		KASABA	AZERBAYCAN	ASYA	Azerbaycan'da Arran'ın kuzeyinde bir kasabadır.
SİMFEROPOL	سایمفروپول	4	2781	YER		ŞEHİR	KIRIM	AVRUPA	Kırım Yarımadasında Salgir nehri ve Taurida eyaletinin merkezi bir şehirdir.
ŞAH DAĞ	شاہ داغ	4	2838	YER		DAĞ	KAFKAS	ASYA	
ŞAHİN GIRAY	شاہین گرای	4	2840		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	KIRIM	ASYA	Kırım hanlarından biridir.
ŞİRVAN	شیروان	4	2853	YER		KASABA	KAFKAS	ASYA	Kafkasya'da bir kasabadır.
ŞMAHI-ŞEMAHİ	شماہش	4	2867	YER		ŞEHİR	BAKÜ	ASYA	Bakü'de bir şehirdir.
ŞEM SEDDİN HOYİ	شہزادہ سید احمد	4	2872		ŞAHİS	FİLOZOF	AZERBAYCAN	ASYA	Meşhur hükümdardır.
CHUSCHTE-ŞOŞE	شوش	4	2879	YER		KASABA	KARABAĞ	AVRUPA	Rusya'nın elinde bulunan Karabağ hattında kayanın üstüne inşa edilmiş bir kasabadır.
ŞAHBAZ GIRAY	شاہ باہت	4	2887		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	KIRIM	ASYA	Kırım hanlarından olup Arslan Girayın üçüncü oğludur.
ŞİZ	شیز	4	2899	YER		KASABA	AZERBAYCAN	ASYA	Azerbaycan'da eski bir kasabadır.
SEFA GIRAY	سفا گرای	4	2955		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	KIRIM	ASYA	Kırım hanıdır.
ZAHİR	زہاد	4	3032		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	IRAK-AZERBAYCAN	ASYA	Irak ve Azerbaycan'da hükümet sürmüştür.
GAZİ GIRAY HAN	شاہ باہت	5	3240		ŞAHİS	DEVLET	KIRIM	RUSYA	Birinci Devlet Giray Hanın oğludur. 2 ke z tahta oturmuştur.
GORİ	غوری	5	3304	YER		KASABA	KAFKASYA	AVRUPA-ASYA	Kafkasyada bir kasaba.
KARŞI	صراق	5	3510-3511	YER		KASABA	KAFKASYA	ASYA	Rusya'ya tabi Kafkas Beldelelerinde bir kasabadır.
CALAMITA	حمالیاتی	5	3553	YER		KASABA	KIRIM	AVRUPA	Kırım'da bir kasabadır.
KAMIŞ KÖRFEZİ	کامیج کورفہ	5	3573	YER		KOY	KIRIM	AVRUPA	Kırım'da bulunan bir koydur.
KABARDA	کاباردی	5	3593-3594	YER		BÖLGE	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'da bir kıta yerdirdir.
KABBAN	کابان	5	3594	YER		KASABA	AZERBAYCAN	ASYA	Azerbaycan ile Tebriz arasında bir kasabadır.
KARASU	کاراسو	5	3634	YER		AKARSU	KIRIM	AVRUPA	Kırım'da en büyük nehirdir.
KARASU BAZARI	کاراسو بازار	5	3634	YER		KASABA	KIRIM	AVRUPA	Kırım'da bir kasaba.
KEZÇİ	کچ	5	3832	YER		KALE	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbaycan'da bir kale ve Nah yaydır.
GIRAY	گرای	5	3832		ŞAHİS	UNVAN	KIRIM	ASYA	Kırım hanlarının isimleri ne ilave olgunuz bir ünvan idi.
KIZIK	کوزک	5	3859	YER		KASABA	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbaycan'da bir kasabadır.
KEZNA	کوزنا	5	3859	YER		KASABA	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbaycan'da bir kasabadır.
KELAN RUD	کولان رود	5	3872	YER		NEHIR	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbaycan'da bir nehirdir.
GENCE	جینک	5	3895	YER		ŞEHİR	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'nın merkezi bir şehirdir.
KOUR-KÜR	کور	5	3915	YER		IRMAK	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'nın en büyük ırmağı olur.
KÖK ÇAY	کوک چای	5	3924	YER		NEHIR	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'nın Şirvan bölgesinde bir nehirdir.
KÖGERCİNLİK	کوجرک	5	3924	YER		KASABA	KAFKASYA	ASYA	ge sancığında ve Biga da bir küçük kasaba olduğu rivayet edilir.
GİRAN	گرای	5	3934			KASABA	AZERBEYCAN	ASYA	Azerbaycan'da ile Bigan arasında bir kasaba olduğu söylenir.
LEZKİ	لکز	5	3989-3990		ŞAHİS	KAVİM	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'da sakin bulunan akvaryumdan bir kavimdir.
LEKİZ	لکز	5	3996		ŞAHİS	ANNE	KAFKASYA	ASYA	Kafkasya'da der benzin ortasında bir hit other.
MENGELEİ GIRAY-I EVVEL	مغلی گرای اول	5	4452-53		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	KIRIM	ASYA	Kırım Hanlarından olup, en evvel Osmanlı tahtına giren bu zattır.
MENGELEİ GIRAY-I SANI	مغلی گرای دوم	5	4453		ŞAHİS	ŞEHZADE	KIRIM	ASYA	Selim Giray Beyin oğludur.
MOĞAN	مغوم	5	4485	YER		DEVLET	AZERBAYCAN	ASYA	Azerbaycan'da bir hutta.
MİYANE	میانہ	6	4502	YER		KASABA	AZERBAYCAN	ASYA	Azerbaycan'da bir kasaba.
MİMEZ	میم	6	4524	YER		KASABA	AZERBAYCAN	ASYA	Azerbaycan'da bir kasaba.
MİNGRELİE-MİNGİRLİ	مینگریل	6	4529	YER		DEVLET	KAFKASYA	ASYA	Kafkas beldelelerinde bir memleket.
NERİZ	نرین	6	4574	YER		KASABA	AZERBAYCAN	ASYA	Azerbaycan'da bir kasaba.
MALAKOFF	مالاکوف	6	4119	YER		KALE	KIRIM	ASYA	Kırım'da en etkin kalelerden biridir.
MUHAMMED GIRAY	محمد گرای	6	4218-4219		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	KIRIM	ASYA	Kırım hanlarındandır.
MAHMUD	محمود	6	4221		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	AZERBAYCAN	ASYA	Azerbaycan cihetinde hüküm süren emir çobanın evladındandır.
MURAT GIRAY	مرد گرای	6	4255		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	KIRIM	ASYA	Kırım hanlarındandır.
MERAND	مرد	6	4267	YER		MİMAR	AZERBAYCAN	ASYA	Azerbaycanda meşhur bir mimumardır.
MAKSUD GIRAY	مرد موصوف	6	4364		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	KIRIM	ASYA	Kırım hanlarındandır.
VERSAN	نارو	6	4683	YER		DEVLET	AZERBAYCAN	ASYA	Azerbaycanın Bütününe Veya Bı Kısmına Verilen Ad.
YENİ KALE	علاق یکنی	6	4806	YER		KASABA	KIRIM	AVRUPA	Kırım'ın Doğusunda Ve Azak Deniziyle Karadeniz'in Arasındaki Boğaz Sahilinde Keç'in 11 Km Doğusunda Bir Kasaba.
KIRIM	کیریم	6	3650-3654	YER		ŞEHİR	KIRIM	AVRUPA	Rusyanın cenubunda Karadenizle Azak denizi arasında büyük bir cezire.
KIRIM	کیریم	6	3654	YER		KASABA	KIRIM	AVRUPA	Kırım şube-i cezirelerinde bir kasabadır.
KIRIM GIRAY	مرد گرای	6	3654-3655		ŞAHİS	HÜKÜMDAR	KIRIM	AVRUPA	Kırım hanlarından olup, el-haç Selim Girayın torunu Devlet Girayın oğludur.
YELİZAVETPOL	یولتھواریلی	6		YER		KASABA	KAFKASYA	ASYA	Rusyanın Asyada vâkır mâverâ'ı Kafkas memleketinde bir kasabadır.

Tablo:1.2. Kâmû'l Âlâmde geçen Kırım-Kafkasya maddelerin fihristi

ق ر ی

۳۶۵۱

ق ر ی

شمالی به طوغری دونوب، برقوق برزخنه دک آق مسجد وصاری بلاط اسملیله ایکی کوچک اسکله دن بشقه معموره سی یوقدر . بوجهله قریم سواحلنک اک کوزل ومعمور جهتی کفه ایله سواستو پول آره سنده ویايله طاغلرینک آلتنده اولان قسم جنوبیسیدر .

قریم شبه جزیره سنک یالکز جنوب شرق ساحلی بونجه برصره طاغله رمتد اولوب، بو طاغله (یايله طاغی) اسمیله معروف اولدیغی حالده، شرق و غربی اوله رق ایکی قسمه منقسمدر، وایکی سنک آره سنده (چادر طاغی) اسمیله منفرد برطاغ بولنیور، که اک یوکسکاری اولوب، ۱۵۶۰ متره ارتفاعی واردر . اساساً برصره دن عبارت اولان وکفه به قدر اوزانوب، اورادن شرقاً کرج شبه جزیره سنده کی برصره آلچق تپله وکرج بوغازنده تحت البحر دوام ایدن صرت واسطه سیله قافقاس سلسله جبالنه کسب التصاق ایدن اشبو یايله طاغنک تپله ری قبوی ودوز واتکاری سطح مائل صورتده اولوب، اشجار و نباتاته مستوردر؛ وعلی الخصوص جبالک صرتلیله لب دریا آره سنده بش آلئی کیلو متره وسعتده اوله رق اوزانان سطح مائل بحق قریمک وبتون روسیه ممالکنک باغجه سی دنیلکه سزاواردر . داخلی مائله سنده انجری به طوغری بهض قوللر دخی اوزانه رق، آقان انهارک حوضه لرئی تفریق ایدرلر . شبه جزیره نک سائر طرفلری ایسه کاملاً دوز و آلچق اولوب، بشقه عارضه لرئی یوقدر .

انهاری چوق ایسه ده، هیچ بری سیر سفائنه وحتی سال یوزدیرمه کیسه صالح اولوب، همان جمله سی فیضانلری موسملرینک خارچنده کچید و بررله انهار موجوده دن ۱۴ قره دکیز و بشی سیواش دکیزینه دوکیلور . جمله سنک اک بیوک سیواش دکیزینه دوکیلن (صالغیر) نه ریدر، که چادر طاغنک برمقاره سندن چیقوب، شماله و بده شرقه طوغری آفره رق یسه یايله طاغلرندن اینن چوبونچو، زوویه، بوزلیجه و بیوک قره صو چایلرئی دخی آلیر . مجراسی ۱۵۰ کیلومتره اولوب، اکی آنجق ۱۲ قره ودرینکی عادی وقتلرده ۲ قدمدر . قره دکیزه دوکیلرئی یسه یايله طاغلرینک شمال

غربی اتکارندن اینوب، شبه جزیره نک ساحل غربیسنندن دکیزه دوکیلور . بونلرک باشلیجه لرئی شمالدن باشلیه رق : بواناناق، آله، قاجه، بلیک وچرناهدر .

کولاری پک چوق اولوب، عددلری دوتیوزه قریب ایسه ده، جمله سی کوچک وصولی طوزلیدر . باشلیجه اوچ طاقم اولوب، کرج، برقوق و اوپاتوریه جهتی کوللریدر . اک بیوکاری برقوق جهتنده کیلر اولوب، بونلر دن (کانسکوئه) کولی پک بیاض و غنیف برطوزورر، و (استاروئه) کولندن دخی صلامورده مستعمل کوزل برطوز چیقار .

اقلیم و هوایی — عمومیت اوزره قریمک هوایی لطیف و صاغلام اولوب، یالکز زیاده آلچق اولان بعض لرئی صیتمه لیدر . وقتیه سیواش دکیزینک قوراللق موسمنده چککدجه هوایی بوزدیغی ظن اولمش، بوندن طولایی بحر منقن نسیمه اولمش ایسه ده، بحر مند کوردن بود وقلور تجرائی قانقدینی و بونک ایسه هوایی اصلاحه چوق یاردیمی اولدیغی بوگون تبین ایتشدر . سرکزی اولان سیمفروپولده یازین میزان الحراره حد وسطی اوزره صفر دن یوقاری ۸ درجه ایله ۵ دقیقه و قیشین تحت الصفر ۹ درکه، و ساحلده اولان سواستو پولده یازین فوق الصفر ۹ درجه ۴ دقیقه و قیشین تحت الصفر ۲ درکه کوستر .

احوال اراضیسی، محصولات و حیوانات و منابع ثروتی — قریمک اراضیسی ایکی صنفدر . برنجی صنئی آلچق و دوز لرئی، وایکنجیسی طاغلق و عارضه لی جهتیدر . برنجی صنفنک طوپراغی مختلف رنگارده طوزلی باجیسقندن عبارت اولوب، زراعته غیر مساعد ایسه ده، معادنی و مرمر، آلچی و سائر اوجاقلریله طوزی چوقدر . بو صنف اراضی قریمک منقسم بولندیغی ۵ قضا ویا (سنجاق) دن برقوق و اوپاتوریه قضالرینک بتونیه سیفروپول وکفه قضالرینک برر قسندن، وایکنجی صنف ایسه یالته قضا سیله کفه و سیفروپول قضالرینک قسمن متباقیسنندن عبارتدر . برنجی صنف اراضینک شرق شمالی به یعنی سیواش دکیزینه طوغری آنجق حس اولور

ق ر ی

۳۶۵۲

ق ر ی

برخفیف میلانی واردرد. ایکنجی صنف اراضینک قوم اتبانیه سی پک زیاده اولوب، طاعنرک تبه لریله اتکاری باشلیجه کورکن، میشه وچام آغاجلری حیوی صیق اورمانلره مستوردرد. قره آغاج، دیش بوداق، قاین، آقجه آغاجلریله بیان حالنده میوه آغاجلرینک انواعی دخی بولنور. طاعنرکینک ساحله قریب اولان آلچق طرفلرنده طاقلان، انجیر، نار، فستق، طوت، چنار و قدرت حلوانی آغاجلری و باغچه لرده مانولیه، سنبل، زردالی، شفتالی، آرمود، الما و سائر میوه دار اشجار بیتشیر. باغلی ده چوق اولوب، مملکتته مخصوص ۵۰ نوع اوزومی واردرد. نباتات صناعیه وطبیه دن توتون، صفران، کوك بويا، خشخاش و سائر حاصل اولور. دوزارا ضیده اهالی باشلیجه حیوانات بیتشیر مملکه مشغول اولوب، کلیتی صیغیر و مانده ایله قویون، ایکی اورکوجلی دوه و سائر بسلرلر. صیغیرلری مملکت مزده دخی قریم دینان ایری و سودی چوق جنسه منسوب اولوب، قویونلری روس و قره مان جنسلریله برابر قرن حاضر میلادی ابتداسندن بری ادخال اولنان مرینوس جنسندن مرکبدر. آزاق دیزی و کرج شبه جزیره سی سواحلنده کلیتی بالیق صید اولنوب، قورودیلر ق ویا طوز. لهرق اخراج اولنور.

صنایع و تجارتی. — روسیه نك ضبطنه کچلی قریم صنایع و تجارتجه چوق غائب ایلوب، وقتیه کلیتله یا بلقده بولنش اولان سختیان، مشین، قلیچ و بیچاق، قبا بز، کچه، صابون و سائر معمولات شمعی آرز مقصدارده یا بلقده در. بوندن برقرن اوله کنبجه به قدر سواحلنده کی اسکله لرك جمله سی برر ایشلک تجارتکاه ایکن، شمعی تجارت چوق تدنی ایلوب، ایوم اخراجاتی: طوز، بغدادی، شراب، بال، بال موسی، دری، سختیان، بیانچی، کچی و دوه قیلی و سائر دن عبارتدر. بیوک لیمان عسکری اولان سواستوبولدن صکره باشلیجه لیمانلری: ساحل غریبده اوباتوریه و نام دیگرله قوسلوف، ساحل جنوبیده بالا قلاوه و کفنه و آزاق دیزی بوغازنده کرج اسکله لریدر.

قریمک وبتون ایالتک مرکزی اولان (سیغروپول) شهری قسم جنوبینک مرکزنده اولوب، سواحلنده کی اسکله لره کوزل شوسه لره اختلاط ایدر. بردمیر یول خطی دخی روسیه نك ایچندن کله رک، و سیواش دکیزنده بر آطه ایله صیغ بوغازلرک اوستندن کورپرلره شبه جزیره یه کیره رک، سیغروپولدن مرورله، سواستوبوله منتهی اولور.

تقسیمات. ملکیه سی، شهر و قصبه لری. — تاوریده ایالتنک منقسم بولندی بی ۸ قضا دن ۵ ی یعنی پر قوب، اوباتوریه، سیغروپول، بالته و کفنه قضا. لری قریم شبه جزیره سننده اولوب، بونلرک مرکزی لری و همناملری اولان قصبه لره یوقاریده صاییلان اسکله ل باشلیجه مهوره لریدر. آنجق تاریخجه روسیه نك الک اهمیتتی بری اولوب کرك قدیم یونانیلر زماننده کرك قرون وسطاده تانار خانلری زماننده اهمیت مخصوصه بی حائز بولنش برچوق اسکلی قصبه لری ده واردرد، که شمعیکی حالده برکونه اهمیتتی حائز اولمدقلری حالده، احوال ماضیه لری جهتله جلب نظر دقت ایدر لری. شبه جزیره یه نامنی ویرن قریم، خانلرک مقری بولنش اولان باغچه سرای، آق مسجد، قره صو بازاری و سائر بوجه دن در.

اهالیسی، جنسیت و لسان و مذهب لری. — قریمک اساسلی اهالیسی تاتار اولوب، دیگرک بش جنس اهالی دخی بولنیور، که بونلرده: روس، ارمنی، آلمان و اسرائیلی جنسلریدر. تاتارلردن اووه لرده ساکن اولانلر صرف نوغای زکاردن اولوب، خالص تاتار سیماسنی محافظه ایشلر سه ده، طاعنلر پرلرده ساکن اولانلر رومدن و سائر جنسیتلردن مهتدی افرادله قاریشهرق، سیمالری خیلدن خیلی به دوزلمشدر. عمومیت اوزره تاتارلر پک چالیشقان و ناموسلی آدملر در. روسلر کیتدیجه چوغالمقده در. آلمانلر زراعتله، روملرله ارمنیلر و یهودیلر صنعت و تجارتله مشغولدرلر. اسرائیلر یالکز توراته اینانوب، تفسیرلرینه و سائر کتب مذهبییه اینانیمان (قرايب) مذهبته تابعدرلر. احوال تاریخیه سی. — قریم الک اول یونانیلر طرفندن (تاوریده) یاخود (خرسونس تاوریق) یعنی «بوغاز شبه جزیره سی» نامیله طانیلوب،

ق ر ی

۳۶۵۳

ق ر ی

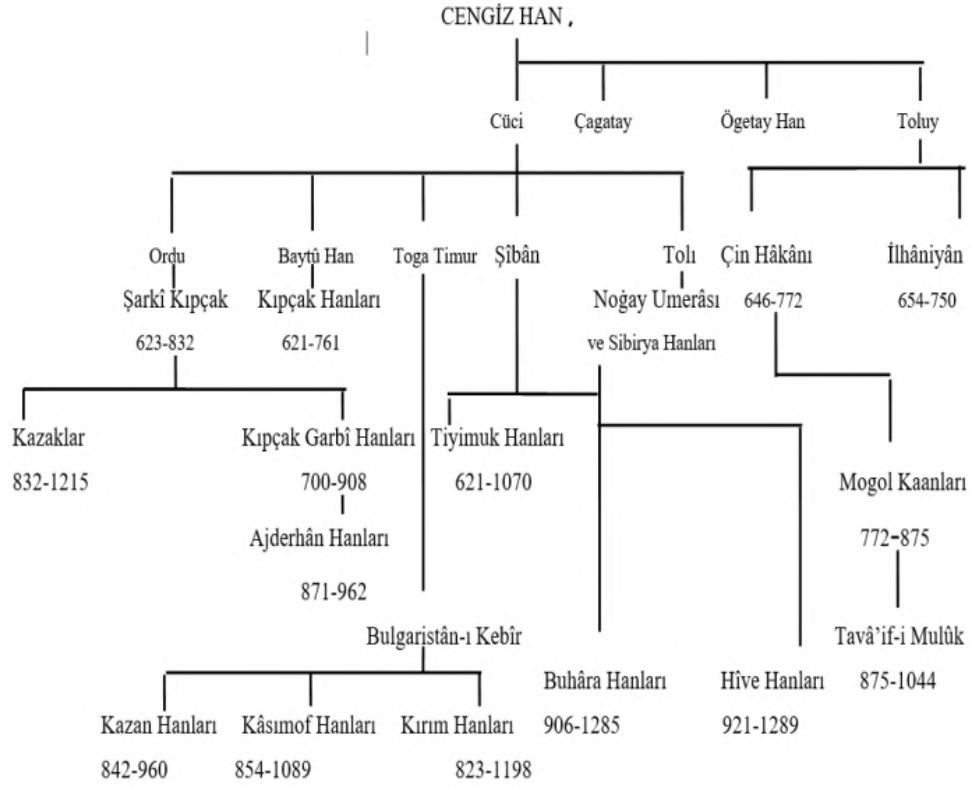
بواسم صیغیرلینک کثرتندن طولایی ویرلش اولسه کرکدر . میلاد عیسی (علیه السلام) دن آلتی قرن اول ازمیر سواحلیله قارشیسنده کی جزایر بحر سفیددن عبارت اولان (یونیه) یونانیرلی کیمیلمکه قریم سواحله یناشوب ، اووقت کره ارضک اقصای شمالی ظن اولنان اویرلری توطن و تجارتیه پک الویریشلی کوردکلر . ندن ، سواحله جنوبیه سنده برطاقم تجارتخانه لر تأسیس ایتشلردی ، که بونلر سرور زمانه بیویه رک ، عادتا قصبه لر حاله کچمشیدی . بوقیلدن اوله رق وجوده کلن قصبه لرک اک اسکیلری : کرچدن عبارت اولان پانتیقاییه ، کفهدن عبارت اولان تئودوسییه وسواستوپول قربنده بولغش اولان خرسون قصبه لرلی ایدی . کرچ بوغازینه دخی طارانلی و صیقللی حبیبه ، « صیغیرکچیدی » معناسیله ، (بوسفور) نامی ویرلشیدی . مذکور پانتیقاییه قصبه سنک بوغازک اوزرنده اولان موقی تجارتیجه دهامهم اولوب ، بومهموره تدریجاً قریمک مرکزی حکمنه کچمش ، واوراده «بوسفور دولتی » نامیله بر دولت تشکیل ایتش ایدی . قریمک اصل یرلی اهالیسی متقدمینک (اسکیت) تعبیر ایتدکلری و تاتاری می یوقسه اسلاوی اولد . قرلی مختلف فییه اولان مههم بر قومدن عبارت ایدیلر . تاتار اولملری احتماله دهامهم قریم اولان اسکیتلر یونان مهاجرلریله اختلاط ایتدکلرندن می ، یوقسه اکثریت وقوتله غلبه ایتدکلرندن می ، هر نهدن ایسه ، اشبو بوسفور دولتی حکمدارلری آره سنده اسکیت جنسیتنه منسوب بر قاج حکمدار دخی حکم سورمشیدی . میلاد عیسادن اولکی قرینه مشهور مهرداد بوسفور دولتی ضبط ایدوب ، رومایلره قارشلی اولان بیوک محاربه ده مغلوب اولدیغنده ، اورایه چکلمش ، وقبل المیلاد ۶۵ تاریخنده اوراده وفات ایتش ایدی . برنجی قرن میلادیده (الان) وایکنجی و اوچنجی قرینه (غوت) قوملری بوسفور دولتی ضبط ایتشلر ایسه ده ، استقلالنی محافظه ایتشلردی . میلادک ۳۰۰ تاریخلرندن غوتلرک حکومتی زماننده خرسیتانلق قریم شبه جزیره سنه ادخال اولمشدی . ۳۷۵ تاریخنده (هون) لر غوتلرک حکومتنه

ختمام ویرمشلر سده ، غوتلرک برطاقمی قریمک طاغلق جهتنده قالمشلردی . هونلردن صکره ینه اقوام تاتاریه دن (اونغر) لر بشنجی و (خزر) لر یدنجی قرن میلادیده قریمی وقره دکیزک سواحله شمالیه سنی ضبط ایتشلردی . خزرلر اورالده طول مدت حکم سررملکه ، مملکتیه (خزریه) نامی ویرلشیدی . چنکیز خانک خر وچندن صکره ، مغول دولتنک انقسامنده تشکیلی ایدن (دشت قیچق) دولتی قریمه وقره دکیزک سواحله شمالیه . سنه دخی حکم فرما اولوب ، بودولتنک دولت اسلامیه یه انقلابیه یدی خانلقه انقسامنده قریم ایله جوارلری بوخانلقلردن برینی تشکیل ایتش ؛ وقوم حاکم اولان نوغای تاتارلری مملکتک سابق صاحبلری اولان خزر والان وغوت قوملری بقایاسیله قزیشهرق ، جمله سی قریم تاتارلری دیدیکمز بر قوم حاله کیرمشلردر . قریم خانلری مذکور یدی خانلقک اک قوتلیرلندن اولوب ، برچوق وقت روسلری جزیره لرلی تحتده طومش ؛ و او وقتلرده قوتلی بر دولت حالنده بولنان لهیلره دخی میدان او قویه رق ، دفعاتله کندیلرینی مغلوب ایتش ؛ و بوجاق (یعنی بساراییه) و بغداد طرفلرینی دخی ضبطله ، شماله طوغری توسیع ممالک ایتشلر ایدی . وندیکیلر قسطنطنیه روم امپراطورلرینک معاونتیه قریم سواحله یناشهرق برطاقم تجارتخانه لر آچمش ؛ وبعده جنویزلر وندیکیلری اخراجله ، قریم تاتارلرینک حمایه سیله تجارتلرینی ضبط ایدرک ، کفه اسکله سنی بیوک بر تجارتکاه و مستحکم بر استنادکاه حاله قویمشلردی . خانلرک جنویزله ایتدکلری مساعدات اهالینک خشنودسزانی جلب ایتکله ، تاتارلر اوصره ده استانبولی فتح ایدن سلطان محمد خان ثانی حضرتلرینه مراجعت واستمداد ایتدکلر . ندن ، ۸۸۰ تاریخنده دونخای هایون سوقیله ، کفه و منکوب قلعه لرلی و کرچ بوغازی ضبط اولنه رق ، جنویزلر قریمدن اخراج اولمش ؛ وقریم خانلری دولت عثمانیه نک تحت تابعیتنه کیرمک مجبوریتنده بولمشلردی .

اوتاریخندن اعتباراً قریم وتوابی ممالک ممتازه عثمانیه دن معدود اولوب ، خانلق محل اولدجیه ، خاندان خانی یه منسوب بری فرمان عالی ایله خان

ق ر ی	۳۶۵۴	ق ر ی
روسیه دولتی قوت بولدقجه ، قره دیکزه مالک اولق اوزره ، قریم خانلقی ضبط ایتک احتیاجنی درک ايله ، بوکا وار قوتنی صرف ایدهرک ، وسیله جستجوسنده ایکن ، ینسه خاندان خاننی افرادی بیننده کی نفاق ومحاسده نتایجندن اولق اوزره ، یوقاریده صاییلان خانلرک قرقچیسی اولان شاهین کرای روسیه به التجا ایتکله ، روسیه دولتی مداخله به وسیله بولوب ، ۱۷۷۴ ده ککوچک قایتارجه معاهده سیله قریم خانلرینک استقلال و بیطرفلقنی باب عالی به تصدیق ایتدیرمش ؛ وطقوز سنه صکره ۱۱۹۸ تاریخ هجر یسنده روسیه دولتی خانلرک حکومته بسبتون ختام و پروب ، قریمی کنندی ممالکنه الحاق ایتشدیر . بهادر کرای شاهین کرای فرارنده و ایکی خانلقی آرهنده بر مدت حکومت سورمشیدی . شهباز کرای و بخت کرای بافرمان عالی خانلق مسندینه نصب اولمشلر . سه دهه ، حرب زمانی اولمقله ، اردوکاهده بولنوب ، قریمه دخول ایدمه مشلردر . قریمک روسیه به الحاقندن صکره ، اهالیسی اولان تانارلرک برقم عظیمی ممالک عثمانیه به علی الخصوص دو بریمجه جهته هجرت ایتشلردر .	نصب اولنور ؛ وقریم خانلری سفر وقوعنده عسکر تاتارله اردوی هایون معینه کیدر ایدی . آنجق خاندان خاننی به منسوب افرادک چوغالمسیله ، آرهنده تفرقه و فساد اکسیک اولدیقندن ، وهر طرفک درس مادنده حامیسی وخصمی بولدیقندن ، کیتدیجه خانلرجه تبدلات صیقلاشوب ، بیدلرنده نفاق و محاصمات و قتل و اعدام کی حرکت وحشیانه دخی اکسیک اولدیقندن ، قریملیلر اوقوت و نفوذ دورلرندن برکونه استفاده مادیه و اساسیه ایده - مه مش ؛ و خاندان خانینک موقع اقتدارده بولنیان افرادیله معزول خانلری اکثریا عمرلری منفالرده یکیرمشلردر . خانک معینه (قالغای) و (نورالدین) عنوانلریله ایکی بیوک منصب بولنورق ، بولنره دخی خاندان خاننی به منسوب ذوات تعیین ، و خانلر دیکشدیجه ، بولنر دخی تبدیل اولنوردی . دولت عثمانیه به عرض اطاعت اولندقدیه (منکلی کرای) قریم خاننی اولوب ، بوذاتک نسبی بروجه آتی اون بطنده چنکیز خانه واصل اولور : منکلی کرای ، بن حاجی کرای ، بن غیاث الدین سلطان ، بن تاش تیمورجانسی ، بن تولاتیور ، بن کنجک ، بن دوکتور ، بن توقامر ، بن جوجی ، بن چنکیز . مذکور منکلی کرایدن اعتباراً دولت عثمانیه نك فرمانیه له نصب اولنان خانلر قرق اوچ کاشی اولوب : بولنرک اکثری بر قاچر دفعه مسند خاننی به چکش اولدقلرندن ، تاریخ نصیلرینی بیان ایتیه رک ، یالکز اسملرینی بروجه آتی تعداد ایدرز :	
قریم } (اسکی - ونام دیکرله صلقات) ایالتک کفه قضا سنده اولورق کفه نك ۲۳ کیلو متره غریبنده وقره دیکزه دوکیلن (چوروک صو) چایی اوزرنده بر قصبه اولوب ، ۳۰۰۰ اهالیسی و صرف بیاض مهرمه ايله قرمزنی صماقیدن انشا اولمش آلتیوز سنه نك پک مصنع بر جامع شریفی وارددر . قریم خانلرینک اک اول مهرکزی بوراسی اولدیقندن ، بونک اسمی شبه جزیره و بتون خانلقه دخی اطلاق اولمشلدر .	منکلی کرای محمد کرای سعادت کرای صاحب کرای دولت کرای سین محمد کرای ثانی اسلام کرای غازی کرای فتح کرای سلامت کرای جانب کرای محمد کرای عنایت کرای رزمی بهادر کرای محمد کرای	
قریم کرای } قریم خانلرندن اولوب ، الحاج سلیم کرایک تورونی و دولت کرایک اوغلیدر . برادری آرسلان کرایک برنجی خانلرنده نورالدینک منصبنده بولدیقندن صکره ، استعفا ایدوب ، برغوس جوارنده کی چفتلکنه چکلمش ایکن ، ۱۱۷۲ تاریخنده مسند خاننی به نصب اولمش ؛ و ۱۱۷۸ ده رکاب همایونه دعوت وسیله سیله ، درسعادته جلب وردوسه	اسلام کرای عادل کرای حاجی سلیم کرای مهرا کرای حاجی کرای اعور سعادت کرای ثانی صفا کرای دولت کرای ثانی قیلان کرای ثانی صاحب کرای ثانی شاهین کرای بهادر کرای شهباز کرای بخت کرای	

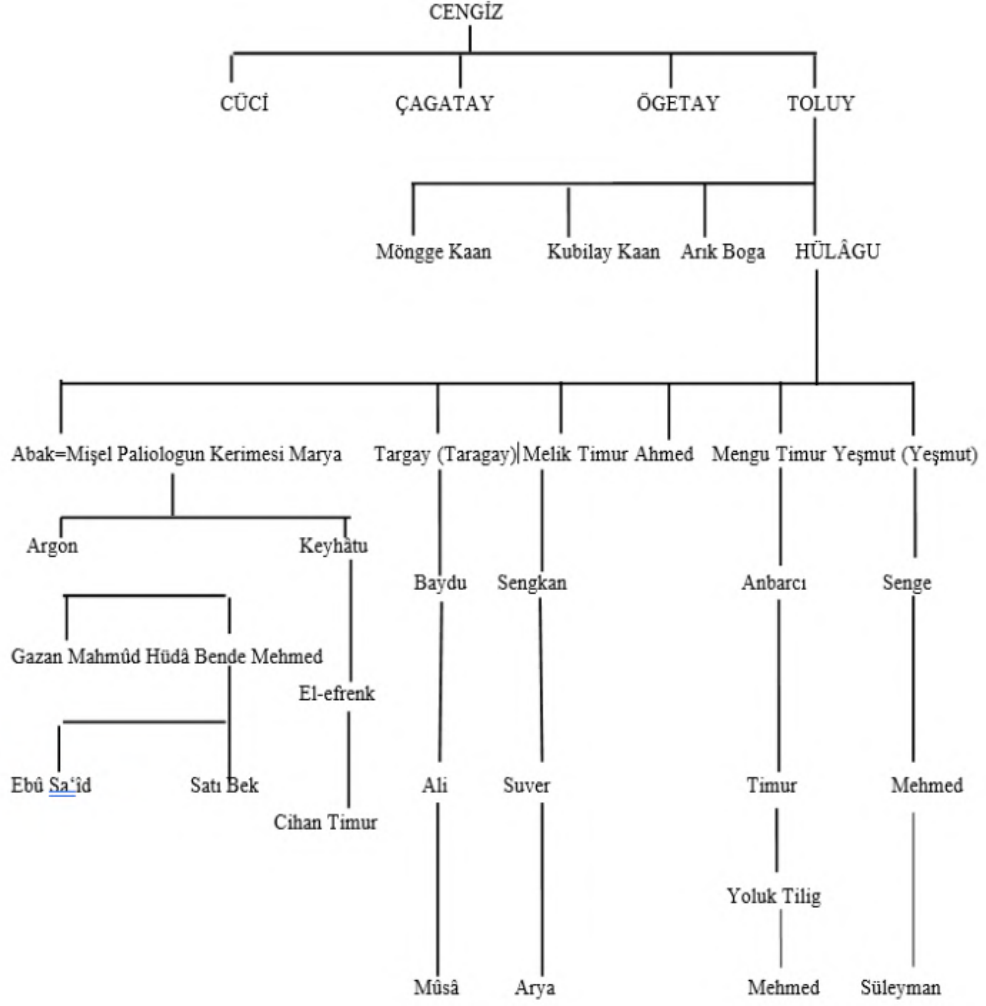
BİRİNCİ CEDVEL (ŞU'ÛBÂT-I CENGİZİYE) (Müze-i Hümâyûn-ı Meskûkâtı İlhâniye kataloğundan muktebesdir)

EK: 6.1: GÜLBÜN-İ HANÂN, Kırım Hanları, s.41

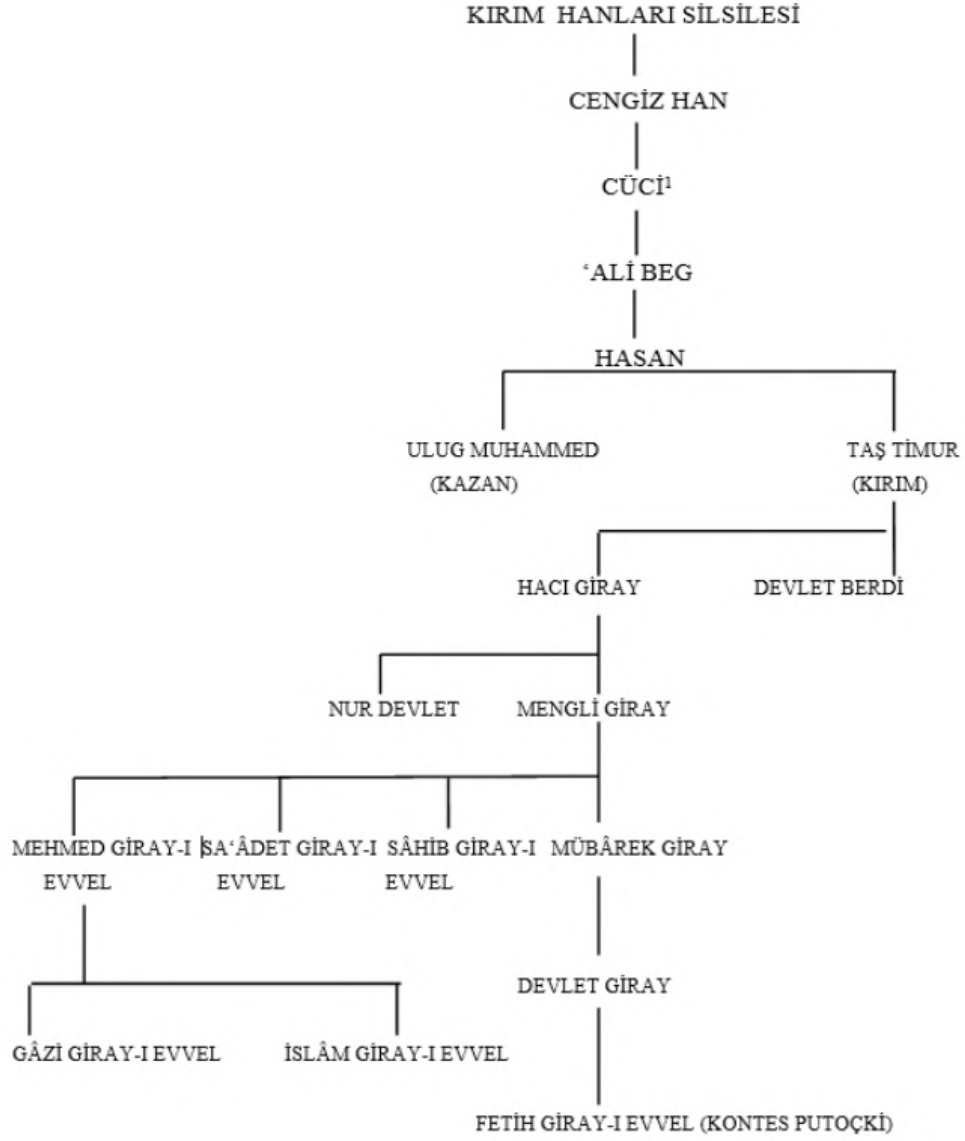
İKİNCİ CEDVEL (SİLSİLE-İ İLHÂNİYE)

(Müze-i Hümâyûn-ı Meskûkât-ı İlhâniye Kataloğundan Muktebesdir)

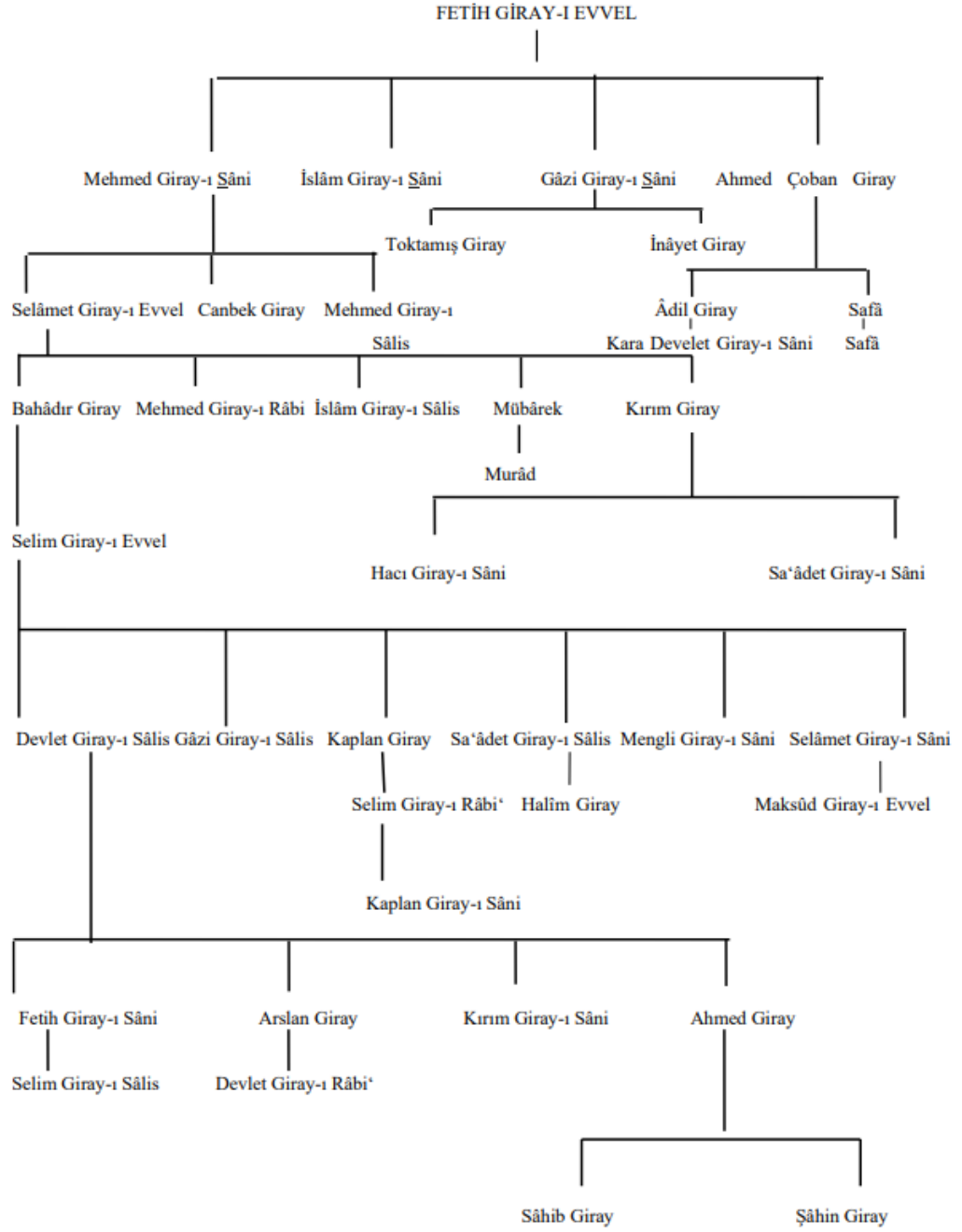

ÜÇÜNCÜ CEDVEL (Müze-i Hümâyûn-ı Meskûkât-ı İlhâniye Kataloğundan Muktebesdir.)

EK: 6.2: GÜLBÜN-İ HANÂN, Kırım Hanları, s.42

EK: 6.3: GÜLBÜN-İ HANÂN, Kırım Hanları, s.43

EK: 6.4: GÜLBÜN-İ HANÂN, Kırım Hanları, s.44

Tahta Geçiş Sırasıyla Kırım Hanları

Tahta üzerinde hak iddia edenler ya da resmen atandığı halde fiilen hüküm sürmeyenler açık renkli mürekkeple belirtilmiştir.

Hanlık yılları	Hanlık dönemi	Adı	Eski yazıyla adı	Hanlık yılları	Hanlık dönemi	Adı	Eski yazıyla adı
?-1456	1	I. Hacı Giray	خاجی کرای	1678-1683		Murad Giray	مراد کرای
1456 (birkaç ay)		Haydar	حیدر	1683-1684		II. Hacı Giray	خاجی کرای
1456-1466	2	I. Hacı Giray	خاجی کرای	1684-1691	2	I. Selim Giray	سلیم کرای
1466-1468	1	Nur Devlet	نور دولت	1691		II. Saadet Giray	سعادت کرای
1468-1474	1	I. Mengli Giray	منگلی کرای	1691-1692		Safa Giray	صفا کرای
1474-1475	2	Nur Devlet	نور دولت	1692-1699	3	I. Selim Giray	سلیم کرای
1475-1476	2	I. Mengli Giray	منگلی کرای	1699-1702	1	II. Devlet Giray	دولت کرای
1476 (kısa süre)		Canbek (Altınordu'nun atadığı han)	کانبک	1702-1705	4	I. Selim Giray	سلیم کرای
1476-1478	3	Nur Devlet	نور دولت	1705-1707		III. Gazi Giray	غازی کرای
1478-1514	3	I. Mengli Giray	منگلی کرای	1707-1708	1	I. Kaplan Giray	قبائل کرای
1514-1523		I. Mehmed Giray	محمد کرای	1708-1713	2	II. Devlet Giray	دولت کرای
1523-1524		I. Gazi Giray	غازی کرای	1713-1716	2	I. Kaplan Giray	قبائل کرای
1524-1532		I. Saadet Giray	سعادت کرای	1716-1717 (kısa süre)		III. Devlet Giray	دولت کرای
1532	1	I. İslâm Giray	اسلام کرای	1717-1724		III. Saadet Giray	سعادت کرای
1532-1551		I. Sahib Giray	صاحب کرای	1724-1730	1	II. Mengli Giray	منگلی کرای
1534	2	I. İslâm Giray	اسلام کرای	1730-1736	3	I. Kaplan Giray	قبائل کرای
1551-1577		I. Devlet Giray	دولت کرای	1736-1737		II. Fetih Giray	فتح کرای
1577-1584		II. Mehmed Giray	محمد کرای	1737-1740	2	II. Mengli Giray	منگلی کرای
1584		Rakip han Saadet Giray	سعادت کرای	1740-1743		II. Selâmet Giray	سلامت کرای
1584-1588		II. İslâm Giray	اسلام کرای	1743-1748		II. Selim Giray	سلیم کرای
1588-1596	1	II. Gazi Giray	غازی کرای	1748-1756	1	Arslan Giray	ارسلان کرای
1596		I. Fetih Giray	فتح کرای	1756-1758		Halim Giray	حلیم کرای
1596-1607	2	II. Gazi Giray	غازی کرای	1758-1764	1	Kırım Giray	قırım کرای
1607-1608 (kısa süre)		Toktamış Giray	طوقتامش کرای	1764-1767	1	III. Selim Giray	سلیم کرای
1608-1610		I. Selâmet Giray	سلامت کرای	1767	2	Arslan Giray	ارسلان کرای
1610	1	III. Mehmed Giray	محمد کرای	1767-1768	1	Maksüd Giray	مقصود کرای
1610-1623	1	Canbek Giray	جاببک کرای	1768-1769	2	Kırım Giray	قırım کرای
1623-1627	2	III. Mehmed Giray	محمد کرای	1769-1770	1	IV. Devlet Giray	دولت کرای
1624	2	Istanbul'un atadığı Canbek Giray	کانبک	1770		II. Kaplan Giray	قبائل کرای
1627-1635	3	Canbek Giray	جاببک کرای	1770-1771	2	III. Selim Giray	سلیم کرای
1635-1637		İnayet Giray	ینایت کرای	1771-1775		II. Sahib Giray	صاحب کرای
1637-1641		I. Bahadır Giray	بهادر کرای	1771-1772	2	Istanbul'un atadığı Maksüd Giray	مقصود کرای
1641-1644	1	IV. Mehmed Giray	محمد کرای	1775-1777	2	IV. Devlet Giray	دولت کرای
1644-1654		III. İslâm Giray	اسلام کرای	1777-1782	1	Şahin Giray	شاهین کرای
1654-1666	2	IV. Mehmed Giray	محمد کرای	1782		II. Bahadır Giray	بهادر کرای
1666-1671		Âdil Giray	عدل کرای	1782-1783	2	Şahin Giray	شاهین کرای
1671-1678	1	I. Selim Giray	سلیم کرای	1787-1789		Istanbul'un atadığı Şahbaz Giray	شاهباز کرای
				1789-1792		Istanbul'un atadığı Bahtı Giray	باختی کرای

EK: 7.1. Tahta Geçiş Sırasına Göre Kırım Hanları (İnalçık, 2017)

Harita.1.1. Kırımın Coğrafi Haritası

SÖZLÜK:

A

‘**Adide**: Çok, birçok, müteaddit

‘**Âli-cenâb**: Haysiyetli, şerefli, yüksek ruhlu, düşmanına bile iyilik edecek yaratılıştaki olan (kimse)

‘**Amîkaya**: Derin

‘**Atâ**: Cömertçe verme, ihsan, bağış

Adlâ: Kenârlar

‘**Avdet**: Dönüş, geri geliş, gidilen yerden dönme

‘**Avn**: Yardım etme, yardım

‘**İbâd**: Kullar, abdlar

‘**İnd**: Yan, kat, nezd

‘**İşret**: İçki içme, içki

‘**Îzâz**: Ağırlama, ikrâm etme, saygı gösterme

’**Arz**: En, genişlik

’**Avdet**: Dönüş, geri geliş, gidilen yerden dönme

’**Âzim**: Kararlı, niyetli, azimli, yönelmek

’**Azîmet**: Gitme, gidiş, yola çıkma

’**Înâyet**: Lutuf, ihsan, iyilik

Âbâ: Büyükler, ileri gelenler

Abşeron: Azerbaycan’da bir yarımada.

Ağnâm: Koyunlar

Ahcâr: Taşlar

Ahz: Alma, alış

Ahz-ı sâr: Öç alma, intikam alma

Ahfâd: Torunlar

Ateşgede: Mecûsî tapınağı, ateşe tapanların mukaddes ateşlerinin yandığı yer

Âtî: Gelecek olan, gelecek, müstakbel

B

Ba’de’l-mîlâd: Mîlâttan sonra

Bahil: Eli sıkı (kimse), hasis, cimri, pinti, nekes

Bânî: Kuran, kurucu, tesis eden kimse, müessis

Batın: Bir şeyin içi, ortası, iç, soy, nesil, kuşak, göbek

Bâtın: İç yüz, dâhil, derûn, sır

Batın: Soy, nesil, kuşak, göbek

Ber-hayât: Hayatta, canlı, sağ, diri

Besâlet: Yiğitlik, kahramanlık, cesâret, şecâat

Beyziyyü’ş-şekl: Yumurta biçiminde olan, oval, söbe

Bihakkın: Hakkıyla, tam mânâsıyla

Bilâ-harb: Harpsiz, savaşız

Bilâ-istîzân: İzin isteme, müsâade isteme

Bîrûn: Dış, dışarı, dışarıya, fazla, aşkın

Boyar: Eskiden Rusya, Eflak, Boğdan ve Transilvanya'da (Erdel) asilzâdelere verilen unvan

Bürkân: Yanardağ, volkan

C

Cânib: Yan, taraf, yön, cihet

Celâdet: Boyun eğilmemesi gereken yerde gösterilen şuurlu cesâret, yüreklilik, yiğitlik

Celb: Kendine doğru çekme, getirtme, getirtirme, çağırma, dâvet

Cenâh: Kanat

Cenân: Yürek, kalp, gönül

Cenûb-ı garbî: Güney ile batı arasındaki yön, güneybatı

Cenûbi: Güney yönünde bulunan

Cereyan: Bir yönden bir yöne doğru akma, akış

Cesim: Büyük, geniş

Ceyş: Asker, ordu

Cezire: Ada

Cibâl: Dağlar, cebeller

Cidâr: Bir şeyin yan tarafını meydana getiren veya etrâfını çevreleyen iç taraftaki yüzü, çeper, duvar

Cizye-gûzar: Bir müslüman devletin tâbiyetinde olup askerlik hizmetine karşılık cizye ödeyen erkek

Cülûs: Hükümdârlık tahtına oturma, tahta çıkma

Ç

Çivit: Çin, Yemen ve Hindistan'da yetişen bir bitkiden elde edilen veya sun'î olarak yapılan mâvi renkli toz boya

D

Dalâlet: Doğru yoldan ayrılma, yoldan çıkma, sapıtma, sapıklık, İnanç ve akîdede bâtıla sapma

Dâirenmâdâr: Çepeçevre

Debdebe: Göz alıcı gösteriş, şatafat, tantana, haşmet, ihtişam

Debbâğ-hane: Dericilerin deriyi sepileyip terbiye ettikleri yer, tabakhane

Derbent: Dar geçit, boğaz, aşılması, alt edilmesi güç durum

Derk: Anlama, kavrama, idrâk etme

Der-miyân: Ortaya koymak, ileri sürmek, bildirmek, açıklamak

Dest-gâh: Tezgâh

Dimâ: Kan dökmek

Dûcâr: Uğramış, tutulmuş, yakalanmış

Duhûl: Girme, giriş, dâhil olma

E

Ebniye: Binâlar

Ecânib: Yabancılar, ecnebiler

Ecnâs: Cinsler, çeşitler, türler, soylar

Ekâlîm: Diyarlar, memleketler, iklimler

Ekseriyâ: Çok defa, çok zaman, çoğunlukla, umûmiyetle, ekseriyetle, ekseri

Elsine': Diller, lisânlar

Emâret: Emir olma, emirlik

Enhâb: Nehb, yağma, çapul, gâret

Enhâr: Nehirler

Esâtîr: Masal ve efsâne kabîlinden hikâyeye ve rivâyetler, ilk çağ insanlarına ve tanrılarına âit mâcerâları anlatan ve milletlerin eski inanç ve duygularını aksettirmesi bakımından değer taşıyan olağanüstü ve garip hikâyeler, masallar, mitoloji

Eşcâr-ı müsmire: Meyve veren, meyveli ağaçlar

Etrâk: Türkler

Eva'il: İlk zamanlar, başlangıç dönemleri ,arabî ayların ilk on gününe verilen ad

Evâsıt: Ortada bulunanlar, ortadakiler, arabî ayların onu ile yirmisi arasındaki günlerine verilen isim

Ezmine-i kadîme: Eski çağlar

F

Fedosya: Feodosya veya Kefe, Ukrayna'nın Kırım yarımadasının güneydoğu kıyısında yer alan bir liman şehridir.

Fersah: 3 millik uzaklık ölçüsü [Yaklaşık 5 kilometre olup kullanıldığı yere ve zamâna göre uzunluğu değişmiştir].

Fevç fevç: Akın akın, akan bir kalabalık hâlinde

Fevka'l-'âde: Her zaman görülen, yapılan veya süregelmekte olandan başka, alışılmışın dışında, olağanüstü, aliyülâlâ

Fevk-al sıfır: Sıfırın üstünde

Fıkdan: Yokluk, bulunmama, eksiklik

Fütûzade: Bezginlik, usanç, bıkkınlık, bezginliğin verdiği gevşeklik ve gayretsizlik

G

Ganâ'im: Ganîmetler, savaşta düşmandan alınan mallar, esirler

Garâbet: Gariplik, tuhaflık, acâyiplik

Gârat: Yağmalar

Garb: Dört ana yönden güneşin battığı yön, batı, mağrip

Gâret: Yağmalamak, düşman toprağına yağma için yapılan hücum, akın, çapul

Gaybûbet: Göz önünde olmama, hazır ve görünürde bulunmama, başka yerde olma

Giran-bahâ: Çok değerli, pek kıymetli

Güzâr: Geçme, geçiş

Güşâ: Açan

H

Ha'iz: Sâhip, mâlik, taşıyan

Hadîd: Öfkeli, kızgın, hiddetli, keskin, şiddetli, sert

Hâfız-ı nâr: Ateşten koruyan, muhâfaza eden

Hâlis: Karışksız, katksız

Hamiyyet: Milletinin, yurdunun, yakınlarının şerefini koruma gayreti, millî şeref ve haysiyet, fazîlet

Hasâis: Bir şeye mahsûs olan ve başkasında bulunmayan nitelikler, hasîsalar

Hasen: Güzel

Hâşîye: Bir sayfanın kenârlarına veya altına, metnin herhangi bir noktasıyla ilgili olarak yazılan açıklama ve ekleme, çıkma

Havf: Korku

Hemnâm: Adaş, eş sesli kelime

Hengâm: Vakit, zaman, mevsim

Herc ü merc: Karışıklık, kargaşa

Hıttâ: Memleket, ülke, diyar

Hilâf: Ters, aykırı

Himmet: Yardım, ihsan

Hitâm: Son, nihâyet, bitim

Hod-be-hod: Kendi kendine

Hudâ: Allah, Tanrı, Cenâbıhak

Hudûs: Meydana gelme, ortaya çıkma, vukû bulma, baş göstermek, zuhûr etmek

Hurâfat: Boş ve bâtil inançlar, rivâyet ve efsâneler, hurâfeler

Hurûc: Dışarı çıkma, çıkış

Hüküm-fermâ: Hüküm süren

İ

İ'tâ': Verme, verilme

İ'zâm: Gönderme, yollama

İ'âne: Yardım, yardım için toplanan para

İ'zâz: Ağrlama, ikrâm etme, saygı gösterme

İbrâz: Ortaya koyma, gösterme

- İçtima'**: Bir araya gelme, toplanma
İçtima'i: Toplulukla, cemiyetle ilgili, sosyal
İdhâl: İçeri koyma, içeri sokma, dâhil etme
İğvâ: Baştan çıkarma, yolunu şaşırtma, ayartma
İhfâ': Gizleme, saklama
İhrâç: Dışarıya çıkarma, dışarıya atma
İhrâk: Yakma
İhraz: Kazanma, elde etme; erişme, nâil olma
İhtilât: Karşılaşıp görüşme, görüşüp temas etme
İhtirâz: Çekinme, kaçınma, sakınma
İhtiyâr: Seçme, intihap etme, tercih etme
İkmâl: Eksikliklerini tamamlayıp tam hâle getirme, tamamlama, bitirme
İlgâ: Ortadan kaldırma, hükümsüz bırakma, lağv ve feshetme
İlhâk: (Bir şeyi) Bir yere katma, ekleme, ilâve etme, (Bir yeri) kendi topraklarına katma, hâkimiyeti altına alma
İlticâ: Sığınma, himâyesi altına girmeyi isteme
İltihâk: Katılma, eklenme, ilâve olma
İltimâs: Birini, başkalarının veya bulunduğu işin zararı pahasına da olsa tutma veya birinden tutulmasını ricâ etme, tercih edilmesini isteme, arka çıkma, kayırma
İmrâr: Geçirme, geçirilme
İnas: Kızlar, kadınlar
İnfikâk: Ayrılma, kopma, ayrı düşme
İnfisâl: Ayrılma, terk edip gitme
İnhimâk: Bir şeyin üzerine büyük bir istekle düşme, fazla düşkünlük
İnhizâm: Yenilme, bozulma, hezîmete uğrama
İnkırâz: Bitip tükenip yok olma, sonu gelme, son bulma, çökme, yıkılma
İnkisâm: Bölünme, kısımlara ayrılma, parçalanma
İnklâb: Bir durumdan başka bir duruma dönüşme, kısa sürede yapılan köklü değişiklik, devrim
İntihâb: Seçme, seçilme
İntisâb: Bir âilenin, bir işyerinin, bir topluluğun içinde yer alma, oraya mensup duruma gelme, oranın ferdi olma
İnzimâm: Üstüne ekleme, ilâve etme, katılma, zamm olunma
İrşad: Doğru yolu gösterme, mânen aydınlatma, hak yolunu gösterme, gafletten uyandırma, uyarma
İrtifa': Yükseklik
İrvâ: Sulama, suya kandırma
İs'âf: Birinin isteğini kabul edip yerine getirme, yapma
İslav: Rus, Sırp, Hırvat, Çek ve Bulgar gibi halklara dillerindeki yakınlıktan dolayı verilen ortak ad.

İsti'dâd: Herhangi bir şeye karşı doğuştan gelen yatkınlık, yetenek, kâbiliyet
İstihkâm: Sağlam ve kuvvetli olma, sağlamlık
İstihkâmât: İstihkâmlar, siperler.
İstihlâs: Kurtarma, kurtarılma
İstihsal: Meydana getirme, hâsıl etme, üretme, üretim
İstimdâd: Yardım isteme, imdâda çağırma
İstirdâd: Geri alma
İstirkâk: Esir olarak tutma, kendine köle etme
İstisâl: Kökünü kazıma, söküp atma, sökölüp atılma, temelinden temizleme, temizlenme
İştigal: Uğraşma, meşgûl olma
İtikâl: Aşınma, yenme, toprak aşınması, erozyon.

İtlâk: Salıverme, bırakma, koyuverme, cezâdan kurtarma, affetme, affedilme
İtmâm: Bitirme, tamamlama
İttibâ': Ardı sıra gitme, uyma, tâbi olma
İttihaz: Kabul etme, öyle sayma ... edinme
İttihaz: Kabul etme, öyle sayma, düşünme, kurma, alma

K

Kâffe: Hep, bütün, cümle
Kable'l milâd: Milâttan önce
Kalb-gâh: Savaşta ordunun sağ ve sol kanatları arasında başkumandan ve maiyetinin merkez birliklerinin bulunduğu yer.
Kalgay: Kırım Hanlığında veliahta verilen unvan.
Kâlîç: Küçük halı, halı seccâde
Karâbet: Soyca yakınlık, akrabalık, yakınlık, benzerlik
Karn: Yüz yıllık zaman, asır
Karye: Köy
Kâvî: Sağlam, güvenilir
Keff-i yed etmek: El çekmek, karışmamak, vazgeçmek.
Kesb: Kazanma, çalışarak kazanma
Kuddum: Kuddam; ön, ileri, piş
Kurûn-ı vustâ: Orta Çağ
Küşâd: Açılış, açma.

L

Lebideryâ: Deniz kenârı, kıyı, sâhil

M

Mâ'adâ: –den başka, –den gayri

Ma'a-hâzâ: Bununla birlikte, bununla berâber, böyle iken, böyle ise de

Ma'iyet: Yüksek mevki'deki bir kimsenin emri altında veya berâberinde bulunanların bütünü

Mâ'rûf: Bilinen, belli, mâlûm

Ma'zûl: İşten çıkarılmış, işine son verilmiş, azledilmiş

Ma'il: Bir yana, bir tarafa doğru eğilmiş, meyletmiş

Ma'iyet: Yüksek mevki'deki bir kimsenin emri altında veya berâberinde bulunanların bütünü

Mağlûb: Yenik düşmüş, yenilmiş

Mahal-i makdis: Kutsal yer

Mahbes: Suçluların hapsedilip cezâlarını çektikleri yer, cezâ evi, hapishane

Mahdûd: Sınırları belirlenmiş, sınırı tâyin edilmiş, sınırlı, hudutlu, etrâfı çevrilmiş, muhat

Mahzar: Yüksek makam ve mevki'de bulunan bir zâtın yanı, katı, önü, huzur yeri, pişgâh

Ma'hûd: Bilinen, adı geçen, mâlûm

Makarr: Merkez, başşehir, pâyitaht

Mâlik: Bir şeye sâhip olan (kimse), sâhip

Mansab-Mansap: Bir akarsuyun denize döküldüğü veya başka bir akarsu ile birleştiği yer, ağız, kavşak

Mansıb: Devlet hizmetinde büyük memurluk, erişilmek istenen yüksek mevki', makam

Masâliha: İşler

Maskat-ı re's: Doğum yeri

Mazhar: Bir şeyin görünür duruma geldiği, görüldüğü, açığa çıktığı, zâhir olduğu yer veya kimse, tecellî yeri, ulaşan, erişen, nâil olan

Maznûn: Kesinlik kazanmamış olan, kesin olarak bilinmeyen, şüphe ve tereddüt edilen, zannolunan

Me'huz: Başka bir yerden alınmış, aktarılmış, nakledilmiş

Me'mûl: Umulan, beklenen, ümit edilen

Me'vâ: Sığınacak yer, makam, yurt, mesken

Me'yûs: Ümîdi kalmamış, ümitsizliğe düşmüş, ümitsiz, karamsar, üzgün

Meberrât: Karşılık beklemeden sırf Allah için yapılmış iyilikler, hayır eserleri, hayrat ve hasenat.

Mebnî: Yapılmış, kurulmuş, binâ edilmiş, bir şeye dayanan, istinat eden, müstenit.

Mecrûh: Yaralanmış, yaralı (kimse)

Medhal: Giriş yeri, giriş

Melhûz: Olabileceği düşünülen, umulan, beklenen, ihtimâl dâhilinde bulunan, muhtemel

Memnû'at: Men edilen, yasaklanan şeyler, yasaklar

Menâsıb: Makamlar, mevki'ler, büyük memûriyetler

Menfâ: Bir kimsenin sürgüne gönderildiği, sürgün edildiği yer, sürgün yeri

Menkûb: Felâkete uğramış, tâlihsiz, bahtsız, düşkün, bedbaht, gözden düşmüş, mevki' ve îtibârını kaybetmiş

Mensûcât: Dokuma işi, tekstil

Mensûcât: Dokunarak elde edilmiş, dokunmuş şeyler, dokumalar

Merâkid: Mezarlar, kabirler, merkatler

Merbûd: Bağlı, bağlanmış, raptedilmiş

Merkûm: Yazılmış, yukarıda adı geçen, anılan, zikredilen (kimse veya şey)

Merkûm: Yukarıda adı geçen, anılan, zikredilen (kimse veya şey)

Mervî: Ağızdan ağıza söylenip gelen, nakil ve rivâyet edilen

Mesâ'id: Çıkılacak yüksek yerler.

Mesâha'-i sathiyye: Yüzölçümü

Mesdûd: Önüne çekilen bir setle kapanmış, kapalı

Mesmû: Duyulmuş, işitilmiş, haber alınmış

Mesned: Dayanılan, güç ve destek alınan şey, dayanak, büyük mevki', makam, rütbe, pâye, mansıp

Mestûr: Örtülü, kapalı, gizli, saklı

Mestûr: Yazılmış, çizilmiş

Meşin: Saraçlık, ciltçilik, marokencilik gibi iş dallarında kullanılan, tabaklanmış, sepilenmiş koyun vb. hayvan derilerinin kalitesi en düşük olan çeşidi

Meşrût: Var olması, meydana gelmesi başka bir şey veya duruma bağlanmış olan, şarta bağlı, şartlı.

Meştâ: Göçebelerin veya savaş durumunda bulunan bir ordunun kışı geçirmek için hayvanları ile birlikte konakladığı yer, mevki', kışlak

Mevki' ': Yer, mahal

Meyser: Savaş durumunda olan bir ordunun sol kanadı, sol cenâhı

Mezbûr: Yukarıda adı geçen, sözü edilmiş olan, zikredilen, mezkûr, yazılmış, kaydedilmiş

Mezrû': Zirâ ile ölçülmüş, arşınlanmış.

Mezrû'ât: Ekili bir arâzide yeşermiş, boy atmış tohumlar, ekinler

Mihman- nevez: Misâfire iyi davranan, güler yüz gösteren, ikrâm eden (kimse), konuksever, misâfirperver.

Miyâh: Sular

Miyâh-ı câriye: Akarsular, nehirler

Mizânü'l-harâre: Sıcaklık ölçen âlet, termometre

Mu'âhede: Bir işin yapılması için karşılıklı söz verme, ant içme, ahitleşme

Mu'âvedet: Bir yere yâhüd yüz çevirdiği bir şeye, bir kimseye geri dönme, dönüş, avdet, rücû

Mu'âvenet: Yardım

Mu'tedil: (Hava ve iklim için) Aşırı derecede soğuk yâhüd sıcak olmayan, ılık, ılıman

Mu'tedil: Orta halde, orta kararda olan, îtidalli, orta, vasat

Mu'ahharan: Sonradan, daha sonra, bilâhare

Mu'eyyid: Sağlamlaştırın, kuvvetlendiren, takviye eden

Muharrer: Yazılı, yazılmış, tahrir edilmiş

Muhâsamât: Kavga, düşmanlık

Muhâsara: Kale, şehir, kasaba vb. bir yerin yâhüd bir birliğin etrâfını askerle çevirip giriş çıkış ve ikmal yollarını kesme, kuşatma

Muhâsede: Birbirini kıskanma, çekememe

Muhât: Çevresi kuşatılmış, etrâfi sarılmış

Muhtelif: Farklı, çeşitli, çeşit çeşit, türlü

Mukaddemâ: Bundan önce, evvelce, eskiden

Mukâtele: Karşılıklı vuruşma, birbirini öldürme, boğazlaşma, savaş, harp, kavga

Mûmâileyhimâ: Adı geçenler, sözü edilenler

Muntazam: Düzgün

Murabba' kilometre: Kâmûsü'l Â'lâm'da geçen "İhtarât" kısmında Şemseddin Sâmî bu kelimelerin "metre kare" yerine kullanıldığını belirtmiştir.

Mutâla': Etraflıca düşünme, inceleme, tedkîk

Mute'allik: Âit, dâir, ilgili, alâkalı

Mutevakkıf: İlerlemeyen, olduğu yerde duran, olması, gerçekleşmesi bir şeye bağlı olan, bağlı

Mutî': Uyan, itâat eden, boyun eğen, tâbi olan

Muvakkat: Belirli bir zamâna mahsûs olan, az süren, sürekli ve devamlı olmayan, geçici

Muvakki': Pâdişah fermanlarına tuğra çeken kimse, nişancı

Mü'essis: Bir müessese veya binânın temelini atan, kuran kimse

Mü'eyyide: İnsanların kânun, ahlâk kuralları vb.ne uymalarını sağlayan güç, yaptırma gücü, yaptırım

Mübâşeret: Bir işe başlama, yapmaya girişme

Mübâyenet: Birbirinden farklı olma, farklılık, başkalık

Mübhem: Ne olduğu açıkça anlaşılmayan, belirsiz

Müceddid: Yenileyen, yenileştiren, yeni bir şekil veren kimse

Mücerred: Madde ve cisim hâlinde olmayan, soyut

Mücerrib: Deneyen, sınavan, tecrübe eden (kimse)

Müctemi'an: Toplu olarak, toplu halde, hep birden

Müdebbir: İş ve davranışlarının sonucunu inceden inceye düşünerek hareket eden, tedbirli ve ihtiyatlı davranan (kimse)

Mühdedî: Mensup olduğu dinden dönüp İslâmiyet'i kabul eden, müslüman olan, hidâyete eren (kimse)

Mülhak: Bir bütüne sonradan katılmış, eklenmiş, ilâve edilmiş

Mülhakat: Mülhak olan, katılan, eklenen şeyler, ekler

Mümbit: Bol ürün veren, verimli, bereketli

Mümbit: Bol ürün veren, verimli, bereketli

Mümted olmak: Uzamak, sürmek

Mümteni': Çekinen, geri duran, kabûle yanaşmayan, olması veya gerçekleşmesi imkânsız, mümkün olmayan, gayrimümkün

Münkariz: Adı sanı kalmamış, yıkılmış, yok olmuş, sona ermiş

Münâzi': Ağız kavgası yapan, çekişen, münâkaşa eden, kavgacı.

Münbit: Bol ürün veren, verimli, bereketli

Müncemid: Donmuş, donuk

Münhal: Çözölmüş, açılmış.

Münhasır: Yalnız bir kimseye, bir şeye mahsûs olan, başkası ile ilgisi bulunmayan

Münhezim: Bozguna, hezîmete uğramış, yenilmiş

Münşa'ib: Dallara, kollara, şûbelere ayrılan, dallanan budaklanan

Müntehâ: Bir şeyin varabileceği son nokta, son, nihâyet

Müntehî: Bir yere, bir şeye varıp ulaşan, son bulan

Müntehî: Sona ermek, bitmek

Müntehîb: Yağma ve talan eden (kimse) çapulcu.

Müntin: Bozuk

Müntiç: Bir şeyin sonuç olarak ortaya çıkmasına sebep olan, doğuran, hâsıl eden, meydana getiren

Mürekkeb: Birden fazla şeyin bir araya gelmesinden meydana gelmiş, birleşik

Mürtefi ': Yükselmiş, yüksek, yüce

Mürûr: Geçme, geçiş

Müsbet: Doğruluğu ispatlanmış, doğru, sağlam

Müsbit: İspat eden, ispat edici, ispatlamaya yarayan

Müsella: Silâhlanmış, silâhlı

Müsellemâ: Verilmiş, teslim edilmiş, tevdî olunmuş

Müstahkem: Sağlam, dayanıklı, metin, muhkem, emniyet altına alınmış

Müstashiben: Yanına alarak, berâberinde götürerek, arkadaş edinerek.

Müstâ'mel: Kullanılmış, kullanılan, kullanıldığı belli olan, eskimiş, eski

Müstemlekât: Müstemlekeler, sömürgeler, koloniler

Müstevî: Düz

Müstevlî: Bir yeri zapt ve istîlâ eden, hükmü, idâresi altına alan

Müşâbeh: Benzerlik, benzeyiş

Müşâbih: Benzeyen, benzer, mümâsil

Müştak: Bir kök veya mastardan türetilmiş (kelime)

Müşterek: Birden çok kimse veya şeyi ilgilendiren, onlara has olan, onların katılmasıyla meydana gelen, ortak

Mütâla‘ât: Tedkîkler, düşünceler

Müte‘addid: Çok sayıda, birçok

Müte‘allik: Âit, dâir, ilgili, alâkalı

Mütea’ffin: Çürüyüp bozularak etrâfa kötü koku yayan, kokuşmuş, çürümüş

Mütebâkî: Geriye kalan, artan

Mütecâvire: Aynı çevrede bulunan, komşu olan, komşu

Mütecâvire: Komşu memleketler

Mütecaviz: Geçen, aşan

Mütedeyyin: Dînine bağlı (kimse), dindar, bir dîni kabul etmiş olan (kimse)

Mütegallibeyn: Zorba takımı, derebeyi zümresi, zorba

Mütekaddimin: Eski insanlar, eskiler, İslâm dünyâsı için belli bir dönemden (yaklaşık hicrî V. / M. XI. yüzyıl) önce gelen ilim adamları ve bunların yaşadığı zaman

Mütenevvi ‘: Çeşitli, çeşit çeşit, türlü türlü, değişik

Mütesâviyen: Eşit olarak, müsâvî şekilde

Mütevâziyen: Paralel olarak

Mütevellid: Dünyâya gelen, doğan, doğmuş

Müzeyyen: Süslenmiş, bezenmiş, süslü, zînetli

Müteferri‘: Bir kökten çıkıp dallara, kollara, kısım ve şûbelere ayrılan

N

Nâbecâ: Uygun olmayan, yersiz, uygunsuz, münâsebetsiz

Nâ-bud etmek: Yok etmek, perîşan etmek

Nâfi: Gideren, yok eden, vücûdunu ortadan kaldıran

Nâfi‘: Faydalı, faydası olan, menfaatli

Nasb: Bir kimseyi bir hizmete geçirme, yerleştirme, tâyin etme

Nazire: Bir söze, bir davranışa karşılık söylenen söz veya yapılan davranış

Nebe’anla: (Su yerden) Fıskırıp çıkma, fıskırma, kaynaklanma, neşet etme

Nâ-bedid: Görünmeyen, görünmez

Necîb: Soylu, asil

Nef ‘: Fayda, çıkar, kâr, menfaat

Nefahat: Güzel kokular, esintiler

Neft: Ham veya arıtılmış petrol

Nehb: Yağma, çapul, gâret

Netâyiç: Netîceler, sonuçlar

Nısf: Yarı, yarım, nim

Nifâk: İnsanlar arasında anlaşmazlıktan gelen ayrılık, ara bozukluğu

Nisbî: Karşılaştırmaya, kıyaslamaya dayanan, mutlak olmayan, bağıntılı, görelî, izâfî, rölâtif

Nişin: Sonuna geldiği kelimelere “oturan” anlamı katarak Farsça usûlüyle birleşik sıfatlar yapar.

Nim: Yarım

Niyâbet: Vekil olma durumu, vekillik, vekâlet, nâiplik, kadı vekilliği, kadılık

Nizâf: Çekişme, kavga, anlaşmazlık, ihtilâf

Nüvâziş: Gönül alma, iltifat etme

Nüzûl: Yukarıdan aşağıya inme

P

Pây-i mâl: Ayaklar altına alınmış, çiğnenmiş, hakir duruma düşürülmüş, perişan edilmiş

Pâ-i mâl: Ayaklar altında kalmak, çiğnenmek

Pehlevî: İran’da İsfahan dolaylarında yaşayan bölge halkına verilen isim

R

Râ’î: Çoban, bir memleketin, bir toplumun yöneticisi

Rafi’: Kaldıran, yükselten.

Râm: İtâat eden, boyun eğen

Ratîb: Nemli, yaş, ıslak

Ref’: Kaldırmak, yükseltmek

Rihlet: Göç, sefer

Ricâl: Erkekler

Rikâb-ı hümâyûn: Pâdişah huzûru

Riyâset: Reislîk, başkanlık

Rûznâmçe: Osmanlı devlet teşkilâtında günlük hesapların yazıldığı gelir ve gider defteri, ruznâme

Rükûb: Binme, bir taşıta binme

S

Sâ’î: Çalışan, gayret eden (kimse)

Sâbık: Zaman bakımından geride kalan, geçen, geçmiş, önceki, evvelki

Sadâret: Sadrazamlık makamı

Sagîr: Küçük, ufak

Sahrâ’: Kasaba, köy vb. meskûn yerlerin dışında kalan boş ve geniş yer, kır, ova

- Sahtiyân:** Tabaklanarak cilâlanmış ve boyanmış deri, özellikle keçi ve dana derisi
- Salah:** İyi duruma gelme, düzelme, iyileşme, iyi olma, barış, rahatlık ve huzur içinde olma, sulh
- Sath:** Bir şeyin dışta olan, dıştan görünen tarafı, yüzü
- Sathî:** Bir şeyin dış yüzüne âit, dış yüzüyle ilgili, derinliği olmayan, derine inmeyen, yüzeyde kalan, yüzeysel, sığ
- Sath-ı mâ'il:** Dağ yamacı, eğik düzlem
- Sayd:** Av, şikâr
- Seby:** Savaşta esir alma; esir alınma
- Sebkât:** Geçme, önceden olma, cereyan etme, sebk, önde bulunma.
- Sed-ü âhenîn:** Demirden yapılmış
- Sehâvet:** Cömertlik, el açıklığı
- Sehiv:** Kasten yapılmayan, yanılmaktan doğan yanlış, hatâ
- Sekene:** Bir yerde oturanlar, ikâmet edenler
- Selef:** Bir mevki'de daha önce bulunan ve yerine geçilen kimse.
- Sermedî:** Sonsuz, ölümsüz, ebedî, bâkî
- Sevâhil:** Uzamak, sürmek
- Sezâvar:** Lâyık olan, lâyık, sezâ
- Smâ'i:** Sanâyi ile, zanâat veya sanatla, sanatkârlıkla ilgili, endüstriyel
- Sibâk:** Bir şeyin öncesi, kendinden önce olanı, geçmişî, üst tarafı
- Sirâcîye:** Kandilleri yakmak ve temizlemekle görevli kimse, kandilci
- Siret:** Bir kimsenin ahlâkı, seciyesi, karakteri, dışa akseden davranışı
- Sirkat:** Çalma, hırsızlık
- Su'ûd:** Yükseğe, yukarıya çıkma, yükselme, yücelme
- Suhûlet:** Kolaylık. Yumuşaklık, naziklik.
- Sûrî:** Sûrete âit, sûretle, şekille ilgili
- Süyuf:** Kılıçlar

Ş

- Şecâ'at:** Yiğitlik, yüreklilik, cesâret
- Şeci':** Cesur, yürekli, yiğit
- Şikâre:** Av
- Şimâl-i garbî:** Kuzeyle batı arasındaki yön, kuzeybatı, garb-ı şimâlî
- Şimâlî:** Kuzey yönünde bulunan
- Şibh-i cezîre:** Yarımada

T

- Ta'allüm:** Ders alarak öğrenme, belleme
- Ta'dâd:** Sayma
- Tâ'ûn:** Vebâ
- Tâ'mim:** Umûma yayma, genel duruma getirme, genelge, sirküler

Tâ'riz: Dokunaklı söz söyleme, dokundurma

Tâbi ': Birine veya bir şeye uyan, onun arkası sıra giden

Tafsîlât: Bir şey hakkındaki etraflı bilgi, uzun uzun açıklamalar, ayrıntılar

Tahakkuk: Gerçekleşme

Tahdîs: Söyleme, nakletme, rivâyet etme

Tahte'l-bahir: Denizaltı

Tahte's-sıfır: (Hava ısısı için) Sıfırın altında

Tahkîm: Kuvvetlendirme, sağlamlaştırma

Tahlîs: Kurtarma, kurtarılma

Tahlîf: Birini kendi yerine halef olarak bırakma.

Tahsîn: Güzel bulup takdir etme, övme, alkışlama

Tahsîn: Sağlamlaştırma, tahkîm etme

Tahvîl: Değiştirme, bir durumdan başka bir duruma çevirme, evlet veya özel bir kuruluş tarafından borç para bulmak için çıkarılan, fâiz getiren senet, değiştirme, bir durumdan başka bir duruma çevirme, Osmanlı Devleti'nde boşalan bir memûriyetin başkasına verilmesi, vezirlerin, beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, tumar ve zeâmet sâhiplerinin tâyin, tevcih ve nakil işleri

Takiyye: Gerçek inanç veya düşüncesini söylemeyip gizli tutma

Tarh: Atma, bırakma, (vergi) koyma

Tavâif-i mülûk: Abbâsî Devleti'nin yıkılmasından sonra İslâm âleminde kurulan küçük devletler

Tavsîf: Vasıflarını, niteliklerini sayma

Te'ayyüş: Yaşama, geçinme, maîşet

Te'ehhül: Evlenme

Te'sis: Kurma, esâsını koyma, temelini atma

Te'sis: Kurulmuş, meydana gelmiş olan şey, kurum, müessese

Tebdilât: Değişiklikler

Tebe'ân: Tâbi olarak, uyarak

Tebahhurât: Buharlaşma, ısı etkisiyle buhar durumuna gelme

Tedennî: Gerileme, derecesinden düşme

Tedrîcen: Yavaş yavaş

Tefrîd: Toplumdan uzaklaşıp tek ve yalnız kalarak sâdece Allah ile meşgûl olma

Tegayyür: Değişme, başkalaşma, bozularak değişme

Te'hîr: Erteleme, sonraya bırakma

Tehâlûf: Birbirine zıt olma, aykırı olma

Tekemmül: Kemâle erme, olgunlaşma, mükemmel duruma gelme

Tekellüm: Söyleme, lakırdı etme, konuşma

Temlîk: Bir şeyi birinin mülkü kılma, bir mülkü birinin üstüne yapma, mülk olarak verme

Tendürüst: Sağlıklı, sıhhatli, dinç

- Tenvir:** Işıklandırma, aydınlatma, bilgilendirme
Tenkîl: Kovma, uzaklaştırma, herkese örnek olacak şekilde cezâlandırma, cezâ verme
Tenzil: Aşağı indirme, çıkarma
Tesettür: Örtünme
Teshîl: Kolaylaştırma
Teshîr: Ele geçirme, emri altına alma, kendine tâbi kılma, zaptetme
Tesmiye: Ad koyma, adlandırma, belli bir isimle isimlendirme
Teşkil: Vücûda getirme, meydana getirme, ortaya çıkarma, oluşturma
Teşne: Susamış, çok istekli, çok hevesli, çok arzulu
Tevâbi’: Bir kimse ile berâber bulunan, ona tâbi olan kimseler, maiyet
Teveccüh: Yakınlık duyma, hoşlanma, beğenme, iltifat
Tevellüd: Doğma, dünyâya gelme, doğum
Tevsî’: Genişletme, genişletilme, yayma
Tezebzüb: Kararsızlık, karışıklık
Tezviç: Evlendirme
Tezyîd: Çoğaltma, arttırma, ziyâde etme
Tilmîz: Öğrenci, talebe, çırak
Tûl: Uzunluk, boy, boylam
Tûl-i müddet: Zamanın uzunluğu, uzun süre
Tûtiyâ: Sürme taşının göze sürülen tozu, tutya

U

- Umûr-u devlet:** Devlet işleri
Urmiye Gölü: İran'ın en büyük gölüdür, aynı zamanda Dünya'nın en büyük ikinci tuz gölüdür.
‘Umk: Derinlik

V

- Vâhî:** Boş, mânâsız, abes
Vâkî’: Olan, vukû’ bulan.
Vasat: Orta, içinde bulunulan şartların bütünü, ortam
Vâsi ‘: Geniş
Vâz’: Koyma, konulma, ortaya koyma, düzenleme, tedvin etme
Vech: Yön, istikâmet
Vech: Yüz, çehre, tarz, biçim, yol
Vürûd: Gelme, erişme, ulaşma, varma
Vüs‘at: Genişlik, bolluk

Y

- Yapağı:** Kırpılmış koyun yünü
Yesâr: Sol taraf, sol

Z

Zamm: Üzerine bir şey ekleme, katma

Zamîme: Bir şeye katılan, eklenen şey

Zâviye: Köşe

Zebanzed: Kullanılması yaygınlaşmış olan (söz), dil pelesengi

Zekâvet: Çabuk anlama ve kavrama yeteneği, zekâ

Zengi Nehri: Hrazdan Nehri

Zer‘i: Kumaş ve arâzi gibi arşınla ölçülen (şey)

Zî-kıymet: Kıymetli, değerli

Zîr: Alt, alt taraf, aşağı taraf

